

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»

ΜΑΡΙΑ ΓΟΥΡΟΥΝΑ

*Δημητρίου Χρυσολωρά Σύγκρισις παλαιῶν ἀρχόντων καὶ νέου,
τοῦ νῦν αὐτοκράτορος: Κριτική έκδοση με εισαγωγή και σχόλια*

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ:
ΕΛΕΝΗ ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2024

Στην οικογένειά μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	iv
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	v
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	vi
Α΄ ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
I. Δημήτριος Χρυσολωράς: Η ζωή και το έργο του	1
I.1. Βιογραφικά στοιχεία.....	1
I.2. Το έργο	2
II. Δομή και περιεχόμενο της <i>Σύγκρισης</i>	4
III. Το λογοτεχνικό είδος της <i>Σύγκρισης</i>	19
III.1. Η ρητορική θεωρία περί <i>συγκρίσεως</i> και η ειδολογική κατάταξη του κειμένου.....	19
III.2. Οι συγκρίσεις στο κείμενο του Χρυσολωρά.....	21
IV. Η εικόνα του Μανουήλ Β΄ στα εγκώμια της εποχής του	25
V. Τα στοιχεία της αυτοκρατορικής ιδεολογίας στη <i>Σύγκριση</i> του Χρυσολωρά	39
VI. Οι πηγές του κειμένου.....	45
VII. Η χειρόγραφη παράδοση.....	72
VII.1. Περιγραφή των χειρογράφων	72
VII.2. Η σχέση των χειρογράφων	75
VII.3. Έγκλιση του τόνου και στίξη στον κώδικα Paris. gr. 1191.....	77
Β΄ ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ.....	85
Γ΄ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ	106
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	119
SUMMARY	120

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία με τίτλο «Δημητρίου Χρυσολωρά *Σύγκρισις παλαιῶν ἀρχόντων καὶ νέου, τοῦ νῦν αὐτοκράτορος*: Κριτική έκδοση με εισαγωγή και σχόλια» εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Μεσαιωνική και Νέα Ελληνική Φιλολογία» του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Σκοπός της εργασίας είναι η λεπτομερής μελέτη και η κριτική έκδοση του κειμένου του Δημητρίου Χρυσολωρά, το οποίο δεν έτυχε της προσοχής που άξιζε από τη σύγχρονη έρευνα.

Το έναυσμα για την ενασχόληση με το συγκεκριμένο θέμα δόθηκε από την κυρία Ελένη Καλτσογιάννη, αναπληρώτρια καθηγήτρια Βυζαντινής Φιλολογίας και επιβλέπουσα της Διπλωματικής, στην οποία οφείλω τις πιο θερμές μου ευχαριστίες και ιδίως την ειλικρινή μου ευγνωμοσύνη για την καθοδήγησή της και την άψογη συνεργασία μας. Ο ακάματος ζήλος, οι εύστοχες υποδείξεις και η σχολαστικότητά της ήταν ζωτικής σημασίας σε κάθε πτυχή της έρευνάς μου.

Θα ήθελα, επίσης, να ευχαριστήσω ξεχωριστά και τα άλλα δύο μέλη της επιτροπής, τον κύριο Δημήτριο Γεωργακόπουλο, επίκουρο καθηγητή Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Φιλολογίας, και την κυρία Μαρία Τωμαδάκη, επίκουρη καθηγήτρια Βυζαντινής Φιλολογίας, οι οποίοι με τις παρατηρήσεις και τα καίρια σχόλιά τους συνέβαλαν στην τελική διαμόρφωση της παρούσας εργασίας.

Τέλος, το πιο μεγάλο ευχαριστώ το οφείλω στην οικογένειά μου για την αμέριστη κατανόηση και υποστήριξη σε όλη τη διάρκεια αυτού του εγχειρήματος!

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

BHG	Bibliotheca Hagiographica Graeca
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CPG	Clavis Patrum Graecorum
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
NE	Νέος Ελληνομνήμων
OCD	The Oxford Classical Dictionary
ODB	The Oxford Dictionary of Byzantium
PG	Patrologia Graeca
PLP	Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit
REB	Revue des Études Byzantines

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α΄ Εκδόσεις κειμένων

Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*

Spengel L. (ed.), *Rhetores Graeci*, τ. 2, Leipzig: Teubner 1854, σσ. 59-130.

Ανώνυμος, *Εγκώμιο για τον Ιωάννη Η΄*

Λάμπρος Σπ. (εκδ.), «Ἐγκώμιον εἰς τὸν [μέγαν βασιλέα κῦρ Μανουήλ τὸν Παλαιολόγον] εὐσεβέστατον αὐτοκράτορα τὸν κραταῖον καὶ ἅγιον ἡμῶν αὐθέντην καὶ βασιλέα κῦρ Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον», στο: Ι. Κ. Βογιατζίδης (επιμ.), *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. 3, Ἀθήνα 1926, σσ. 200-21.

Αρριανός, *Ἰνδική*

Roos A.G./Wirth G. (eds.), *Flavii Arriani quae exstant omnia*, τ. 2, Leipzig: Teubner 1968, σσ. 1-73.

Αφθόνιος, *Προγυμνάσματα*

Rabe H. (ed.), *Aphthonii progymnasmata* [Rhetores Graeci, 10] Leipzig: Teubner 1926.

Darkó E. (ed.), *Laonici Chalkokondylae Historiarum Demonstrationes*, τ. 1-2, Βουδαπέστη 1922-1927.

Διόδωρος Σικελιώτης, *Βιβλιοθήκη Ἱστορική*

Fischer K.T. (post I. Bekker & L. Dindorf)/Vogel F. (eds.), *Diodori bibliotheca historica*, τ. 1-5, Leipzig: Teubner 1888-1906.

Ερμογένης, *Προγυμνάσματα*

Rabe H. (ed.), *Hermogenis Opera*, Leipzig: Teubner 1913, σσ. 1-27.

Ηρόδοτος, *Ἱστορίαι*

Wilson N.G. (ed.), *Herodoti Historiae*, τ. 1-2, Oxford University Press 2015.

Ισίδωρος του Κιέβου, *Εγκώμιο για τον Ιωάννη Η΄*

Λάμπρος Σπ. (εκδ.), «Ἀνωνύμου πανηγυρικὸς εἰς Μανουήλ καὶ Ἰωάννην Η΄ Παλαιολόγους», στο: Ι. Κ. Βογιατζίδης (επιμ.), *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. 3, Ἀθήνα 1926, σσ. 132-99.

Ισίδωρος του Κιέβου, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β΄*

Polemis I., “Two Praises of the Emperor Manuel II Palaiologos: Problems of Authorship”, *BZ* 103 (2010), 705-14.

Μακάριος Μακρής, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β΄*

- Dendrinos C., “An Unpublished Funeral Oration on Manuel II Palaeologus”, στο: C. Dendrinos/J. Harris/E. Charvalia-Crook/J. Herrin (eds.), *Porphyrogenita. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, Aldershot 2003, σσ. 423-56.
- Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *Επιστολές*
 Dennis G. T. (ed.), *Manuelis II Palaeologi Epistulae* [CFHB, 8], Washington DC 1977.
- Μένανδρος
 Russel D. A./Wilson N. G. (eds.), *Menander Rhetor*, Oxford 1981.
- Νικόλαος Σοφιστής, *Προγυμνάσματα*
 Felten I. (ed.), *Nicolai Progymnasmata* [Rhetores Graeci, 11], Lipsiae: Teubner 1913.
- Πατρινέλης Χ. Γ./Σοφριανός Δ. Σ. (εκδ.), *Μανουήλ Χρυσολωρᾶ Λόγος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών 2001.
- Λεξικό της Σούδας (Σουΐδας)
 Adler A. (ed.), *Suidae Lexicon*, τ. 1-5, Leipzig 1928-1938 [ανατ. Leipzig 1971].
- Φίλων Αλεξανδρεύς/Ιουδαίος
 Cohn L. (ed.), *Philonis Alexandrini opera quae supersunt*, τ. 1-5, Berlin 1906.
- Ιωάννης Χορτασμένος, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β΄*
 Hunger H. (ed.), *Johannes Chortasmenos (ca.1370-ca.1436/37). Briefe, Gedichte und kleine Schriften. Einleitung, Regesten, Prosopographie, Text* [Wiener Byzantinistische Studien, 7], Wien 1969, σσ. 217-24.
- Δημήτριος Χρυσολωρᾶς, *Επιστολές*
 Bizzarro F. C., *Demetrio Crisolora, Cento Epistole a Manuele II Paleologo. Testo critico, introduzione, traduzione e commentario*, Napoli: M. D’Auria 1984, σσ. 39-65.
- Δημήτριος Χρυσολωρᾶς, *Ευχαιριστήριος στη Θεοτόκο*
 Gautier P., “Action de grâces de Démétrius Chrysoloras à la Théotokos pour l’anniversaire de la bataille d’Ankara (28 Juillet 1403)”, *REB* 19 (1961), 348-57.
- Δημήτριος Χρυσολωρᾶς, *Σύγκριση*
 Λάμπρος Σπ. (εκδ.), «[Δημητρίου Χρυσολωρᾶ] Σύγκρισις παλαιῶν ἀρχόντων καὶ νέου τοῦ νῦν αὐτοκράτορος [Μανουήλ Παλαιολόγου]», στο: Ι. Κ. Βογιατζίδης (επιμ.), *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, Ἀθήνα 1926, τ. 3, σσ. 222-45.
- Ziegler K. (ed.), *Plutarchi vitae parallelae*, τ. 2.2, Leipzig: Teubner 1968.

Β' Ειδική Βιβλιογραφία

Angelov, *Imperial Ideology*

Angelov D., *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge 2007.

Barker J. W., “On the chronology of the activities of Manuel II Palaeologus in the Peloponnesus in 1415”, *BZ* 55 (1962), 39-55.

Barker, *Manuel II*

Barker J. W., *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, Rutgers University Press 1969.

Beck H.-G., “Der Byzantinische Ministerpräsident”, *BZ* (1955), 309-38.

Bizzarro, *Cento epistole*

Bizzarro F. C., *Demetrio Crisolora, Cento Epistole a Manuele II Paleologo, Testo critico, introduzione, traduzione e commentario*, Napoli: M. D’Auria 1984.

Çelik, *Manuel II*

Çelik S., *Manuel II Palaiologos (1350–1425): A Byzantine Emperor in a Time of Tumult*, Cambridge 2021.

Dennis G. T., *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica (1382-1387)* [Orientalia Christiana Analecta], Roma 1960.

Hunger, *Prooimion*

Hunger H., *Prooimion, Elemente der Byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden* [Wiener Byzantinistische Studien, 1], Wien 1964.

Hunger, *Chortasmenos*

Hunger H., *Johannes Chortasmenos (ca.1370-ca.1436/37). Briefe, Gedichte und kleine Schriften. Einleitung, Regesten, Prosopographie, Text* [Wiener Byzantinistische Studien, 7], Wien 1969.

Καλτσογιάννη Ε./Κοτζάμπαση Σ./Παρασκευοπούλου Η., *Η Θεσσαλονίκη στη βυζαντινή λογοτεχνία: Ρητορικά και αγιολογικά κείμενα* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες, 32], Θεσσαλονίκη 2002.

Kaltsogianni, “Aspects of Byzantine Rhetoric”

Kaltsogianni E., “The “legacy” of Athonios, Hermogenes and Pseudo-Menander: Aspects of Byzantine Rhetoric under the Palaiologoi”, στο: S. Kotzabassi (ed.), *A Companion to the Intellectual Life of the Palaeologan Period* [Brill’s Companions to the Byzantine World, 12], Leiden/Boston 2022, σσ. 15-75.

Κιουσοπούλου Τ., *Βασιλεύς ή Οικονόμος, Πολιτική Εξουσία και Ιδεολογία πριν την Άλωση*, Αθήνα 2007.

Lampros Sp., “Die Werke des Demetrios Chrysoloras”, *BZ* 3 (1894), 599-601.

Λάμπρος Σπ., «Τò ἔθος τοῦ μασχαλισμοῦ παρὰ τοῖς Μανιάταις τῶν μέσων χρόνων», *NE* 2 (1905), 180-86.

Λάμπρου, *Ο Μανουήλ Β΄ ως θεολόγος*

Λάμπρου Σ. Δ., *Ο αυτοκράτωρ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος ως θεολόγος: Συμβολή στην έρευνα της Παλαιολόγειας Γραμματείας*, Θεσσαλονίκη 2012.

Leonte F., *Rhetoric in Purple: The Renewal of Imperial Ideology in the Texts of Emperor Manuel II Palaiologos* [PhD Thesis], Budapest 2012.

Leonte, *Imperial Visions*

Leonte F., *Imperial Visions of Late Byzantium: Manuel II Palaiologos and Rhetoric in Purple* [Edinburgh Byzantine Studies], Edinburgh 2020.

Leonte, *Ethos*

Leonte F., *Ethos, Logos, and Perspective: Studies in Late Byzantine Rhetoric* [Routledge Research in Byzantine Studies], London/New York 2023.

Παῖδας Κ., *Τα βυζαντινά “Κάτοπτρα Ηγεμόνος” της ύστερης περιόδου (1254-1403): Εκφράσεις του βυζαντινού βασιλικού ιδεώδους*, Αθήνα 2006.

Panagopoulos, “The Demetrios Chrysoloras’ Project”

Panagopoulos G. D., “The Demetrios Chrysoloras’ Project: The Critical Edition of His Unpublished Oevre”, *Orthodoxes Forum Hefte* 1-2 (2011), 131-37.

Polemis, “Two praises”

Polemis I., “Two Praises of the Emperor Manuel II Palaiologos: Problems of Authorship”, *BZ* 103 (2010), 699-714.

Radošević, “The emperor as the Patron of Learning”

Radošević N., “The Emperor as the Patron of Learning in Byzantine Basilikoi Logoi”, στο: J. S. Langdon/S. W. Reinert/J. Stanojevich Allen/C. P. Ioannides (eds.), *To Ellhnikón: Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr* [Hellenic Antiquity and Byzantium], τ. 1, σσ. 267-87.

Schmitt, “Kaiserrede und Zeitgeschichte”

Schmitt O. J., “Kaiserrede und Zeitgeschichte im späten Byzanz: Ein Panegyrikos Isidors von Kiew aus dem Jahre 1429”, *JÖB* 48 (1998), 209-42.

Ταξίδης Η./Νίκου Δ./Χρυσοστομίδης Η., *Οι εκφράσεις στη λογοτεχνία της παλαιολόγειας εποχής*, Alessandria: Edizioni dell’Orso 2021.

Toth, *Imperial Orations*

Toth I., *Imperial Orations in Late Byzantium (1261-1453)* [PhD Thesis], University of Oxford 2003.

Treu, “Chrysoloras”

Treu M., “Demetrios Chrysoloras und seine hundert Briefe”, *BZ* (1911), 106-28.

Γ' Γενική Βιβλιογραφία

Αλεξάκης, *Ιστορίες*

Αλεξάκης Α., *Αγαθίου Σχολαστικού Ιστορίες. Εισαγωγή – Μετάφραση – Σχόλια* [Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας, 18], Αθήνα 2008.

Douglas J. D., *The New Bible Dictionary*, London 1967.

Gaffuri A. L., “La teoria grammaticale antica sull’interpunzione dei testi greci e la prassi di alcuni codici medievali”, *Aevum* 68 (1994), 95-115.

Gregory T. E., *Isthmia, V: The Hexamilion and the Fortress*, Princeton 1993.

Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*

Hunger H., *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών.*

Μετάφρ. Λ. Γ. Μπενάκης, Γ. Χ. Μακρής κ.ά., τ. 1, Αθήνα: MIET 1991.

Καλτσογιάννη Ε., *Το αγιολογικό και ομιλητικό έργο του Ιωάννη Ζωναρά: Εισαγωγική μελέτη – Κριτική έκδοση* [Βυζαντινά κείμενα και μελέτες, 60], Θεσσαλονίκη 2013.

Léon-Dufour X., *Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας*. Μετάφρ. Σ. Αγουρίδης κ.ά., Αθήνα 1980.

Mazzucchi C. M., “Per una punteggiatura non anacronistica, e più effficace, dei testi greci”, *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 51 (1997), 129-43.

Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*

Nicol D. M., *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453*. Μετάφρ. Σ. Κομνηνός, Αθήνα 1996.

Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs*

Omont H., *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale de France*, τ. 1, Paris 1886.

Reinsch D. R., *Die Briefe des Matthaios von Ephesos im Codex Vindobonensis Theol. Gr. 174*, Berlin 1974.

Reinsch D. R., “Stixis und Hören”, στο: Β. Άτσαλος/Ν. Τσιρώνη (επιμ.), *Πρακτικά του 5' Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας (Δράμα, 21-27 Σεπτεμβρίου 2003)*, τ. 1, Αθήνα 2008, σσ. 259-69.

Reinsch D. R., “What Should an Editor Do with a Text Like the ‘Chronographia’ of Michael Psellos?” στο: A. Bucossi/E. Kihlman (eds.), *Ars Edendi Lecture Series*, τ. 2, Stockholm 2012, σσ. 131-54.

Runia D. T., “Philo in Byzantium: An Exploration”, *Vigiliae Christianae* 70/3 (2016), 259-81.

Smith, *Greek and Roman Biography*

Smith W., *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, τ. 1-3, Boston 1867.

Smith W., *Dictionary of Greek and Roman Geography*, τ. 1-2, Boston 1870.

Webb R., “The Progymnasmata as Practice”, στο: Y. L. Too (ed.), *Education in Greek and Roman Antiquity*, Leiden/Boston/Köln 2001, σσ. 289-94.

West M. L., *Κριτική των κειμένων και τεχνική των εκδόσεων όπως εφαρμόζονται στους Έλληνες και Λατίνους συγγραφείς*. Μετάφρ. Γ. Μ. Παράσογλου, Αθήνα 1989.

Zakythinos, *Le Despotat*

Zakythinos D. A., *Le Despotat grec de Morée: Histoire politique* [Edition revue et augmentée par Chryssa Maltézou], τ. 1-2, London 1975.

Δ΄ Διαδικτυακοί τόποι

<https://pinakes.irht.cnrs.fr>

Α΄ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. Δημήτριος Χρυσολωράς: Η ζωή και το έργο του

I.1. Βιογραφικά στοιχεία

Όσον αφορά τη βιογραφία του Δημητρίου Χρυσολωρά, έχουν διασωθεί πολύ λίγες πληροφορίες και ως επί το πλείστον αφορούν τη σχέση του με τον Ιωάννη Ζ΄ και τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο.¹ Ο Δημήτριος Χρυσολωράς γεννήθηκε πριν το 1360 και πέθανε μετά τον Απρίλιο/Μάιο του 1416. Είχε ενταχθεί στον λογοτεχνικό κύκλο του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ και κατείχε διάφορα αξιώματα στην αυτοκρατορική αυλή. Ο Χρυσολωράς υπήρξε έμπιστο πρόσωπο του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄, από τον οποίο έλαβε συνολικά οχτώ επιστολές μεταξύ των ετών 1397 και 1417. Γύρω στο 1384/5 στάλθηκε ως μέλος μιας πρεσβείας σε έναν «βάρβαρο» άρχοντα· πιθανότατα στον σουλτάνο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Μουράτ Α΄. Στο μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στην αυτοκρατορική αυλή υπηρετούσε τον Ιωάννη Ζ΄, πρώτα στη Σηλυβρία τη δεκαετία του 1390, έπειτα στην Κωνσταντινούπολη, κατά το διάστημα που ο Ιωάννης αντικατέστησε τον θείο του στον αυτοκρατορικό θρόνο λόγω της απουσίας του Μανουήλ στη Δύση (1399-1403) και τέλος, στην Θεσσαλονίκη (1403-1408) ως *μεσάζων*.² Τον Ιούλιο του 1403 ο Χρυσολωράς βρισκόταν ακόμα στην Κωνσταντινούπολη, όπου διάβασε έναν ευχαριστήριο Λόγο στην Θεοτόκο για την ήττα του Βαγιαζήτ από τον Ταμερλάνο.³ Μετά τον θάνατο του Ιωάννη Ζ΄ στις 22 Σεπτεμβρίου 1408 επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη για να βρίσκεται κοντά στον Μανουήλ Β΄. Το 1409 συμμετείχε ως μέλος της συγκλήτου και *οικείου*⁴ του

¹ Για τα βιογραφικά στοιχεία του Χρυσολωρά, βλ. PLP 31156, ODB, σ. 454, F. Leonte, *Rhetoric in Purple: The Renewal of Imperial Ideology in the Texts of Emperor Manuel II Palaiologos* [PhD Thesis], Budapest 2012, σσ. 86-7, Bizzarro, *Cento epistole*, σσ. 13-5 και Hunger, *Chortasmenos*, σσ. 90-4.

² Ο όρος *μεσάζων* δήλωνε τον έμπιστο του αυτοκράτορα, στον οποίο είχε ανατεθεί η διοίκηση της αυτοκρατορίας. Το αξίωμα του *μεσάζοντος* θεσμοθετήθηκε στα χρόνια της βασιλείας των Παλαιολόγων. Βλ. ODB, σ. 136. Επίσης, ο Beck συμπεραίνει ότι στην ύστερη βυζαντινή περίοδο ο *μεσάζων* ήταν ο κορυφαίος «πολιτικός» της αυτοκρατορίας, δηλαδή κάτι σαν τον σημερινό πρωθυπουργό, και αντιπροσώπευε ένα πραγματικό αξίωμα. Βλ. H.-G. Beck, “Der Byzantinische Ministerpräsident”, *BZ* (1955), 316.

³ Πρόκειται για το αγιολογικό έργο *Τοῦ αὐτοῦ. Προσφώνημα εἰς τὴν ὑπεραγίαν θεοτόκον εὐχαριστήριον. Εὐλόγησον, δέσποτα*, το οποίο αναφέρεται και παρακάτω.

⁴ Στο *Κλητορολόγιον* του Φιλοθέου ο όρος *οἰκεῖος* χρησιμοποιούνταν για τους στενούς συγγενείς του αυτοκράτορα. Πιθανότατα το επίθετο *οικείου* συνδεόταν με τον τιμητικό τίτλο του *δούλου*. Στα τέλη του 12^{ου} αιώνα έγινε ημιεπίσημος τίτλος και διατηρήθηκε μέχρι τα τέλη του 15^{ου} αιώνα, περίοδος κατά την

αυτοκράτορα στη δίκη του Μακάριου Αγκύρας. Επίσης, έλαβε μέρος ως αυτοκρατορικός αντιπρόσωπος στη σύνοδο Απριλίου-Μαΐου 1416 για την εκλογή του νέου πατριάρχη και την διασαφήνιση των δικαιωμάτων του αυτοκράτορα στην Εκκλησία. Όσον αφορά τα θεολογικά ζητήματα, κράτησε μία αντι-λατινική στάση, η οποία διαφαίνεται στις διάφορες θεολογικές του πραγματείες. Αξίζει να επισημάνουμε ότι ο Χρυσολωράς δεν περιορίστηκε μόνο στη συγγραφή θεολογικών και ρητορικών έργων, αλλά ασχολήθηκε επίσης με την αστρονομία και τα μαθηματικά.⁵ Τέλος, οι ρητορικές του ικανότητες επαινέθηκαν από τους λόγιους συγχρόνους του.

1.2. Το έργο

Το corpus των έργων του Δημητρίου Χρυσολωρά περιέχει ρητορικά, θεολογικά, αγιολογικά-ομιλητικά έργα, αλλά και ένα έργο αστρονομικού περιεχομένου.⁶

1. Ρητορικά έργα

- *Σύγκρισις παλαιῶν ἀρχόντων, καὶ νέου τοῦ νῦν αὐτοκράτορος.*
- *Εἰς τὸν ὄντως αὐτοκράτορα Μανουὴλ τὸν Παλαιολόγον Δημητρίου τοῦ Χρυσολωρᾶ ἐπιστολαὶ ἑκατὸν ἐφ' ἐνὶ πράγματι.*
- *Ψύλλης ἐγκώμιον.*
- Μία θεολογική επιστολή προς τον Antonio d' Ascoli.⁷

2. Θεολογικά έργα

- *Κατὰ Λατίνων λόγος συνοπτικός, ἀφ' ᾧ ἐποίησεν ὁ ἀγιώτατος Νεῖλος ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, οὗ καὶ τὰς λύσεις καὶ τὰς τῶν ἐναντίων ἐνστάσεις καὶ τοὺς συλλογισμοὺς αὐτοῖς σχήμασιν ἀποδεικνὺς ἐν συντόμῳ κατὰ συλλογισμὸν ἕκαστον.*

οποία απονεμόταν κυρίως σε πολιτικούς αξιωματούχους. Ωστόσο, κάποιες φορές χρησιμοποιούνταν χωρίς κάποιον πρόσθετο τίτλο. Βλ. ODB, σ. 1515.

⁵ Ειδικότερα, ο Ιωάννης Χορτασμένος έστειλε δύο επιστολές στον Χρυσολωρά, στις οποίες εκδηλώνει τη δυσαρέσκειά του, διότι ο Χρυσολωράς αρνήθηκε να συμμετάσχει σε επιστημονικές συνομιλίες μαζί του λόγω έλλειψης χρόνου από τα πολιτικά του καθήκοντα. Για την ενασχόληση του Χρυσολωρά με την αστρονομία και τα μαθηματικά, βλ. Hunger, *Chortasmenos*, σσ. 92-4 και τις επιστολές 22 και 55 του Χορτασμένου, σσ. 171-3 και 225.

⁶ Για τα έργα του Δημητρίου Χρυσολωρά, βλ. Sp. Lampros, "Die Werke des Demetrios Chrysoloras", BZ 3 (1894), 599-601 και Panagopoulos, "The Demetrios Chrysoloras' Project", 131-7.

⁷ Πρόκειται για έναν Λόγο ως απάντηση στον Antonio d' Ascoli. Το συγκεκριμένο έργο εντάσσεται στα ρητορικά έργα, διότι ο Χρυσολωράς πραγματεύεται το ζήτημα της ύπαρξης και της μη ύπαρξης αναφορικά με το Αγαθό μέσα από μία φιλοσοφική οπτική. Βλ. Panagopoulos, "The Demetrios Chrysoloras' Project", 133.

- *Διάλογος ἀναιρετικὸς τοῦ λόγου ὃν ἔγραψε Δημήτριος ὁ Κυδώνης κατὰ τοῦ μακαρίου Θεσσαλονίκης Νείλου τοῦ Καβάσιλα. Τα πρόσωπα· Θωμᾶς, Νεῖλος, Κυδώνης, Χρυσολωρᾶς.*
- *Διάλογος ὅτι οὐ δίκαιον ὀρθόδοξων κατηγορεῖν.*⁸*
- *Διάλογος ἀναιρετικὸς· Λατίνων ἐνστάσεις καὶ Ρωμαίων λύσεις.**

3. Αγιολογικά-ομιλητικά έργα

- *Λόγος εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου. [BHG 1141n]*
- *Τοῦ αὐτοῦ. Προσφώνημα εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον εὐχαριστήριον. Εὐλόγησον, δέσποτα. [BHG 1063zb]*
- *Λόγος εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον. [BHG 545]*
- *Λόγος για τον ευαγγελισμό της Θεοτόκου [BHG 1117p]**
- *Λόγος για ένα θαύμα της Θεοτόκου Οδηγήτριας (ἐν τοῖς ὁδηγοῖς) [BHG 1074q]**
- *Λόγος εἰς τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ [BHG 1893]**
- *Λόγος εἰς τὴν θείαν μεταμόρφωσιν [BHG 1977]**
- *Λόγος εἰς τὴν θείαν ταφὴν.**
- *Λόγος εἰς τὴν ἀγίαν Ἀνάστασιν τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.**

4. Αστρονομία

- *Μέθοδος τῶν λατινικῶν κανόνων (αστρονομικοί πίνακες για την περίοδο 1404-1413).**

⁸ Τα έργα που σημειώνονται με αστερίσκο εξακολουθούν να παραμένουν ανέκδοτα.

II. Δομή και περιεχόμενο της Σύγκρισης

Ο Δημήτριος Χρυσολωράς συνθέτει ένα εγκώμιο προς τιμήν του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου, με σκοπό να εξυμνήσει τα έργα και τις αρετές του.⁹ Ο σκοπός δηλώνεται ήδη στην εισαγωγική φράση του προοιμίου, όπου ο ρήτορας παρατηρεί: «άριστε βασιλιά, πολλές φορές ξεπλάγην από τα έργα σου σιωπηλά, ενώ τώρα έφτασε η στιγμή να εκδηλώσω το θαυμασμό μου με τη βοήθεια αυτού του λόγου»¹⁰. Με αυτή την εισαγωγική φράση επιλέγει ο ρήτορας να αρχίσει το προοίμιο του εγκωμίου και να θέσει εξ αρχής τον σκοπό του έργου του, ο οποίος είναι να εξυμνήσει τα έργα και τις ιδιότητες του αυτοκράτορα. Στη συνέχεια, αναφέρει ότι πολλοί άνθρωποι εξυμνήθηκαν για διαφορετικούς λόγους ο καθένας, άλλοι για την δόξα ή τον πλούτο τους, άλλοι για την ευθύτητα και την ειλικρίνειά τους, άλλοι για τα κτίσματα και άλλοι για την σοφία τους. Συνεπώς πολλοί ρήτορες συνέγραψαν εγκωμιαστικούς λόγους, για να διατηρηθούν στη μνήμη οι αρετές και τα επιτεύγματα αυτών των προσώπων.¹¹ Ως σημείο αναφοράς ο συγγραφέας θέτει τον Μέγα Αλέξανδρο, ο οποίος αφού κατέκτησε την Ανατολή και την Δύση, μέσα σε λίγο χρόνο έγινε κύριος ολόκληρης της οικουμένης.¹² Έπειτα ο Χρυσολωράς αναφέρεται σε όσους άρχοντες χάρη στη σωματική τους δύναμη κατάφεραν να κυριαρχήσουν στους πολέμους και διέπραξαν κάθε είδους θηριωδίες διψώντας για αίμα χωρίς καμία αιτία. Ο ρήτορας θεωρεί ως αιτία αυτών των πράξεων την έλλειψη του αισθήματος της δικαιοσύνης (*σπάνει δικαίων*). Συνεπώς οι δράστες χωρίς να απειλούνται με ποινές ή με τον θάνατο για αυτά που έχουν διαπράξει, συνεχίζουν χωρίς κανέναν ενδοιασμό

⁹ Το κείμενο παλαιότερα είχε αποδοθεί εσφαλμένα στον Ιωάννη Αργυρόπουλο. Ο Treu έκανε την ταύτιση του συγγραφέα μέσα από τις ομοιότητες των δύο κειμένων της Σύγκρισης και των 100 επιστολών προς τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο του Δημητρίου Χρυσολωρά. Επίσης, αξίζει να αναφέρουμε ότι ούτε το όνομα του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου αναφέρεται μέσα στο κείμενο. Την ταύτιση με τον αυτοκράτορα την έκανε πρώτος ο Omont στην περιγραφή του χειρογράφου Paris. gr. 1191. Βλ. Treu, "Chrysoloras" 125, Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs*, σ. 258 και παρακάτω σσ. 46 και 70-1.

¹⁰ Βλ. στ. 1-2: «Άριστε βασιλεῦ, πολλάκις τὰ σὰ τῶν ἔργων ἐκπληττόμενος σιωπῇ, νῦν ἤκω σὺν τῷ λόγῳ θαυμάσων».

¹¹ Βλ. στ. 2-5: «Πολλοῖς Ἑλλήνων ὑμνήσθαι παισὶν ἐξεγένετο, τοῖς μὲν εἰς δόξαν ἢ πλοῦτον, ἄλλοις δὲ παρρησίαν, ἢ κτίσματα, ἢ καὶ τὸ μέγιστον εἰς σοφίαν, ὃ τῶν ἄλλων ἐξαίρετον· καὶ πολλοὶ τὸν αὐτῶν βίον ἀνέγραψαν ὡς ἐχρῆν ἐν πολλοῖς, καὶ λόγων ἡξίωσαν οὐ μικρῶν, ὡς ἀξιομνημόνευτα μένοιεν».

¹² Βλ. στ. 5-7: «Ἄλλ' ὃ μέχρι περάτων αὐτῶν ἐπικαταλαμβάνων, τῶν εἰς ἔω καὶ τὰς δυσμὰς ἔφθασε, τὴν οἰκουμένην ἐν κύκλῳ σχεδὸν ἅπασαν κατασχὼν, καὶ βραχεῖ χρόνῳ, γενόμενος μέγας αὐτοκράτωρ Ἀλέξανδρος».

θεωρώντας ότι οι πράξεις τους θα ξεχαστούν χωρίς να υπολογίζουν ούτε την ανθρώπινη ούτε την θεϊκή δικαιοσύνη.¹³

Σε αντιδιαστολή με τους άρχοντες που αναφέρθηκαν παραπάνω, ο Μανουήλ Β΄ παρουσιάζεται ως *καλὸς κάγαθός βασιλεύς*, ο οποίος ανέλαβε την εξουσία στη Θεσσαλία και κατέλαβε πόλεις και χώρες, άλλες με ευεργεσία και γνώση και άλλες με πόλεμο και βία. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι εκλέχθηκε άρχοντας με την ανάταση των χειρών με τη σύμφωνη γνώμη όλης της πόλης και όχι επειδή κληρονόμησε την εξουσία. Έτσι λοιπόν δράττεται της ευκαιρίας για να μιλήσει για το πρότυπο του αγαθού άρχοντα, ο οποίος πρέπει να προΐσταται και να καθοδηγεί τους υπηκόους, όπως ο πατέρας τα παιδιά του, αλλά και τα παιδιά ως ανταπόδοση πρέπει να τον τιμούν, διότι ο βασιλιάς γίνεται πατέρας όλων των Ρωμαίων με τα λόγια και τις πράξεις. Αντιθέτως, αυτοί που οδηγούν τους υπηκόους και την πολιτεία στον όλεθρο και τη φθορά πρέπει να αποκαλούνται εχθροί και δυνάστες.¹⁴

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο ρήτορας συνεχίζει λέγοντας ότι ο ποιητής, δηλαδή ο Όμηρος, αποκαλεί τους βασιλείς *ποιμένες των λαών* και η φύση των αγαθών ανθρώπων είναι αυτή που τους προσδιορίζει ως ηγεμόνες. Ο Χρυσολωράς σχολιάζει ότι ο Μανουήλ κατέχει και τα δύο αυτά στοιχεία.¹⁵ Έπειτα, αναφέρει ως τρίτη και μεγαλύτερη αρετή τη σοφία (*τρίτῳ δὲ καὶ μείζονι τῷ σοφίας*). Διότι οι πόλεις θα οδηγηθούν προς το καλύτερο αν οι βασιλείς φιλοσοφούν ή αν βασιλεύσουν οι φιλόσοφοι.¹⁶ Συνεπώς, ο Μανουήλ συνδυάζοντας τη φιλοσοφία με την βασιλεία αποτελεί το πρότυπο του ιδανικού ηγεμόνα. Επιπρόσθετα, όσον αφορά τη σοφία που κατέχει ο Μανουήλ Β΄, ο ρήτορας παρομοιάζει τον αυτοκράτορα με ένα ευγενές φυτό που έβγαλε βλαστάρια με νέους καρπούς και βρίθει από την αφθονία των καρπών του. Οι καρποί αυτοί είναι παρόμοιοι με τα καρύδια, που διαφέρουν από τους καρπούς των υπόλοιπων φυτών, καθώς ο πυρήνας ταυτίζεται με το βρώσιμο τμήμα τους και επιπλέον είναι διπλά προστατευμένα. Με αυτή την αναλογία ο ρήτορας υπαινίσσεται την τέλεια αρετή του Μανουήλ Β΄ και σημειώνει ότι η κάθε αρετή που κατέχει ο αυτοκράτορας είναι ταυτόχρονα η αρχή και το τέλος, όπως συμβαίνει και με τα καρύδια, που είναι

¹³ Βλ. στ. 7-43.

¹⁴ Βλ. στ. 44-55.

¹⁵ Βλ. στ. 56-8: «Ὁ μὲν οὖν ποιητὴς ποιμένας λαῶν εἶωθε τοὺς βασιλέας καλεῖν· ἡ δὲ φύσις τοῖς ἀγαθοῖς κυριώτερον ἐπεφήμισεν ὄνομα τοὺς ἀστείους ἡγεμόνας ἀποκαλοῦσα. Σὺ οὖν ἀμφοῖν, ἐνέτυχες ὡς εἰκὸς, τρίτῳ δὲ καὶ μείζονι τῷ σοφίας».

¹⁶ Η ιδέα αυτή προέρχεται από την *Πολιτεία* του Πλάτωνα. Η αναπαράσταση του αυτοκράτορα ως φιλόσοφο-βασιλιά είναι το πιο συνηθισμένο μοτίβο στα εγκώμια προς τιμήν του Μανουήλ Β΄. Το συγκεκριμένο θέμα πραγματεύεται αναλυτικά στο κεφάλαιο «Η εικόνα του Μανουήλ Β΄ στα εγκώμια της εποχής του», βλ. σσ. 26-30.

ταυτόχρονα ο καρπός που παράγει το φυτό και ο σπόρος για να βλαστήσει ένα καινούριο δέντρο. Με άλλα λόγια, ο ρήτορας θέλει να δείξει ότι η τέλεια αρετή του αυτοκράτορα είναι η αφετηρία για να δημιουργηθούν ακόμα περισσότερες.¹⁷ Προς επίρρωση των λόγων του, δίνει παραδείγματα για να εξυμνήσει την αρετή του Μανουήλ λέγοντας ότι παρέχει σε όλους τους ανθρώπους τα αγαθά και ταυτόχρονα εξορίζει το κακό και διώχνει την αδικία.¹⁸ Ακόμη, ο αυτοκράτορας ενθαρρύνει τη διάδοση των λόγων της παιδείας και όλων των αγαθών που στοχεύουν στην αλήθεια.¹⁹ Έπειτα, ο ρήτορας προσπαθεί να δικαιολογήσει τους χειρισμούς του αυτοκράτορα ως προς τις εσωτερικές διαμάχες μεταξύ των πολιτών, υπογραμμίζοντας ότι αν δεν προέβαινε σε αυτές τις ενέργειες το γένος θα ήταν όμοιο με την δεύτερη τάξη των Ινδών.²⁰ Επιπροσθέτως, ο αυτοκράτορας απειλούσε με βαριές τιμωρίες τους αλαζόνες, ενώ υποσχόταν μεγάλα έπαθλα σε όσους προσπαθούσαν να αποκαταστήσουν τις ατυχίες των συνανθρώπων τους.²¹ Συνεπώς, όποιος ενεργούσε με τον σωστό τρόπο βραβεύονταν με τιμές και χάρες από τον αυτοκράτορα, όμως όποιος προέβαινε σε ανίστες πράξεις, λάμβανε τις αντίστοιχες ποινές.²²

Στη συνέχεια του εγκωμίου ο ρήτορας συγκρίνει τον Μανουήλ Β΄ με τον Ζήνωνα, τον Βάκχουρι και τον Μελχισεδέκ, επισημαίνοντας ότι ο αυτοκράτορας είναι περισσότερο εγκρατής από τον Ζήνωνα και δικαιότερος από τον Βάκχουρι και τον Μελχισεδέκ.²³ Επιπρόσθετα, ο Χρυσολωράς αναφέρεται στις ευεργετικές ιδιότητες του ηλίου, με τον οποίο παραβάλλει τον αυτοκράτορα αξιοποιώντας έναν κοινό τόπο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Πιο αναλυτικά, όπως ο ήλιος προσφέρει κατά τόπους και κατά καιρούς διάφορα είδη ζώων και φυτών, έτσι λοιπόν και ο αυτοκράτορας αξίωσε το γένος των Ρωμαίων να έχει τον ίδιο άριστο υπηρέτη του, ο οποίος έφερε την αφθονία όσων αγαθών βρίσκονταν προηγουμένως σε έλλειψη και έβαλε σε τάξη όχι μόνο τις

¹⁷ Βλ. στ. 61-5: «Οἷα γὰρ φυτὸν εὐγενὲς παντὶ νέους καρποὺς ἐξέφυσας, καὶ καρπῶν ὑπ' εὐφορίας βρῖθεις· καὶ οἱ καρποὶ, καρύφ παρόμοιοι, φύσιν ἐναντίαν τοῖς ἄλλοις ἔχοντες, τῶν μὲν ἐδωδῖμφ καὶ σπέρματι διαφερόντων, ἐκεῖνων δὲ ταυτὸν ἐχόντων ἐκάτερον, καὶ πεφρουρημένων καὶ ὠχυρωμένων ἔρκει διπλῷ, καὶ τελείαν αἰνιττομένων εἶναι τὴν ἀρετὴν αὐτοκράτορος».

¹⁸ Βλ. στ. 66-9: «Καὶ τοιοῦτος γενόμενος πορίζεις μὲν ἀγαθὸν ἅπαν ἅπαντι, ἐξορίζεις δὲ τὸ κακόν· καὶ τὴν μὲν ἀδικίαν ὡς εἰκὸς ἐκδιώκεις, τὸ δ' αὖθις δίκαιον, ἔλκεις εἰς ἑαυτὸν οὐκ ἀδίκως. Ἀποτρέπεις κακῶν ἀφορίαν, ἐπιτρέπεις φορὰν ὅλων <τῶν> ἀγαθῶν ὅλοις».

¹⁹ Βλ. στ. 69-70: «κελεύεις περιουσίαν εἶναι παντοίων παιδείας λόγων, καὶ παντὸς ἄλλου τῶν εἰς ἀλήθειαν ἀγαθῶν».

²⁰ Βλ. στ. 70-2: «παντοίων ὄπλων, καὶ πάντων ἀπλῶς, ὅσα τὰ κατὰ πόλεμον ἐπιτήδεια. Εἰ γοῦν τοιαῦτα μὴ ἐπέταττεν ὁ θανμάσιος, ἐποίει τὸ γένος ἂν δευτέρᾳ τάξει τῶν Ἰνδῶν ὅμοιον».

²¹ Βλ. στ. 72-4: «ἐπίταγμα δ' ἦν, μεγάλας μὲν ἀπειλάς, ὑπερόπταις καὶ ἀλαζόσιν ἐπανατεινόμενος, μεγάλα δὲ προθεῖς ἄθλα, τοῖς <τὰ> ἀτυχήματα τῶν πέλας εἰς ἐπανάρθωσιν ἄγειν ἀξιοῦσιν».

²² Βλ. στ. 74-9.

²³ Βλ. στ. 80-1: «Τοιαύτην κατετίθετο χάριν, ἥς οὐδεὶς ἂν δύναιτο λαβεῖν ἴσην ἢ μείζω· καὶ ὅλως Ζήνωνος μὲν ἐγκρατέστερος ἦν, Βακχίου <δὲ> καὶ Μελχισεδέκ δικαιότερος».

υποθέσεις που αφορούσαν την ειρήνη και τον πόλεμο, στις οποίες πέτυχε μεγάλα κατορθώματα λόγω της φύσης του, αλλά και τις πιο ασήμαντες υποθέσεις και ονομάστηκε μέγας.²⁴ Ακόμη, τονίζει ότι σε όλους τους χώρους της πολιτικής ζωής επικρατούσε η αλήθεια και το δίκαιο, για παράδειγμα στα δικαστήρια, στις αγορές κλπ. Τέλος, υπογραμμίζει την ευσέβεια του αυτοκράτορα, ο οποίος παρακινεί τους πολίτες να συνθέτουν και να απαγγέλλουν ύμνους για να εξευμενίσουν το θεϊόν.²⁵

Ο Χρυσολωράς εγκωμιάζει στην επόμενη ενότητα τη φιλανθρωπία, τη φρόνηση και το αίσθημα δικαίου του αυτοκράτορα απέναντι σε αυτούς που με τις πράξεις τους φθείρουν την άριστη πολιτεία. Πιο συγκεκριμένα, ο αυτοκράτορας υπομένει τις μικρές αδικίες, αλλά αποστρέφεται τα αμαρτήματα των ανθρώπων που έχουν ως στόχο τη φθορά της πολιτείας. Όποιος προβαίνει σε αυτού του είδους τις πράξεις είναι κυρίως εχθρός του Θεού και έπειτα του αυτοκράτορα, αλλά και σε αυτή την περίπτωση δεν τους επιβάλλει αυστηρές και απάνθρωπες τιμωρίες, διατάζοντας την εκτέλεση τους ή την αφαίρεση μελών του σώματός τους.²⁶ Ο ρήτορας επανέρχεται εκ νέου στην παρομοίωση του αυτοκράτορα με τον πατέρα, ο οποίος θέλει να νουθετήσει τα παιδιά του. Έτσι λοιπόν αυτούς που προβαίνουν σε τέτοιες πράξεις είτε τους οδηγεί στην εξορία είτε τους φυλακίζει, αλλά όχι όλους και όχι για μεγάλο χρονικό διάστημα. Με άλλα λόγια, στέλνει στην εξορία αυτούς που συνωμοτούν εναντίον της ζωής του αυτοκράτορα ή εναντίον του τόπου και όταν περάσει αυτό το σύντομο χρονικό διάστημα που έχει ορίσει, τους παρέχει αμνηστία και τους δίνει την άδεια να επιστρέψουν. Τέλος, αν ξεσπάσει κάποια διαμάχη ανάμεσα σε κάποιον από τους υπηρέτες του και σε κάποιον από αυτούς που ζουν μαζί του προσπαθεί να την διαλύσει με ηπιότητα και να τους επαναφέρει στην τάξη.²⁷

Σύμφωνα με τον ρήτορα, το αξιοσημείωτο είναι ότι ο αυτοκράτορας δεν συμπεριφέρεται με τους παραπάνω τρόπους μόνο στους ομοφύλους του, αλλά και στους ξένους.²⁸ Προς επίρρωση των λόγων του, ακολουθεί μία παρομοίωση του αυτοκράτορα με έναν άριστο γιατρό, ο οποίος σε μεγάλες και επικίνδυνες ασθένειες

²⁴ Βλ. στ. 82-8: «καὶ ὥσπερ ἥλιος, χρώματα καὶ μεγέθη, κατὰ καιροὺς καὶ τόπους χαρίζεται, διάφορα παντοίοις ζώοις, χερσαίων ἐνύδρων ἀεροπόρων, λίθων, φυτῶν, βοτανῶν, Ῥωμαίων γένει, φανερόν ὑπηρετήν αὐτὸν ἄριστον ἡξίωσε καὶ διάκονον, διορθούμενον ἅπαν ὅσον εἰς δαψίλειαν ἀγαθῶν σπανίζει. Ὅς οὐ μόνον τοῖς μεγάλοις πράγμασιν ἤρμοσεν εὐταξίαν, αὐτὸς τοῖς κοινοῖς ἐπιστάς, δι' ὧν τὰ κατ' εἰρήνην καὶ πόλεμον ἀγαθὰ κατορθοῦσθαι πέφυκεν, ἀλλὰ καὶ τοῖς εὐτελεστέροις εἶναι δοκοῦσιν ὠνομάζετο μέγας».

²⁵ Βλ. στ. 88-98.

²⁶ Βλ. στ. 107-11.

²⁷ Βλ. στ. 111-20.

²⁸ Βλ. στ. 121-24.

κάποτε αφαιρεί κάποια μέλη του σώματος ενός ασθενή σκεπτόμενος πάντα την υγεία του, καθώς και με τον κυβερνήτη ενός πλοίου, ο οποίος σε μεγάλες φουρτούνες αφαιρεί μέρος του φορτίου φροντίζοντας για τη σωτηρία των επιβατών· ο αυτοκράτορας σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να ψέγεται για αυτή την πρακτική του, αλλά αντίθετα να επαινείται, διότι δεν ενεργεί με βάση το συμφέρον του αλλά με βάση το κοινό καλό.²⁹ Σε αυτό το σημείο αξίζει να επισημάνουμε ότι οι δύο παρομοιώσεις, δηλαδή του γιατρού και του κυβερνήτη, αποτελούν κοινούς τόπους της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Ο ρήτορας κλείνει αυτή την ενότητα λέγοντας ότι δεν υπάρχει κανένα όφελος όταν, ακόμα και αν οι τροφές αφθονούν, η ζωή των ανθρώπων ή τα μέλη του σώματός τους φθείρονται και χάνονται, επειδή οι άρχοντες συμπεριφέρονται σαν άγρια και αμείλικτα θηρία.³⁰

Συνεπώς, ο βασιλιάς όσον αφορά τον θυμό του είναι ήπιος και όσον αφορά τις τιμωρίες που επιβάλλει είναι πρᾶος και διεκπεραιώνει όλες τις υποθέσεις με σωστό και δίκαιο τρόπο.³¹ Επίσης, ο ρήτορας επαινεί το γεγονός ότι οι αυλικοί, συμπεριλαμβανομένων των ρητόρων, μπορούν να συμμετέχουν σε δημόσιες συζητήσεις και να εκφέρουν προσωπικές πολιτικές απόψεις. Με αυτόν τον τρόπο ο αυτοκράτορας κατόρθωσε να αποκαταστήσει τόσο τις ιδιωτικές όσο και τις δημόσιες υποθέσεις των πόλεων που συχνά βρίσκονταν σε παρακμή.³²

Επιπρόσθετα, ο ρήτορας αναφέρεται στις τιμές που έχουν γίνει σε παλαιότερους βασιλείς, οι οποίες όμως έχουν χαθεί στη διάρκεια των χρόνων και δεν έχει επιβιώσει κανένα ίχνος, κανένα λείψανο και κανένα όνομα από αυτούς τους μεγάλους βασιλιάδες του παρελθόντος.³³ Αντίθετα, όλο το συγγραφικό έργο του αυτοκράτορα (λόγοι, επιστολές, κεφάλαια) είναι αυτό που εξασφαλίζει την «αθανασία» του και τη διατήρησή του στη μνήμη των μελλοντικών γενεών.³⁴ Μπορούμε ίσως να υποθέσουμε ότι ο ρήτορας με αυτόν τον τρόπο δικαιολογεί εμμέσως και τη συγγραφή του συγκεκριμένου εγκωμίου προς τιμήν του αυτοκράτορα και τονίζει την αξία της δικής του συμβολής.

²⁹ Βλ. στ. 127-34.

³⁰ Βλ. στ. 137-41.

³¹ Βλ. στ. 142-4: «Οὕτως ὀργῇ μὲν ὁ βασιλεὺς ἥπιος, κολάσει δὲ πρᾶος. Πάσχων οὐκ ἀπειλεῖ· ἐπιβουλεύόμενος ἀνέχεται. Οὕτω πάντα καλῶς αὐτῷ πράττεται, πάντα κατορθοῦται δικαίως».

³² Βλ. στ. 143-8.

³³ Βλ. στ. 149-51: «Τιμαὶ οὖν τοῖς πάλαι βασιλέων, ἄλλοις ἄλλαι· ἃ διαφθείρεται πάντως χρόνῳ. Καὶ δηλὸν ὥς πολλῶν πάλαι γεγενημένων ἤδη μεγάλων, οὐκ ἶχνος, οὐ λείψανον, οὐδὲ προσηγορία νῦν ὑπολέλειπται».

³⁴ Βλ. στ. 151-6.

Στη συνέχεια, ο Χρυσολωράς αναφέρει ότι καθένας επαιούνταν για τα πράγματα που είχε σε αφθονία, για παράδειγμα εξυμνείται ο χρυσός των Μήδων, των Χαλδαίων, του Κύρου, του Κροίσου και πολλών άλλων. Έτσι λοιπόν ο ρήτορας τούς αντιπαραβάλλει με τον αυτοκράτορα όσον αφορά τον πλούτο. Ωστόσο, ο Μανουήλ Β΄ έχει λίγο πλούτο αλλά δίκαιο, διότι τον παρέχει ως βοήθεια σε όποιον έχει ανάγκη.³⁵ Τέλος, αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας διαθέτει πολυτελή υφάσματα, ρούχα, άλογα από διάφορες ράτσες και όλα τα είδη των όπλων που ταιριάζουν σε έναν στρατηγό, δηλαδή ξίφη και μανδύες διακοσμημένα με χρυσό και ασήμι. Ωστόσο, προτιμά να έχει ένα είδος από κάθε κατηγορία και όσα περισσεύουν να τοποθετούνται στο κοινό ταμείο και να χορηγούνται σε αυτούς που τα έχουν ανάγκη.³⁶ Με άλλα λόγια, ο Χρυσολωράς θεωρεί τη δικαιοσύνη και την ταπεινοφροσύνη ως τις πιο σημαντικές αρετές του αυτοκράτορα.

Έπειτα, ακολουθεί η σύγκριση με τον Δημόκριτο, τον Αναξαγόρα και τον Κράτη, οι οποίοι υπήρξαν ανώτεροι από τα χρήματα. Ο ρήτορας διατυπώνει ότι ο Μανουήλ Β΄ φαίνεται περισσότερο αξιοθαύμαστος, διότι είχε μέσα στην ψυχή του την επιθυμία για τη φιλοσοφία, όχι σε μικρότερο βαθμό από τους προαναφερθέντες, η οποία καλλιέργησε τη μεγαλοψυχία του. Επίσης, ο αυτοκράτορας προτιμούσε την ευφυΐα από την πνευματική αμέλεια και προσέφερε πολύτιμα πράγματα που δεν διαφθείρουν, ώστε να ωφελήσει τον εαυτό του και τους υπόλοιπους ανθρώπους και έτσι από άποροι θα γίνονταν πάλι εύποροι.³⁷ Τέλος, ως προς την ικανοποίηση που προσέφερε στους υπηκόους του συγκρίνεται με τον Βέλεσν.³⁸

Το θέμα της επόμενης ενότητας είναι η παρρησία των αρχαίων φιλοσόφων απέναντι σε βασιλείς. Έτσι λοιπόν, αναφέρονται γνωστές προσωπικότητες όπως ο Σόλων, ο Διογένης, ο γυμνοσοφιστής Κάλανος, ο Χαιρέας ο Αλεξανδρεύς, ο Κροίσος, ο Πτολεμαίος και ο Βαγιαζήτ, αλλά και πάλι υπερτερεί ο Μανουήλ λόγω της αρετής και της παρρησίας του.³⁹

³⁵ Βλ. στ. 157-65.

³⁶ Βλ. στ. 161-70.

³⁷ Βλ. στ. 170-7: «Ἐτι θαυμάσιοι Δημόκριτος καὶ Ἀναξαγόρας σοφοῖς. Ἄγαμαι τοὺς ἄνδρας καγῶ, σὺν αὐτοῖς δὲ καὶ Κράτητα, χρημάτων κρείττους γεγενημένους. Ἀλλ' ὁ νῦν αὐτοκράτωρ, πολὺ τούτων ὀρᾷται θαυμασιώτερος, χρησάμενος οὐκ ἐλλάττοσι ταῖς πρὸς φιλοσοφίαν ὁρμαῖς, μεγαλόνοιαν δὲ προτιμήσας ὀλιγωρίας, καὶ χαριζόμενος τὰς οὐσίας οὐ διαφθείρας, ἴν' ἄλλους καὶ αὐτὸν ὠφελήσῃ, τοὺς μὲν, ἀφθόνοις περιουσίαις, αὐτὸν δὲ φιλοσοφία, πολλῶν ἐνδεείας φίλων, συγγενῶν, ὑπηκόων, ἐπανορθώσάμενος ὡς εἰκός, ἐξ ἀπόρων εὐπόρους πεποιημένους».

³⁸ Βλ. στ. 177-9.

³⁹ Βλ. στ. 180-6.

Ακολουθούν και άλλα ονόματα όπως ο Χέμμις, ο Βούσιρις, ο Μήνης, η Σεμίραμις, ο Νίνος και ο Σέσωστρις. Ο αυτοκράτορας αντιπαραβάλλεται με τον Σέσωστρι, καθώς από την μία πλευρά ο Σέσωστρις κατέστρεψε την Αίγυπτο και κακομεταχειρίστηκε τους υπηκόους του, ενώ από την άλλη πλευρά ο Μανουήλ δεν αδίκησε κανέναν άνθρωπο και δεν απαίτησε υψηλότερες οφειλές από όσες ήταν απαραίτητες και βοηθούσε όσους είχαν ανάγκη.⁴⁰

Ο Χρυσολωράς αναφέρεται και στο συγγραφικό έργο του Μανουήλ Β', το οποίο αποτελείται από πλήθη επιστολών, οι οποίες διακρίνονται για την αρμονία και την τέχνη του λόγου.⁴¹ Στο κείμενο αναφέρονται και τα κεφάλαια, τα οποία ξεπερνούν τις επιστολές ως προς τη δύναμη και τον αριθμό και είναι γεμάτα με γνώση και διάφορες παραινέσεις. Στο συγκεκριμένο σημείο ο Χρυσολωράς με τον όρο κεφάλαια αναφέρεται στο έργο του Μανουήλ με τίτλο *Υποθήκαι βασιλικής άγωγής*.⁴² Επίσης, ο ρήτορας κάνει μία αναφορά στους λόγους που έχει γράψει ο αυτοκράτορας, οι οποίοι είναι πολλοί και σπουδαίοι, από τους οποίους άλλοι έχουν φυσικό περιεχόμενο,⁴³ άλλοι θεολογικό,⁴⁴ άλλοι στρέφονται εναντίον των Περσών (Οθωμανών)⁴⁵ και άλλοι

⁴⁰ Βλ. στ. 187-201.

⁴¹ Έχουν διασωθεί συνολικά 68 επιστολές του αυτοκράτορα, βλ. G. T. Dennis (ed.), *Manuelis II Palaeologi Epistulae* [CFHB, 8], Washington DC 1977, σσ. 3-218. Για τις επιστολές του αυτοκράτορα βλ. και Λάμπρου, *Ο Μανουήλ Β' ως θεολόγος*, σσ. 241-2.

⁴² Στη φιλολογική έρευνα το συγκεκριμένο έργο προσδιορίζεται ως *κάτοπτρο ηγεμόνος*, βλ. Κ. Παϊδας, *Τα βυζαντινά "Κάτοπτρα Ηγεμόνος" της ύστερης περιόδου (1254-1403): Εκφράσεις του βυζαντινού βασιλικού ιδεώδους*, Αθήνα 2006. Για τον χαρακτήρα αυτού του έργου βλ. Leonte, *Imperial Visions*, σσ. 124-60.

⁴³ Εδώ μάλλον αναφέρεται στα φιλοσοφικά και ρητορικά έργα του Μανουήλ Β'. Στα φιλοσοφικά και ηθικά έργα συμπεριλαμβάνονται οι *Ηθικο-πολιτικοί Λόγοι*, ο *Επιστολιμαῖος λόγος πρὸς Ἀνδρέαν Ἀσάνην* (*Περὶ ονείρων*) και οι *Υποθήκαι βασιλικής άγωγής*. ορισμένα ρητορικά έργα είναι τα εξής: *Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸν αὐτάδελφον αὐτοῦ Θεόδωρον τὸν Παλαιολόγον*, ο *Συμβουλευτικός πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς*, *Λόγος πανηγυρικός περὶ τῆς τοῦ βασιλέως υἱείας*, *Διάλογος ἠθικός ἢ περὶ γάμου*, *Μελέτη πρὸς μέθυσον* κλπ. Για τα φιλοσοφικά, ηθικά και ρητορικά έργα του Μανουήλ Β' βλ. Λάμπρου, *Ο Μανουήλ Β' ως θεολόγος*, σσ. 179-90 και 214-41.

⁴⁴ Ο Μανουήλ Β' έχει γράψει επίσης θεολογικά, λειτουργικά έργα και ομιλίες, ανάμεσα στα θεολογικά του έργα συμπεριλαμβάνονται τα εξής: *Διάλογος με μωαμεθανό (Μουτερίζην)*, *Λόγος περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως*, *Επιστολιμαῖος λόγος πρὸς Ἀλέξιον Ἰαγούπ* κλπ., κάποιες από τις ομιλίες είναι οι εξής: *Λόγος εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου* [BHG 1159m], *Λόγος εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον* [BHG 865v], *Λόγος εἰς τὴν Ὁσίαν Μαρίαν τὴν Αἰγυπτίαν* [BHG 1044c] κλπ. και τέλος κάποια από τα λειτουργικά έργα είναι τα εξής: *Κανὼν παρακλητικός εἰς τὴν Θεοτόκον*, *Εὐχαὶ ἐωθιναί*, *Κεφάλαια κατανυκτικά* κλπ. Για τα θεολογικά έργα βλ. Λάμπρου, *Ο Μανουήλ Β' ως θεολόγος*, σσ. 135-78, για τις Ομιλίες τις σσ. 191-201 και για τα Λειτουργικά έργα τις σσ. 201-14.

⁴⁵ Ο αυτοκράτορας με τη θεολογική πραγματεία του με τίτλο *Διάλογοι με ἕναν Πέρση* συνέθεσε 26 διαλογικά επεισόδια, στα οποία προσπαθεῖ να κατανοήσει τις βασικές αρχές της θρησκείας των αντιπάλων του. Ωστόσο στα περισσότερα έργα του ο αυτοκράτορας διαβάλλει τους Οθωμανούς. Βλ. Leonte, *Imperial Visions*, σσ. 243-4.

εναντίον των Δυτικών,⁴⁶ και από αυτούς κάποιοι είναι ηθικοί⁴⁷ και εύθυμοι⁴⁸ και κάποιοι άλλοι είναι θρήνοι⁴⁹ και μονωδίες. Ακόμη, ο αυτοκράτορας έχει συνθέσει έμμετρους στίχους⁵⁰, άσματα και εκφράσεις,⁵¹ τα οποία δεν ωφελούν μόνο τον ίδιο αλλά και αυτούς που συναναστρέφονται μαζί του.⁵² Σύμφωνα με τον Χρυσολωρά σκοπός του Μανουήλ είναι να εξαφανίσει μέσω των έργων του την *άλογία*, δηλαδή την αμάθεια και την άγνοια, και να ωφελήσει τους πολίτες.⁵³ Τέλος, αναφέρει ότι οι ρητορικές ικανότητες του αυτοκράτορα έχουν μεγαλύτερη σημασία από την βασιλική του πορφύρα. Ειδικότερα, διαπιστώνει ότι: «και είναι φανερό ότι από όταν έφθασε στο πρώτο όριο της ευδαιμονίας, στεφάνωσε τον εαυτό του περισσότερο με τη δύναμη των λέξεων, παρά με το αυτοκρατορικό διάδημα και φόρεσε την πορφύρα της ρητορικής, η οποία είναι πολύ καλύτερη από την βασιλική».⁵⁴

Επιπρόσθετα, δίνεται εκ νέου έμφαση στην πραότητα του αυτοκράτορα, ο οποίος με τη σοφία του επιδιώκει να συνετίσει αυτούς που διαπράττουν αδικίες.⁵⁵ Ο ρήτορας εισάγει μία αντίθεση για να τονίσει ότι ο κυβερνήτης μιας πολιτείας που αγαπά τον λόγο και τη φρόνηση οδηγεί αυτήν και τους πολίτες της σε μία καλύτερη ζωή, καθώς λειτουργεί ως πρότυπο προς μίμηση· αντίθετα, οι άνθρωποι που συμβιώνουν με τους πονηρούς καταλήγουν να μιμούνται την κακία τους, όπως συμβαίνει και με τους φρουρούς των φυλακών, οι οποίοι επειδή περνούν τον χρόνο τους με κάθε είδους

⁴⁶ Βλ. το θεολογικό έργο του αυτοκράτορα *Λόγος περί τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως*. Βέβαια ο Μανουήλ δεν επιθυμεί να επιτεθεί στην πίστη των Λατίνων, αλλά περισσότερο επιδιώκει να υπερασπιστεί το θρησκευτικό δόγμα των Ορθοδόξων. Επίσης, στον Επιτάφιο λόγο για τον Θεόδωρο Α΄, ο Μανουήλ περιγράφει με θετικούς όρους τους Ιππότες του Αγίου Ιωάννη και γενικά τους Λατίνους. Βλ. Leone, *Imperial Visions*, σσ. 242-3.

⁴⁷ Εδώ μάλλον αναφέρεται στα έργα του Μανουήλ Β΄ *Υποθήκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς* και *Ἠθικοπολιτικοὶ Λόγοι*.

⁴⁸ Εδώ μάλλον αναφέρεται στον *Λόγο πανηγυρικό περί τῆς τοῦ βασιλέως υγείας*.

⁴⁹ Εδώ μάλλον αναφέρεται στον *Λόγο ἐπιτάφιο εἰς τὸν αὐτάδελφον αὐτοῦ Θεόδωρον τὸν Παλαιολόγον*.

⁵⁰ Σε αυτό το σημείο ο ρήτορας ίσως παραπέμπει στο έργο του Μανουήλ Β΄ *Στίχοι Ἀνακρεόντειοι*, βλ. Λάμπρου, *Ο Μανουήλ Β΄ ως θεολόγος*, σσ. 222-3.

⁵¹ Ο Μανουήλ Β΄ συνέθεσε *εκφράσεις* που χωρίζονται σε αυτοτελείς και ένθετες. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του τον Δεκέμβριο του 1399 στην αυλή του Καρόλου ΣΤ΄ στο Παρίσι τού έκανε εντύπωση ένα υφαντό παραπέτασμα, το οποίο απεικόνιζε διάφορες εικόνες της άνοιξης. Έτσι λοιπόν συνέθεσε μία αυτοτελή έκφραση με θέμα την άνοιξη πάνω σε υφαντό παραπέτασμα. Επίσης, όσον αφορά τις ένθετες εκφράσεις, ο αυτοκράτορας στην επιστολή του με αριθμό 45 προς τον Κωνσταντίνο Ιβάγκο εντάσσει μία έκφραση πάλι για την άνοιξη. Ακόμη, στην επιστολή 67 με αποδέκτη τον Νικόλαο Καβάσιλα περιγράφει έναν δροσερό τόπο στη Λέσβο και στην επιστολή με αριθμό 68 προς τους μοναχούς Δαβίδ και Δαμιανό υπάρχει μία περιγραφή της καταιγίδας, η οποία καθυστέρησε το ταξίδι του από τη Θεσσαλονίκη προς την Αττική. Για την ανάλυση των παραπάνω εκφράσεων βλ. Η. Ταξίδης/Δ. Νίκου/Η. Χρυσοστομίδης, *Οι εκφράσεις στη λογοτεχνία της παλαιολόγιας εποχής*, Alessandria: Edizioni dell'Orso 2021, σσ. 135-7 και 255-8.

⁵² Βλ. στ. 209-16.

⁵³ Βλ. στ. 208-9: «Ὅτε μάλλον ἦνθησεν ἀλογία, καὶ πρὸς ὠφέλειαν ἅπαντι».

⁵⁴ Βλ. στ. 218-20 και Leone, *Imperial Visions*, σ. 98.

⁵⁵ Βλ. στ. 222-3.

κακοποιούς, αποκτούν τελικά τη μοχθηρία αυτών των ανθρώπων. Συνεπώς, αυτοί που βρίσκονται κοντά στον αυτοκράτορα νουθετούνται με βάση τους λόγους και τις αρχές της φιλοσοφίας και όλοι απολαμβάνουν τα αγαθά χωρίς ο αυτοκράτορας να περιφρονεί ούτε να ονειδίζει κανέναν, αλλά τους παιδεύει *ἡμέρῳ λόγῳ καὶ βλέμματι*. Με άλλα λόγια, επισημαίνεται σε αυτή την ενότητα ο παιδαγωγικός-παιδευτικός χαρακτήρας του αυτοκράτορα.⁵⁶ Η ενότητα κλείνει με την παρατήρηση ότι ο αυτοκράτορας ποτέ δεν έγινε η αιτία κανενός κακού και μαζί με όλα τα αγαθά κηρύσσει την ευνομία και την ειρήνη.⁵⁷

Ακολουθώντας, ο ρήτορας επισημαίνει ότι η εποχή του Μανουήλ Β΄ δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να συγκριθεί με τις παλαιότερες. Έτσι λοιπόν, αναφέρεται στους παλαιότερους βασιλιάδες του γένους των Ρωμαίων, οι οποίοι ήταν ογδόντα πέντε στον αριθμό, από τους οποίους κάποιοι κατέβαλαν κόπους αλλά δεν μπόρεσαν να ωφελήσουν τους υπηκόους τους λόγω της αντίξοξης τύχης, ενώ κάποιοι άλλοι προσέφεραν στο γένος χάρη στη θεία βούληση.⁵⁸ Ο Μανουήλ Β΄ φαίνεται να υπερτερεί έναντι των παλαιότερων Ρωμαίων αυτοκρατόρων χάρη στον λόγο και τη σοφία του. Επίσης, ευεργετεί όλους τους υπηκόους ανεξαιρέτως και τους απαλλάσσει από τη φτώχεια και όχι μόνο τους φίλους του ή τους ομογενείς του ή αυτούς που βρίσκονται στην πρώτη τάξη, σε αντίθεση με ό,τι έκαναν οι προκάτοχοί του.⁵⁹ Τέλος, ο Μανουήλ έχει δώσει εντολή σε όσους ασκούν εξουσία να πάψουν να έχουν σκληρές και δυσβάσταχτες απαιτήσεις, επειδή αυτές συνθλίβουν τα σώματα και τις ψυχές των ανθρώπων.⁶⁰

Η επόμενη ενότητα αρχίζει τονίζοντας εκ νέου τη δικαιοσύνη του αυτοκράτορα, ο οποίος κρίνει όλα όσα συμβαίνουν στην αυτοκρατορία με βάση το δίκαιο, χωρίς να κρύβει την αλήθεια με γνώμονα το συμφέρον του.⁶¹ Ακόμη, ο αυτοκράτορας εξετάζει καθετί που παρουσιάζεται μπροστά του με λογισμό και φρόνηση, δίχως να κάνει επίδειξη της δεινότητας του λόγου του, όπως οι ρήτορες και οι σοφιστές, αλλά ερευνά

⁵⁶ Βλ. στ. 234-39.

⁵⁷ Βλ. στ. 241-2: «οὐδενὶ μὲν αἴτιος κακοῦ γενόμενος πώποτε, πᾶσι δὲ παντοίων ἀγαθῶν ἅμα εἰρήνην καὶ εὐνομίαν καταγγέλλων».

⁵⁸ Βλ. στ. 253-6: «Τί δὲ τὸ νῦν; Οὐδὲ παραβάλλεσθαι δύναται ἂν εἰς τὰ πρότερον. Τῶν πάλοι γὰρ τοῦ γένους βασιλευσάντων εἰς Πόλιν, ὄντων πέντε καὶ ὀγδοήκοντα, οἱ μὲν, κόποις ἐχρήσαντο μόνοις, τὸ γένος οὐδὲν ὠφελήσαντες, ἀντιπραττούσης τῆς τύχης, οἱ δὲ σὺν αὐτοῖς, καὶ τὰς αὐξήσεις τῷ γένει χαρίζονται βουλομένου Θεοῦ».

⁵⁹ Βλ. στ. 260-9.

⁶⁰ Βλ. στ. 280-3.

⁶¹ Βλ. στ. 289-95.

και εξηγεί με ακρίβεια τα νοήματα, που φτάνουν τελικά στην ψυχή των ακροατών.⁶² Έτσι όσοι τον ακούν δείχνουν την εύνοιά τους απλώς με ένα νεύμα ή με το κούνημα του κεφαλιού τους, ενώ κάποτε ξεσπούν και χειροκροτήματα.⁶³

Ακολουθώς, ο ρήτορας επισημαίνει ότι ο Μανουήλ θεώρησε πως έχει οδηγήσει στην ευδαιμονία όλο το γένος, το αποτέλεσμα όμως δεν ήταν απολύτως σύμφωνο με τις προσδοκίες του, καθώς οι υπήκοοι συνεχίζουν να προβαίνουν σε αμαρτωλές πράξεις, δεν υπακούουν στον αυτοκράτορα ή στη δικαιοσύνη, δεν είναι ευνοϊκοί απέναντι στους συνανθρώπους τους και δεν διατηρούν τους δεσμούς φιλίας ή την πίστη τους, συμπεριφορές που πικραίνουν πολύ τον Θεό.⁶⁴ Όντας φιλόανθρωπος και αγαπώντας τους υπηκόους του σαν φιλότεκνος πατέρας, ο αυτοκράτορας προσπαθεί διαρκώς να σώσει το γένος από τη θεία δίκη θεραπεύοντας τις αμαρτίες στις οποίες έχει περιπέσει: με τη φρόνησή του διώχνει την πονηριά, με τη σωφροσύνη του τη φειδωλία και με την ανδρεία του τη δειλία. Το πλήθος των αρετών του δίνει την εντύπωση ότι αίρεται πάνω από τα επίγεια πράγματα και καθώς ασχολείται διαρκώς με τη φιλοσοφία, τη θεωρία και τα θεία δόγματα, εξασφαλίζει για τον εαυτό του μια μακάρια ζωή, ενώ ταυτόχρονα φανερώνει τα απόκρυφα μυστήρια σε αυτούς που δεν τα γνωρίζουν. Επιπλέον, επειδή θεωρεί άτοπο αυτοί που είναι αρμόδιοι για την απονομή της δικαιοσύνης να είναι ένοχοι για αδικήματα, λειτουργεί ο ίδιος ως γνώμονας του δικαίου, γι' αυτό και επαινείται όχι μόνο από τους φίλους αλλά και από τους εχθρούς του.⁶⁵

Η επόμενη ενότητα αναφέρεται στις ευεργετικές πράξεις του αυτοκράτορα στην Ασία, την Ευρώπη, την Πελοπόννησο και τη Μακεδονία, αλλά και στους πολέμους που έφερε εις πέρας και την καλοκαγαθία και την αρετή που ανέπτυξε, επιτεύγματα που, σύμφωνα με τον Χρυσολωρά, δεν μπορούν να αποτυπωθούν με τον λόγο. Ο Μανουήλ παρουσιάζεται να λειτουργεί για την πατρίδα του όπως η κόρη του οφθαλμού και το λογικό μέρος της ψυχής χάρη στο υψηλό του φρόνημα που αποτελεί αντικείμενο θαυμασμού για ολόκληρο το γένος. Σε γενικές γραμμές ο ρήτορας υποστηρίζει ότι οι εισηγήσεις του βασιλιά αποσκοπούν πάντα στο κοινό καλό και όχι στη δική του ευχαρίστηση, καθώς υποστηρίζει το δίκαιο, δεν θέλει να αδικήσει κανέναν από τους υπηκόους του και οργίζεται με τους εχθρούς του. Εν κατακλείδι, οι αρετές που τον

⁶² Σε αυτό το σημείο αντιτίθεται η ελικρίνεια του αυτοκράτορα με τις κρυφές πρακτικές των ρητόρων. Οι ρήτορες αυτής της εποχής προσθέτουν στην πλατωνική εικόνα του φιλοσόφου βασιλιά την παρουσίαση του αυτοκράτορα ως ρήτορα, που συχνά συσχετίζεται με την έννοια του διδασκάλου. Βλ. Leonte, *Imperial Visions*, σσ. 95-6 και σημ. 213.

⁶³ Βλ. στ. 298-304.

⁶⁴ Βλ. στ. 305-15.

⁶⁵ Βλ. στ. 315-25.

χαρακτηρίζουν είναι η σοφία, η μετριότητα, η επιείκεια, η φρόνηση και η τιμιότητα. Τέλος, προσφέρει παρηγοριά στους λυπημένους και είναι άριστο φάρμακο για τους ασθενείς.⁶⁶

Στην επόμενη ενότητα ο ρήτορας θα μιλήσει για την αρετή της ευσέβειας του αυτοκράτορα. Τα δύο στοιχεία που συνθέτουν τη συγκεκριμένη αρετή είναι η ευλάβεια απέναντι στον Θεό και η δικαιοσύνη του προς τους ανθρώπους. Βέβαια πάντα νικά η αγάπη του για τον Θεό· έτσι, απέναντι σε αυτούς που αμφισβητούν τα θεία δόγματα, ο αυτοκράτορας εμφανίζεται σαν άγριος Αιθιοπικός ταύρος και μάχεται τους αντιπάλους της ορθόδοξης πίστης με κάθε τρόπο και λέγοντας τους πράγματα με τα οποία μένουν άφωνοι, χρησιμοποιώντας τη σοφία του και τη «δίπτυχη»⁶⁷ γλώσσα του. Η ενότητα κλείνει με την επισήμανση ότι ο αυτοκράτορας έχει διαρκώς στο νου του τον Θεό, τον οποίο βλέπει ακόμη και στα όνειρά του («Άληστον εἶχε τὴν εἰς Θεὸν μνήμην, ὥς καὶ δι' ὄνειράτων οὐδὲν ἕτερον ἢ τοῦτο φαντάζεσθαι.»).⁶⁸

Στη συνέχεια, ο Χρυσολωράς εισέρχεται στην ενότητα των πράξεων του αυτοκράτορα. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώνει ότι θα ήταν περιττό να αναφερθεί σε όλες τις πράξεις, αλλά θα αναφερθεί μόνο σε όσες είναι αναγκαίο, με σκοπό να επιβεβαιώσει με το παρόν έργο όσες από τις πράξεις είναι λιγότερο πιστευτές ή άγνωστες στους ανθρώπους.⁶⁹

Ο ρήτορας επιλέγει να αναφερθεί καταρχάς στην επιστροφή του Μανουήλ Β' από τη Βρετανία στην πατρίδα του. Καθώς λοιπόν είχε πάρει το δρόμο της επιστροφής πέρασε από την Πελοπόννησο, η οποία βρισκόταν σε τραγική κατάσταση και έμοιαζε σχεδόν νεκρή. Οι κάτοικοί της ήταν υποδουλωμένοι, με μοναδική δυνατότητα διαφυγής την εξορία, η οποία όμως παρουσιάζεται ως χειρότερη από τον θάνατο, καθώς ο θάνατος, όπως υποστηρίζει ο ρήτορας, είναι μία απαλλαγή από τα κακά, αντιθέτως η εξορία είναι πιο επίπονη και προκαλεί καινούργιες συμφορές.⁷⁰ Ο αυτοκράτορας λοιπόν τόσο με συμβουλές όσο και με απειλές προσπάθησε να βελτιώσει την κατάσταση. Τέλος, αφού κατέβαλε δικά του χρήματα, σταμάτησε την άδικη δεσποτεία από την περιοχή και της έδωσε την ελευθερία της. Και αυτό ήταν το πρώτο και εξαιρετο έργο του αυτοκράτορα, το οποίο ήταν η απελευθέρωση της Πελοποννήσου.⁷¹

⁶⁶ Βλ. στ. 326-38.

⁶⁷ Βλ. το κεφάλαιο «Ερμηνευτικά Σχόλια», σ. 117, στ. 346-347.

⁶⁸ Βλ. στ. 339-50.

⁶⁹ Βλ. στ. 351-3.

⁷⁰ Βλ. στ. 362-4: «Ὁ μὲν γὰρ θάνατος ἀπαλλαγὴ τῶν κακῶν ἐστίν, ἡ δὲ φυγὴ καινότερων ἀρχῇ γίνεται συμφορῶν παρ' ἀληθείᾳ δικαζούσῃ, {τοῦ χωρὶς} ἀνθ' ἡδονῶν μυρίους ἐπάγουσα τοὺς θανάτους».

⁷¹ Βλ. στ. 353-67.

Επεξηγηματικά, ο Χρυσολωράς σε αυτή την ενότητα αναφέρεται στο Δεσποτάτο του Μορέως, το οποίο βρισκόταν υπό την εξουσία του Θεοδώρου Α΄ Παλαιολόγου, αδελφού του Μανουήλ Β΄.⁷²

Στη συνέχεια, το έτος 1415 ο αυτοκράτορας επισκέφθηκε για δεύτερη φορά την Πελοπόννησο μετά τον θάνατο του αδερφού του και δεσπότη. Οι κάτοικοι της περιοχής ήταν ευσεβείς στα λόγια, όμως στις πράξεις ήταν εντελώς άθεοι και πιο άγριοι από όλα τα θηρία, χωρίς να υπακούουν ούτε στον Θεό ούτε στους νόμους της φύσης· αντίθετα, χαίρονταν με την πλεονεξία, την αρπαγή και με το αίμα των συνανθρώπων τους. Επίσης, μιμούνταν τους δουλεμπόρους και μάλιστα τους ξεπερνούσαν ως προς την ασέβεια, διότι οι δουλέμποροι κάποιες φορές ενεργούσαν εναντίων των ξένων, ενώ αυτοί δρούσαν εναντίον όχι μόνο των ομοφύλων τους, αλλά και των συγγενών τους, των φίλων και των αγαπητών προσώπων.⁷³ Με άλλα λόγια, μηχανορραφούσαν εναντίον των ομογενών τους και τους σκότωναν. Σύμφωνα με τον ρήτορα, η αιτία αυτής της συμπεριφοράς τους οφείλεται στην απιστία τους απέναντι στον Θεό.⁷⁴ Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στη συγκεκριμένη ενότητα ο Χρυσολωράς διηγείται με παραστατικό και γλαφυρό τρόπο τις ανίερές πράξεις τους. Ειδικότερα, περιγράφει ότι αφού σκότωναν τους συνανθρώπους τους με ξίφη, ρόπαλα, πέτρες, βέλη ή με ό,τι άλλο έβρισκαν δεν επέτρεπαν να αποδώσουν στους νεκρούς τις πρέπουσες τιμές, αλλά έκρυβαν τα νεκρά σώματα για να μην μπορούν να ταφούν και έπειτα γίνονταν βορά των σαρκοβόρων ζώων. Στη συνέχεια, ακολουθεί ο φόνος των εγκύων γυναικών και των νηπίων, με σκοπό να αποτρέψουν την γέννηση των αγοριών, τα οποία στο μέλλον θα επεδίωκαν να εκδικηθούν για τον φόνο του πατέρα τους. Την ίδια δικαιολογία προέβαλαν και για τον φόνο των νηπίων. Έπειτα, έφερναν και τεμάχιζαν σε μικρά

⁷² Ο Χρυσολωράς στην συγκεκριμένη ενότητα αναφέρεται στη συμφωνία του Θεοδώρου Α΄ Παλαιολόγου με τους Ιππότες του τάγματος του Αγίου Ιωάννη το 1400 και την παραχώρηση του Δεσποτάτου του Μυστρά. Ήδη από το 1396 ο Θεόδωρος Α΄ είχε διαπραγματευθεί και την πώληση της Κορίνθου στους Ιωαννίτες Ιππότες. Στις 23 Μαΐου οι Ιππότες του Αγίου Ιωάννη κατέλαβαν τα Καλάβρυτα και άρχισαν να επεκτείνουν τον έλεγχο τους στην περιοχή της Πελοποννήσου φτάνοντας μέχρι την Σπάρτη, η οποία ήταν πρωτεύουσα του Μυστρά, ενώ ο Θεόδωρος Α΄ μετέφερε την αυλή του στη Μονεμβασιά. Οι άρχοντες της περιοχής εξαγριώθηκαν με την παράδοση της εξουσίας στους Λατίνους, με αποτέλεσμα να ξεσπάσουν ταραχές και λαϊκή αντίσταση, φτάνοντας στα όρια του εσωτερικού χάους. Η μόνη λύση για την αποκατάσταση της περιοχής ήταν η επανάκτηση της περιοχής. Έτσι λοιπόν, ξεκίνησαν οι διαπραγματεύσεις και με τη συνθήκη του Βασιλοποτάμου στις 4 Μαΐου 1404 επετεύχθη η συμφωνία για την αποχώρηση των Ιπποτών από την Πελοπόννησο. Σύμφωνα με αυτή τη συμφωνία ο Θεόδωρος Α΄ έπρεπε να καταβάλει ως αντίτιμο το ποσό των σαράντα τριών χιλιάδων δουκάτων συν τρειςμισι χιλιάδες που είχαν δαπανήσει οι Ιωαννίτες για την συντήρηση των κάστρων. Ο Μανουήλ Β΄ πλήρωσε αμέσως δεκαέξι χιλιάδες δουκάτα και το υπόλοιπο καταβλήθηκε με διάφορους όρους. Βλ. Barker, *Manuel II*, σσ. 232-3 και Zakythinos, *Le Despotat*, τ. 1, σσ. 159-60.

⁷³ Βλ. στ. 371-9. Ο Ζακυνθινός ισχυρίζεται ότι το παραπάνω χωρίς αναφέρεται στην περίφημη βεντέτα των Μανιατών, βλ. Zakythinos, *Le Despotat*, τ. 1, σ. 173.

⁷⁴ Βλ. στ. 388-90.

κομμάτια τα σώματα των πεθαμένων και τα πάστωναν (ή τα βαλσάμωναν) αφού πρώτα τα βουτούσαν σε κρασί, το οποίο έπιναν, και έσφαζαν ταύρους και κριάρια και ξεκινούσε το συμπόσιο.⁷⁵ Έτσι λοιπόν, οι παραπάνω φρικιαστικές σκηνές και καταστάσεις επικρατούσαν έως ότου εμφανίστηκε ο αυτοκράτορας και διέλυσε τον πόλεμο μεταξύ τους, ημερώνοντας όλο το γένος και θεραπεύοντας τα σώματα και τις ψυχές τους.⁷⁶ Ο Χρυσολωράς αναφέρει, μεταξύ των μέτρων που πήρε ο Μανουήλ, την καταστροφή των περίφημων πύργων στους οποίους στηρίζονταν οι Μανιάτες για να πραγματοποιούν τις παρανομίες τους.⁷⁷

Η επόμενη ενότητα αναφέρεται στην αναστολή της εξέγερσης των τοπικών αρχόντων και στην επισκευή του Εξαμιλίου τείχους από τον αυτοκράτορα.⁷⁸ Αρχικά, ο ρήτορας αναφέρεται στην ασφάλεια της περιοχής και συγκεκριμένα στον Ισθμό της Κορίνθου, ο οποίος φρουρεί την περιοχή με ασφάλεια, εμποδίζοντας τους εχθρούς να της προκαλέσουν κάποια βλάβη και τη διατηρεί σε ειρηνική κατάσταση.⁷⁹ Σε αυτό το σημείο επανέρχεται η αρετή της φρόνησης του αυτοκράτορα, ο οποίος χάρη στην πνευματική του ικανότητα μπορεί να σκέφτεται διάφορες λύσεις και να φθάνει στην επίτευξη των έργων, που από όλους θεωρούνται ακατόρθωτα.⁸⁰ Έτσι, ο αυτοκράτορας κατάφερε να βρει τον τρόπο με τον οποίο όλοι οι κάτοικοι της Πελοποννήσου θα συνέβαλαν από κοινού στην πραγματοποίηση του έργου, προσφέροντας ο καθένας κάτι από το περίσσειμά του· για παράδειγμα κάποιος έδωσε χρήματα, άλλος αφιέρωσε τον μόχθο του, άλλος την προθυμία του και γενικά δεν υπήρξε κανείς που να μην συνεισφέρει κάτι στο κοινό καλό.⁸¹ Αντιθέτως, υπήρξαν κάποιοι, οι οποίοι προσπάθησαν να παρεμποδίσουν το έργο του αυτοκράτορα. Αρχικά, στα κρυφά συμβούλευαν τους κατοίκους και ενεργούσαν με σκοπό την φθορά του έργου, ενώ στη συνέχεια έγιναν ολοφάνερα εχθροί του αυτοκράτορα, καθώς κάποιοι κατέλαβαν τα φρούρια, για να αντισταθούν, και κάποιοι άλλοι συνεργάζονταν με αυτούς που

⁷⁵ Βλ. στ. 397-410.

⁷⁶ Βλ. στ. 426-34.

⁷⁷ Βλ. στ. 431-3 και Zakythinos, *Le Despotat*, τ. 2, σ. 14.

⁷⁸ Το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός θα σχολιαστεί αναλυτικά παρακάτω, βλ. τις σσ. 35-7 και 117-8 (στ. 458-78).

⁷⁹ Βλ. στ. 435-7: «Ἴσθμὸς ἦν τῇ νήσῳ, ἣ καὶ περίβολος ὁ αὐτὸς, φρουρῶν αὐτὴν ἀσφαλῶς· καὶ τοὺς πολεμίους κωλύων τῆς ἐν αὐτῇ βλάβης, καὶ τηρῶν αὐτὴν αὐτοῖς ἅμαχον ὡς εἰκὸς».

⁸⁰ Βλ. στ. 442-4: «Τοσοῦτον ἔργον ἀδύνατον ἅπασιν ἐνομιζέτο· καὶ ἀνεπιχειρήτον εἶναι παντί. Ὁ βουλευσάμενος εἰς ἐαυτὸν αὐτοκράτωρ, ἅμα τῷ ἐνθυμηθῆναι, ἔσπευδεν ἀνύσαι τὸ βούλευμα. Καὶ παραγενόμενος τῶν ἔργων ἐφάπτεται».

⁸¹ Βλ. στ. 444-7: «Καὶ τοὺς οἰκοῦντας δέον ὁμολογεῖν αὐτῷ χάριτας, ὅτι πλείστας· καὶ προσάγειν ὧν ἂν ἕκαστος εὐπορῇ, ὁ μὲν χρήματα, ὁ δὲ σπουδὴν, ὁ δὲ προθυμίαν, καὶ μηδεὶς ἀσυντελής εἰς τοσοῦτον ὕψους μέγεθος γνώσεως φαίνεσθαι».

αντιστέκονταν. Ο αυτοκράτορας ενήργησε σαν αγαθός σύμβουλος ή διδάσκαλος και υποσχέθηκε σε κάποιους ευεργεσίες για να έρθουν με το μέρος του, ενώ σε άλλους χρησιμοποίησε ως μέσο τις απειλές· με αυτόν τον τρόπο επεδίωκε να πάρει με το μέρος του άλλους με την ελπίδα και άλλους με τον φόβο. Έτσι λοιπόν, υποσχέθηκε σε κάποιους ευεργεσίες και τιμές, ενώ σε άλλους επικράτησε με μάχες και δύναμη. Ωστόσο, αντιμετώπισε πολλές και μεγάλες δυσκολίες μέχρι να επιτευχθεί αυτή η νίκη του.⁸² Όσον αφορά την επισκευή το τείχους, ο Χρυσολωράς μάς πληροφορεί ότι ο αυτοκράτορας ενήργησε με έναν νέο και απροσδόκητο τρόπο· αφενός, συγκέντρωσε πέτρες και ξύλα, έφτιαξε χαρακώματα και τα περιέφραξε με πασσάλους, αφετέρου ανέγειρε πύργους και τοποθέτησε ολόγυρα ισχυρές φρουρές. Όλα τα παραπάνω τα έφτιαξε με σκληρές πέτρες και τις έδεσε μεταξύ τους με σίδερο, ώστε οι εχθροί, όταν θα επιτεθούν, να μην μπορέσουν να αποδυναμώσουν την οικοδομή και να χαλάσουν την αρμονία της κατασκευής, αλλά να υποχωρήσουν με διαλυμένες δυνάμεις.⁸³ Επομένως, κυριάρχησε η ασφάλεια σε ολόκληρη την περιοχή. Στη συνέχεια, ο ρήτορας επαινεί τον αυτοκράτορα λέγοντας ότι με την πραότητά του απελευθέρωσε αυτούς που είχαν πνιγεί με τη φωτιά των βαρβάρων και θεράπευσε αυτούς που είχαν καεί από το θυμό τους. Επιπρόσθετα, συμπληρώνει ότι αν τα παιδιά αυτών των υπηκόων, που εναντιώθηκαν στο έργο και αναφέρθηκαν παραπάνω, επιθυμούσαν ποτέ να το φθείρουν, δεν μπορούν ούτε οι επιβουλές των ανθρώπων, ούτε οι μηχανές του Αρχιμήδη να του επιφέρουν κάποια βλάβη. Διότι, ο αυτοκράτορας δεν το δημιούργησε με τυχαίο τρόπο, αλλά είχε την πρόθεση να οικοδομήσει ένα έργο που θα θαυμάζεται από όλους. Επίσης, αλλού έσκαψε σε βάθος και αλλού βρήκε ένα αρχαίο θεμέλιο, το οποίο δεν το γκρέμισε, αλλά το άλλαξε και ενίσχυσε την ισχύ του εξωτερικά. Και έτσι λοιπόν, το σήκωσε κάνοντας το εντελώς απόρθητο. Τέλος, σε σύντομο χρονικό διάστημα το μήκος του έφτασε κοντά στα εξήντα στάδια και αφού το έφτιαξε όπως έπρεπε, άφησε εκεί κληρονόμο ως δεσπότη του Μυστρά τον γιο του Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο και επέστρεψε στη Βασιλεύουσα.⁸⁴

Το εγκώμιο κλείνει επισημαίνοντας τη δυσκολία του εγχειρήματος. Ο επίλογος ξεκινά με μία ρητορική ερώτηση, η οποία τονίζει ότι ο χρόνος δεν μπορεί να οδηγήσει στη λήθη τις πράξεις του αυτοκράτορα και κανένας δεν μπορεί να τις εξυμνήσει επάξια. Στη συνέχεια, ο Χρυσολωράς παρακαλεί τον αυτοκράτορα να δεχθεί αυτόν τον μικρό

⁸² Βλ. στ. 447-58.

⁸³ Βλ. στ. 458-65.

⁸⁴ Βλ. στ. 474-83.

έπαινο. Σε αυτό το σημείο ο ρήτορας χρησιμοποιεί το μοτίβο της συγγραφικής ταπεινότητας (*topos modestiae*) σχετικά με την αδυναμία του να αναλάβει και να φέρει εις πέρας ένα τόσο μεγάλο έργο. Αναφέρει ότι όπως ο Θεός απαιτεί το κατά δύναμιν από όλους τους ανθρώπους, έτσι και ο αυτοκράτορας που είναι μιμητής του, πρέπει να δεχτεί αυτό το εγκώμιο, το οποίο ο Χρυσολωράς έγραψε με όσες δυνάμεις διέθετε.⁸⁵

⁸⁵ Βλ. στ. 484-93.

III. Το λογοτεχνικό είδος της Σύγκρισης

III.1. Η ρητορική θεωρία περί συγκρίσεως και η ειδολογική κατάταξη του κειμένου

Ξεκινώντας αυτή την ενότητα είναι σημαντικό να θέσουμε εξ αρχής το ερώτημα αν το κείμενο του Δημητρίου Χρυσολωρά μπορεί να ενταχθεί αυστηρά σε ένα συγκεκριμένο λογοτεχνικό είδος, δηλαδή του *εγκωμίου* ή της *σύγκρισης*, ή αν συνδυάζει στοιχεία και των δύο ειδών. Ως προς την ειδολογική του κατάταξη, πρέπει να αναλύσουμε τα στοιχεία που προκύπτουν από το ίδιο το κείμενο. Ήδη από τον τίτλο (*Σύγκρισις παλαιῶν ἀρχόντων, καὶ νέου τοῦ νῦν αὐτοκράτορος*) συμπεραίνουμε ότι ο ρήτορας προσδιορίζει το κείμενο ως *σύγκριση* και επιδιώκει να συγκρίνει τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο με άλλα γνωστά ιστορικά πρόσωπα. Όμως, αν μελετήσουμε προσεκτικά το περιεχόμενο, διαπιστώνουμε ότι αναμφίβολα πρόκειται για ένα εγκώμιο, σκοπός του οποίου είναι να επαινέσει τις αρετές και τις πράξεις του αυτοκράτορα. Η *σύγκριση* λοιπόν στο παρόν κείμενο αποτελεί μέρος του εγκωμίου προς τιμήν του αυτοκράτορα, καθώς ο ρήτορας στοχεύει μέσα από τις διάφορες συγκρίσεις να «αυξήσει» το μεγαλείο του Μανουήλ Β΄. Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε τις παρατηρήσεις των μελετητών όσον αφορά την ειδολογική κατάταξη του κειμένου. Ο Florin Leonte κατατάσσει το κείμενο στο είδος του πανηγυρικού λόγου, που έχει τη μορφή της σύγκρισης.⁸⁶ Η Ida Toth⁸⁷ το κατατάσσει στο είδος της *σύγκρισης*, ενώ ο Herbert Hunger αναφέρει ότι: «ο Δημήτριος Χρυσολωράς, αλληλογράφος και φίλος του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ και μεσάζων του Ιωάννη Ζ΄ στη Θεσσαλονίκη (1403-1408), συνέκρινε προηγούμενους ηγεμόνες με τον κυβερνώντα αυτοκράτορα, χωρίς να μπορέσει να αποφύγει τη θεματική των *κατόπτρων ηγεμόνων*».⁸⁸ Τέλος, ο Treu κατατάσσει το κείμενο στο είδος του *βασιλικού λόγου*, διότι αποτελεί έναν έπαινο για τον αυτοκράτορα. Ακόμη, αναφέρει ότι ο εν ενεργεία αυτοκράτορας συγκρίνεται με τους παλαιότερους ηγεμόνες, για να λάμψει με ένα πιο έντονο φως μέσω των αντιθέσεων. Έτσι λοιπόν, θεωρεί ότι οι συγκρίσεις παίζουν στην πραγματικότητα έναν δευτερεύοντα ρόλο και δεν αποτελούν συστατικό στοιχείο του κειμένου. Συνεπώς, μαζί με τις παρομοιώσεις και τις εικόνες του κειμένου, χρησιμεύουν μόνο για να

⁸⁶ Βλ. Leonte, *Imperial Visions*, σ. 63.

⁸⁷ Βλ. Toth, *Imperial Orations*, σ. 70, σημ. 15.

⁸⁸ Βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, σ. 256.

«στολίσουν» τον λόγο. Προς επίρρωση των λεγομένων του, αναφέρει ότι στο κείμενο δεν υπάρχουν καθόλου λεπτομερείς συγκρίσεις και σε ορισμένα χωρία πολλές προσωπικότητες αναφέρονται μόνο εν συντομία, αν και φημίζονται ιδιαίτερα για κάποια αρετή ή πράξη. Εν τέλει, όλες οι προσωπικότητες που αναφέρονται επισκιάζονται από τον Μανουήλ Β'.⁸⁹

Σε αυτό το σημείο αξίζει να γίνει αναλυτικότερη αναφορά στο προγύμνασμα της *συγκρίσεως*. Κατ' αρχάς, τα προγυμνάσματα ήταν μία σειρά προκαταρτικών ασκήσεων, τα οποία χρησίμευαν ως εισαγωγή για τη σπουδή της ρητορικής και αποτελούσαν τη μετάβαση από την μελέτη της γραμματικής και της ανάγνωσης κειμένων στη συγγραφή και στην ομιλία. Οι πληροφορίες μας προέρχονται από τα εγχειρίδια ρητορικής που έχουν σωθεί, δηλαδή τα *Προγυμνάσματα* του Θέωνα (1^{ος} αιώνας), του Ψευδο-Ερμογένη (μάλλον 3^{ος} αιώνας), του Αφθονίου (4^{ος} αιώνας) και του Νικολάου Σοφιστή (5^{ος} αιώνας).⁹⁰ Και στους τέσσερις θεωρητικούς η *σύγκριση* τοποθετείται στη σειρά μετά το *εγκώμιο* και τον *ψόγο*. Η *σύγκριση* λοιπόν είναι ένας λόγος, ο οποίος εξετάζει κατά αντιπαραβολή τις ιδιότητες είτε προσώπων είτε πραγμάτων αναδεικνύοντας την αξιολογική τους σχέση, αν δηλαδή κάποιο από αυτά προέχει έναντι του άλλου/των άλλων ή αν είναι ισότιμα.⁹¹ Ο Αίλιος Θέων διευκρινίζει ότι οι συγκρίσεις πρέπει να γίνονται ανάμεσα σε πράγματα ή πρόσωπα, τα οποία δεν έχουν μεγάλες διαφορές μεταξύ τους, γιατί διαφορετικά το αποτέλεσμα θα είναι γελοίο.⁹² Η *σύγκριση* είτε εμφανίζεται ως αυτόνομο προγύμνασμα είτε αποτελεί μέρος άλλων ασκήσεων. Ειδικότερα, τόσο ο Ερμογένης όσο και ο Νικόλαος Σοφιστής αναφέρουν ότι η *σύγκριση* μπορεί να συμπεριληφθεί ως μέρος τόσο στα προγυμνάσματα του *κοινού τύπου*, δηλαδή μέσα από τη σύγκριση των αδικημάτων, όσο και στο *εγκώμιο*, δηλαδή μέσα από τη σύγκριση του επαινούμενου προσώπου με κάποια άλλα πρόσωπα, με σκοπό να μεγεθυνθεί η μεγαλειότητά του, όσο και στον *ψόγο*

⁸⁹ Βλ. Treu, "Chrysoloras", 125.

⁹⁰ Βλ. R. Webb, "The Progymnasmata as Practice", στο: Y. L. Too (ed.), *Education in Greek and Roman Antiquity*, Leiden/Boston/Köln 2001, σσ. 289-94.

⁹¹ Βλ. Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, σ. 112.20-26: «Σύγκρισίς ἐστι λόγος τὸ βέλτιον ἢ τὸ χεῖρον παριστάς. γίνονται δὲ συγκρίσεις προσώπων τε καὶ πραγμάτων, καὶ προσώπων μὲν οἷον Αἴαντος Ὀδυσσέως, πραγμάτων δὲ οἷον σοφίας τε καὶ ἀνδρείας. ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ τῶν προσώπων θάτερον προκρίνομεν εἰς τὰς πράξεις ἀποβλέποντες, καὶ εἴ τι ἄλλο περὶ αὐτῶν ἐστὶν ἀγαθόν, μία μέθοδος ἂν εἴη περὶ ἀμφοῖν» και Αφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, σ. 31.7-11: «Σύγκρισίς ἐστι λόγος ἀντεξεταστικός ἐκ παραθέσεως συνάγων τῷ παραβαλλομένῳ τὸ μείζον. Δεῖ δὲ συγκρίνοντας ἢ καλὰ παραθεῖναι χρηστοῖς ἢ φαῦλα φαύλοις ἢ χρηστὰ πονηροῖς ἢ μικρὰ παραθεῖναι τοῖς μείζονσι». Βλ. και τον ορισμό του Νικολάου Σοφιστή, σ. 60.6-10.

⁹² Βλ. Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, σσ. 112.26-113.2.

με την αντίστοιχη λειτουργία.⁹³ Επίσης, ο Αφθόνιος παρατηρεί ότι η *σύγκριση* είναι διπλό *εγκώμιο* ή (διπλός) *ψόγος*, ο οποίος συντίθεται από *εγκώμιο* και *ψόγο*.⁹⁴ Γενικά, στη ρητορική θεωρία η σύγκριση συσχετίζεται πιο πολύ με το *εγκώμιο* και ελάχιστα με τον *ψόγο*. Επίσης, ο Αφθόνιος επισημαίνει ότι η σύγκριση δεν πρέπει να γίνεται συνολικά, αλλά μόνο τμηματικά/ανά κεφάλαιο.⁹⁵ Ο Νικόλαος Σοφιστής διαπιστώνει ότι η *σύγκριση* είναι δυνατόν είτε να συμπεριλαμβάνεται ως μέρος στα *εγκώμια* και στον *κοινό τόπο*, είτε να αποτελεί ένα αυτοτελές κείμενο, όταν για παράδειγμα προσφέρεται ένα βραβείο για την ενάρετη ζωή και δύο άντρες, οι οποίοι έχουν διαπρέψει σε αυτήν, διαγωνίζονται μεταξύ τους για το δώρο.⁹⁶ Σε αυτό το σημείο οι τέσσερις θεωρητικοί συμφωνούν ότι η *σύγκριση* πρέπει να έχει την ίδια διαίρεση των κεφαλαίων με τα *εγκώμια*. Επιπροσθέτως, ο Νικόλαος Σοφιστής διαφωνεί με την τοποθέτηση της *σύγκρισης* πριν από το *εγκώμιο*, διότι κάποιες *συγκρίσεις* μπορούν να είναι διπλά *εγκώμια*.⁹⁷ Ως προς το ύφος, ο Νικόλαος Σοφιστής διαπιστώνει ότι η γλώσσα πρέπει να είναι μεγαλοπρεπής και θεατρική, όμως να μην ξεφεύγει από την *ιδέα της σεμνότητας*, ενώ όσον αφορά τη σύγκριση ανάμεσα σε φυτά ή τέτοιου είδους πράγματα, η γλώσσα πρέπει να γίνεται πιο χαλαρή. Ο Ερμογένης προσθέτει επίσης την *ιδέα της γοργότητας*, διότι η μετάβαση από το ένα θέμα στο άλλο θα πρέπει να γίνεται γρήγορα.⁹⁸

III.2. Οι συγκρίσεις στο κείμενο του Χρυσολωρά

Ήδη από την αρχή του εγκωμίου αναλύονται τα επιτεύγματα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, το πρότυπο του οποίου φαίνεται να ενσαρκώνει ο αυτοκράτορας, και στη συνέχεια, γίνεται αναφορά σε πολιτικούς αρχηγούς και τυράννους, χωρίς να

⁹³ Βλ. Ερμογένης, *Προγυμνάσματα*, 8.1-7: «Ἡ σύγκρισις παρείληπται μὲν καὶ ἐν τόπῳ κοινῷ κατὰ σύγκρισιν ἡμῶν αὐξόντων τὰ ἀδικήματα, παρείληπται δὲ καὶ ἐν ἐγκωμίῳ κατὰ σύγκρισιν ἡμῶν αὐξόντων τὰ χρηστά, παρείληπται δὲ καὶ ἐν ψόγῳ τὴν αὐτὴν παρεχόμενη δύναμιν. ἐπεὶ δὲ οὐ τῶν φαύλων τινὲς καὶ αὐτὴν καθ' αὐτὴν ἐποίησαν γύμνασμα, μικρὸν περὶ αὐτῆς λεκτέον» και Νικόλαος Σοφιστής, *Προγυμνάσματα*, σσ. 59.1-60.15.

⁹⁴ Βλ. Αφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, σ. 31.11-14: «καὶ ὅλως ἡ σύγκρισις διπλοῦν ἐγκωμίων ἐστὶν ἢ ψόγος ἐξ ἐγκωμίου καὶ ψόγου συγκείμενος. καὶ πᾶς μὲν τόπος συγκρίσεως δεινὸς καθάπαξ καθέστηκε, μάλιστα δὲ ὁ τὰ μικρὰ παραβάλλον τοῖς μείζουσιν». Ο Hunger αναφέρει ότι: «ὅταν συγκρίνεται καλὸ με καλὸ, αὐτὸ βασικά καταλήγει σε ἓνα διπλὸ *εγκώμιο*, αλλιῶς σε ἓναν *ψόγο*, που αποτελείται ἀπὸ ἑπαινο καὶ ἐπὶκριση», βλ. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, σ. 179.

⁹⁵ Βλ. Αφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, σ. 31.19 και Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, σ. 179.

⁹⁶ Βλ. Νικόλαος Σοφιστής, *Προγυμνάσματα*, σ. 60.16-20.

⁹⁷ Βλ. Νικόλαος Σοφιστής, *Προγυμνάσματα*, σ. 60.13-5 και Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, σ. 179.

⁹⁸ Βλ. Νικόλαος Σοφιστής, *Προγυμνάσματα*, σσ. 62.5-63.9 και Ερμογένης, *Προγυμνάσματα*, 8.27-30.

κατονομάζονται, οι οποίοι αντιπαραβάλλονται με το ιδανικό του ενάρετου κυβερνήτη που αντικατοπτρίζει ο Μανουήλ.

Άλλες γνωστές προσωπικότητες με τις οποίες συγκρίνεται ο αυτοκράτορας είναι ο Ζήνων ο Κιτιεύς, ο Βάκχυρις και ο Μελχισεδέκ και πιο συγκεκριμένα, ο ρήτορας αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας είναι περισσότερο εγκρατής από τον Ζήωνα και δικαιότερος από τον Βάκχυρι και τον Μελχισεδέκ.⁹⁹ Έτσι λοιπόν ο Χρυσολωράς δράττεται της ευκαιρίας για να μιλήσει για το αίσθημα δικαίου του Μανουήλ Β' απέναντι σε όλους τους υπηκόους του.

Η επόμενη σύγκριση αφορά τη σχέση του αυτοκράτορα με το χρήμα· ο χρυσός των Μήδων, των Χαλδαίων, του Κύρου και του Κροίσου αντιπαραβάλλεται με τον πλούτο του Μανουήλ, που είναι μεν λίγος αλλά συνδυάζεται με τη δικαιοσύνη, διότι τα χρήματα τοποθετούνται στο κοινό ταμείο και χορηγούνται σε αυτούς που τα έχουν ανάγκη. Αναφέρεται επίσης ότι ο Μανουήλ δεν έχει ανάγκη από πολυτελή υφάσματα και γενικότερα από τη χλιδή που θα μπορούσε να του προσφέρει η αυτοκρατορική ζωή, γι' αυτό και ο πλούτος που κατέχει είναι περισσότερο αξιοθαύμαστος και ο αυτοκράτορας υπερτερεί σε σχέση με τους βαθύπλουτους ηγεμόνες της αρχαιότητας.¹⁰⁰

Έπειτα, ακολουθεί η σύγκριση με τον Δημόκριτο, τον Αναξαγόρα και τον Κράτη, οι οποίοι υπήρξαν ανώτεροι από τα χρήματα. Ο αυτοκράτορας κρίνεται και πάλι ως καλύτερος από αυτούς, διότι και ο ίδιος αφιερώθηκε στη μελέτη της φιλοσοφίας ωφελώντας τον εαυτό του, αλλά ταυτόχρονα προσπαθούσε να ωφελήσει και τους υπόλοιπους με άφθονα αγαθά. Ως προς τις ευεργεσίες που προσέφερε στους υπηκόους του ο Μανουήλ Β' συγκρίνεται επιπλέον με τον Βαβυλώνιο στρατηγό και ιερέα Βέλεσυ.

Στη συνέχεια, αναφέρονται και άλλες γνωστές προσωπικότητες της αρχαιότητας όπως ο Σόλων, ο Διογένης, ο γυμνοσοφιστής Κάλανος, ο Χαιρέας ο Αλεξανδρεύς, ο Πτολεμαίος και ο Βαγιαζήτ έναντι των οποίων ο Μανουήλ φαίνεται και πάλι να υπερτερεί λόγω της αρετής και της παρρησίας του.

Ακολουθούν ορισμένα ονόματα Αιγυπτίων βασιλέων όπως ο Χέμμις, ο Βούσιρις, ο Μήνης, η Σεμίραμις, ο Νίνος και ο Σέσωστρις. Ο αυτοκράτορας αντιπαραβάλλεται ειδικότερα με τον Σέσωστρι, καθώς ο τελευταίος κατέστρεψε την Αίγυπτο και κακομεταχειρίστηκε τους υπηκόους του, ενώ αντίθετα ο Μανουήλ δεν αδίκησε

⁹⁹ Βλ. στ. 80-1: «καὶ ὅλως Ζήνωνος μὲν ἐγκρατέστερος ἦν, Βακχίρου <δὲ> καὶ Μελχισεδέκ δικαιότερος».

¹⁰⁰ Βλ. στ. 170: «Ἄρα πλοῦτος ὁ τοῦ βασιλέως, τῶν πάλοι θαυμασιώτερος».

κανέναν, δεν απαίτησε υψηλότερες οφειλές από όσες ήταν απαραίτητες και βοηθούσε όσους είχαν ανάγκη. Συνεπώς και σε αυτή την σύγκριση υπερτερεί και πάλι ο αυτοκράτορας.

Τέλος, ο Χρυσολωράς συγκρίνει τον Μανουήλ Β΄ με τους παλαιότερους Ρωμαίους αυτοκράτορες, ογδόντα πέντε στον αριθμό, αλλά και πάλι ο Μανουήλ αποδεικνύεται ανώτερος, διότι εκείνοι μόνο κόπους και βάσανα προσέφεραν στο γένος τους σε αντίθεση με αυτόν, ο οποίος οδήγησε τον λαό στην ευημερία με τον λόγο και τη σοφία του.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να επισημάνουμε ότι η επιλογή των προσωπικοτήτων με τις οποίες ο Χρυσολωράς συγκρίνει τον Μανουήλ Β΄ αποκλίνει κατά κάποιον τρόπο από τη γενικότερη τακτική των ρητόρων της ίδιας περιόδου. Ειδικότερα, οι ρήτορες των Παλαιολογείων χρόνων χρησιμοποιούσαν κατά βάση σταθερά πρότυπα σύγκρισης για τους αυτοκράτορες, που περιλάμβαναν πρόσωπα είτε βιβλικά είτε από την κλασική εποχή. Για παράδειγμα ο Μέγας Αλέξανδρος, ο Δαβίδ και ο Μωυσής ήταν τα πιο δημοφιλή πρότυπα βασιλείας, από τους οποίους μόνο ο Μέγας Αλέξανδρος αναφέρεται στο εγκώμιο του Χρυσολωρά.¹⁰¹ Επίσης, διαπιστώνουμε ότι η μορφή του Κύρου εμφανίζεται και σε άλλους ρήτορες της πρώιμης Παλαιολόγειας περιόδου, ενώ ο Σόλων αναφέρεται και στο εγκώμιο του Νικόλαου Λαμπηνού για τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο.¹⁰² Η μορφή του Σόλωνα ως ιδανικού κυβερνήτη εμφανίζεται σε αρκετούς πανηγυρικούς λόγους της υστεροβυζαντινής περιόδου και χρησιμοποιείται από τους ρήτορες για να επαινέσουν τη σοφία του αυτοκράτορα.¹⁰³ Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι ο Χρυσολωράς χρησιμοποιεί ως επί το πλείστον παραδείγματα ιστορικών προσωπικοτήτων και μόνο ο Μελχισεδέκ αποτελεί βιβλικό πρότυπο. Ειδικότερα, διαπιστώνουμε ότι ο ρήτορας κάνει συχνές αναφορές στο βασίλειο των Ασσυρίων, για παράδειγμα αναφέρεται η Σεμίραμις και ο Νίνος, αλλά και στους βασιλείς της Αιγύπτου όπως ο Βούσιρις, ο Σέσωστρις και ο Μήνης. Σύμφωνα με τον Fl. Leone, οι Περσικοί πόλεμοι προσέλκυαν την προσοχή των ρητόρων της υστεροβυζαντινής εποχής εξαιτίας των συνεχών συγκρούσεων με τους Οθωμανούς αυτή την περίοδο.

¹⁰¹ Βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 79.

¹⁰² Πιο συγκεκριμένα, ο Κύρος αναφέρεται στο εγκώμιο του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη προς τιμήν του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη, στο εγκώμιο του Μανουήλ Ολοβώλου προς τιμήν του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου και στο εγκώμιο του Γρηγορίου Κυπρίου προς τιμήν του ίδιου αυτοκράτορα και τέλος, στο εγκώμιο του Μάξιμου Πλανούδη προς τιμήν του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου και του Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγου. Για μία αναλυτική παρουσίαση των προτύπων σύγκρισης που χρησιμοποιεί ο κάθε ρήτορας στα εγκώμια της πρώιμης Παλαιολόγειας περιόδου βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, σσ. 86-90.

¹⁰³ Βλ. Leone, *Imperial Visions*, σ. 163. και σημ. 10 και 11.

Έτσι λοιπόν, οι αναφορές σε διάφορες εθνικές ομάδες, όπως οι Πέρσες και οι Χαλδαίοι, και σε ήρωες του παρελθόντος όπως ο Κύρος, ο Κροΐσος, ο Αναξαγόρας, ο Ζήνων, ο Μελχισεδέκ συνάδουν με τον ηρωικό χαρακτήρα των αυτοκρατορικών εγκωμίων.¹⁰⁴

Επιπρόσθετα, και στο ανώνυμο εγκώμιο προς τιμήν του Ιωάννη Η΄ υπάρχουν διάφορες αναφορές ιστορικών προσώπων που απηχούν τις αναμετρήσεις με τις ανατολικές δυνάμεις, όπως για παράδειγμα οι Μήδοι, ο Μέγας Αλέξανδρος, οι Αιγύπτιοι, οι Ρωμαίοι, ο Κωνσταντίνος και ο Ιουστινιανός.¹⁰⁵ Τέλος, και ο Ιωάννης Χορτασμένος στο εγκώμιό του για τον Μανουήλ Β΄ περιγράφει τις στρατιωτικές επιχειρήσεις που έλαβαν χώρα στις αρχές του 1410 και αναφέρεται στις συγκρούσεις μεταξύ των Ελλήνων και των Περσών, αντλώντας το υλικό του από τις *Ιστορίες* του Ηροδότου.¹⁰⁶

Συνοψίζοντας λοιπόν, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ο Χρυσολωράς οργανώνει το υλικό του εγκωμίου με βάση την αντίθεση παρελθόν-παρόν, ενώ οι συγκρίσεις δεν ακολουθούν την διαίρεση των κεφαλαίων του εγκωμίου. Όπως επισημαίνει ο Leonte, ο ρήτορας θέλει να τονίσει ότι η ρητορική ανέλαβε τον ρόλο της ερμηνείας της ιστορίας και του μύθου. Ειδικότερα, ο Χρυσολωράς επιδιώκει να μετατρέψει το εγκώμιο σε έναν τόπο μνήμης (*lieu de memoire*) μέσα από τις ιστορικές αναφορές, ώστε να αποθησαυρίσει και να ερμηνεύσει τις προηγούμενες πράξεις των διαφόρων ηγεμόνων του παρελθόντος. Τέλος, ο Leonte συμπεραίνει ότι η αναφορά στο παρελθόν απέκτησε ένα νέο και διαφορούμενο ρόλο στα εγκώμια της τελευταίας περιόδου του Βυζαντίου. Ειδικότερα, οι συχνές αναφορές σε παρελθοντικά γεγονότα και πρόσωπα δεν εξυπηρετούσε μόνο την προβολή μιας ιδανικής πραγματικότητας, αλλά ταυτόχρονα εμπεριείχε και έναν κίνδυνο, καθώς υπήρχε η πιθανότητα αυτή η ιδανική πραγματικότητα του παρελθόντος να χαθεί λόγω των πιεστικών συνθηκών της σύγχρονης πραγματικότητας. Συνεπώς, μέσα από τη σύγκριση με θρυλικές φυσιογνωμίες, όπως ο Μέγας Αλέξανδρος, ο Ηρακλής ή ο Αχιλλέας, ελλόχευε ο κίνδυνος να επισκιαστούν τελικά τα κατορθώματα των επαινούμενων προσώπων.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Βλ. Leonte, *Ethos*, σ. 71.

¹⁰⁵ Βλ. Ανώνυμος, *Εγκώμιο για τον Ιωάννη Η΄*, σ. 212.

¹⁰⁶ Βλ. Χορτασμένος, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β΄*, σσ. 217-224.

¹⁰⁷ Βλ. Leonte, *Ethos*, σ. 103.

IV. Η εικόνα του Μανουήλ Β΄ στα εγκώμια της εποχής του

Τον 15^ο αιώνα το ρητορικό είδος του αυτοκρατορικού εγκωμίου ανθίζει ξανά στα χρόνια των αυτοκρατόρων Μανουήλ Β΄ και Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγου, κάτι που οφείλεται στις ιστορικές εξελίξεις της περιόδου. Ειδικότερα, η ήττα των Οθωμανών στην μάχη της Άγκυρας, η προσωρινή αναχαίτηση της Οθωμανικής επέκτασης και η ανάκτηση παλαιών αυτοκρατορικών εδαφών από το Βυζάντιο με τη συνθήκη της Καλλίπολης (1403) οδήγησαν στην αύξηση της εμπιστοσύνης προς το πρόσωπο του αυτοκράτορα και στην άνθιση του εγκωμίου.¹⁰⁸ Έτσι λοιπόν, προς τιμήν του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου έχουν συντεθεί τέσσερα εγκώμια, εκ των οποίων το παλαιότερο χρονολογείται μετά την επιστροφή του αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη από το ταξίδι του στη Δύση το 1403. Το κείμενο παραδοσιακά έχει αποδοθεί στον Ισίδωρο του Κιέβου, όμως η συγγραφική του πατρότητα αμφισβητείται από τη σύγχρονη έρευνα.¹⁰⁹ Το επόμενο εγκώμιο έχει αποδοθεί στον Μακάριο Μακρή και έχει εκφωνηθεί μάλλον στη Θεσσαλονίκη γύρω στο 1408-10.¹¹⁰ Τα υπόλοιπα δύο εγκώμια χρονολογούνται περίπου στα έτη 1417-8 και έχουν γραφτεί από τον Δημήτριο Χρυσολωρά¹¹¹ και τον Ιωάννη Χορτασμένο¹¹². Επιπλέον, η μορφή του Μανουήλ Β΄ εμφανίζεται και στα εγκώμια, τα οποία απευθύνονται στον γιο του, Ιωάννη Η΄, καθώς δεν είναι ασυνήθιστο τα αυτοκρατορικά εγκώμια να αφιερώνουν ένα μέρος για τον έπαινο του πατέρα του αυτοκράτορα. Έτσι λοιπόν, ο Μανουήλ αναφέρεται μαζί με τον Ιωάννη Η΄ σε έναν ανώνυμο πανηγυρικό λόγο που χρονολογείται το 1424 ή και νωρίτερα, το οποίο σημαίνει ότι ο Μανουήλ ήταν ακόμη ζωντανός κατά τη σύνθεση

¹⁰⁸ Βλ. Schmitt, “Kaiserrede und Zeitgeschichte”, σ. 210-1. Επίσης, βλ. και Kaltsogianni, “Aspects of Byzantine Rhetoric”, σ. 36 και σημ. 148. Για την συνολική αποτίμηση της προσωπικότητας του Μανουήλ Β΄, βλ. Barker, *Manuel II*, σσ. 395-439.

¹⁰⁹ Βλ. Ισίδωρος του Κιέβου, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β΄* και Kaltsogianni, “Aspects of Byzantine Rhetoric”, σ. 36. Ο Πολέμης εκφράζει τις αμφιβολίες του όσον αφορά την απόδοση στον Ισίδωρο του Κιέβου, βλ. Polemis, “Two praises”, 705-6. Για τον Ισίδωρο του Κιέβου, βλ. *PLP* 8300.

¹¹⁰ Μακάριος Μακρής, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β΄*. Ο Δενδρινός, ο οποίος είναι και εκδότης του κειμένου, υποστηρίζει ότι πρόκειται για Επιτάφιο λόγο που παραδίδεται ανώνυμα. Ωστόσο, ο Ιωάννης Πολέμης αναιρεί τον προηγούμενο ισχυρισμό λέγοντας ότι το συγκεκριμένο κείμενο αποτελεί εγκώμιο και έχει εκφωνηθεί στη Θεσσαλονίκη, ενόσω ο Μανουήλ ήταν ακόμη ζωντανός, και πιθανότατα ο συγγραφέας βρισκόταν στην Θεσσαλονίκη. Όσον αφορά τον συγγραφέα, ο Πολέμης μετά από μία σύγκριση του εγκωμίου με τα ρητορικά έργα του Μακάριου Μακρή, συμπεραίνει ότι ο Μακάριος Μακρής είναι ο συγγραφέας του κειμένου. Βλ. Polemis, “Two praises”, 699-704 και Kaltsogianni, “Aspects of Byzantine Rhetoric”, σ. 37. Για τον Μακάριο Μακρή, βλ. *PLP* 16379.

¹¹¹ Πρόκειται για τη *Σύγκριση* που αποτελεί το αντικείμενο της παρούσας εργασίας.

¹¹² Βλ. Χορτασμένος, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β΄*. Βλ. και Kaltsogianni, “Aspects of Byzantine Rhetoric”, σ. 37. Όσον αφορά τη χρονολόγηση του εγκωμίου, βλ. Toth, *Imperial Orations*, σ. 150, σημ. 15 και Barker, *Manuel II*, σ. 350, σημ. 97. Για τον Ιωάννη Χορτασμένο, βλ. *PLP* 30897.

του κειμένου.¹¹³ Τέλος, ο Μανουήλ Β΄ εμφανίζεται και σε έναν ακόμη πανηγυρικό λόγο για τον Ιωάννη Η΄, ο οποίος συντέθηκε από τον Ισίδωρο του Κιέβου και παρουσιάστηκε δημόσια από τον ρήτορα στην Κωνσταντινούπολη κάποια στιγμή μεταξύ της άνοιξης και φθινοπώρου του έτους 1429.¹¹⁴

Στη συνέχεια θα επισημανθούν τα κοινά στοιχεία των προαναφερθέντων εγκωμίων, τα οποία σκιαγραφούν το πορτρέτο του Μανουήλ Β΄ ως αυτοκράτορα. Το πιο συνηθισμένο μοτίβο στα εν λόγω εγκώμια είναι το πλατωνικό ιδεώδες του φιλοσόφου-βασιλιά. Ο αυτοκράτορας επαινείται για τις ρητορικές του ικανότητες, οι οποίες τον καθιστούν έναν φιλόσοφο πάνω στον αυτοκρατορικό θρόνο.¹¹⁵ Σε όλα τα εγκώμια εμφανίζεται η ιδέα από την *Πολιτεία* του Πλάτωνα ότι μόνο αν οι φιλόσοφοι αναλάβουν την βασιλεία, οι πόλεις και οι άνθρωποι θα οδηγηθούν στην ευημερία. Έτσι λοιπόν, στα εγκώμια αναφέρονται τα εξής:

<u>Δημήτριος</u>	<u>Ισίδωρος του</u>	<u>Μακάριος</u>	<u>Ισίδωρος του</u>
<u>Χρυσολωράς:</u>	<u>Κιέβου:</u>	<u>Μακρής:</u>	<u>Κιέβου:</u>
«Ἔτι φασὶ τὰς πόλεις μόνας ἂν οὕτω πρὸς τὸ βέλτιον ἀποδοῦναι, ὅταν φιλοσοφήσωσι βασιλεῖς, ἢ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν.» ¹¹⁶	«Ὅντως γὰρ ὄντως ἀψευδέστατος ὁ Πλάτων μάντις, ὅς γε καθαρῶς ἡμῖν προλέγει τὴν σὴν φιλοσοφίαν κράτιστε βασιλεῦ, ἢ γε τὸν τῆς εὐζωίας ἡμῖν ἐπῆξε χρόνον, μᾶλλον δὲ καὶ τανῦν ἐπάγει, καὶ	«Οὕτω καὶ βασιλεύων ὑπερβάλλει φιλοσοφία, καὶ φιλοσοφῶν, οὐκ ἀφίσταται στρατηγῶν· καὶ οὕτω ταῦτα συνέζευξε καὶ συνήρμοσε, καὶ φιλοσοφίαν καὶ βασιλείαν, ὥστ’ ἄδηλον εἶναι, πότερον ὁ	«οὗ τὰ βουλευματα βαρβάρων ἡγεμόνες ἔφριξαν καὶ βασιλεῖς, οὗ τὴν βασιλείαν καὶ φιλοσοφίαν ἡδέσθη πᾶν γένος ἀνθρώπων;» ¹¹⁹

¹¹³ Ανώνυμος, *Εγκώμιο για τον Ιωάννη Η΄*. Βλ. και Toth, *Imperial Orations*, σσ. 151-3.

¹¹⁴ Ισίδωρος του Κιέβου, *Εγκώμιο για τον Ιωάννη Η΄*. Βλ. και Kaltsogianni, “Aspects of Byzantine Rhetoric”, σσ. 37-8 και Toth, *Imperial Orations*, σσ. 158-61.

¹¹⁵ Βλ. Leonte, *Imperial Visions*, σσ. 95-8, Çelik, *Manuel II*, σ. 348, Polemis, “Two praises”, 713, σημ. 63 και Kaltsogianni, “Aspects of Byzantine Rhetoric”, σσ. 36-7.

¹¹⁶ Βλ. Χρυσολωράς, *Σύγκρισις*, στ. 58-60.

¹¹⁹ Βλ. Ισίδωρος του Κιέβου, *Εγκώμιο για τον Ιωάννη Η΄*, σ. 158.4-6.

ἔτι μᾶλλον
ἐπάξοι.»¹¹⁷

φιλόσοφος
ἐβασίλευσεν, ἥ ὁ
βασιλεὺς
φιλόσοφος
ἀναπέφηνε.»¹¹⁸

Πλάι στην αντίληψη του φιλοσόφου-βασιλιά προστίθεται και αυτή του αυτοκράτορα ως ρήτορα, που συχνά σχετίζεται και με την ιδέα του διδασκάλου.¹²⁰ Σε όλα τα εγκώμια ο Μανουήλ επαινείται για τις γνώσεις του στη ρητορική· συγκεκριμένα ο Χρυσολωράς τονίζει ότι ο αυτοκράτορας στεφανώθηκε με τη δύναμη των λέξεων, παρά με το αυτοκρατορικό διάδημα και φόρεσε την πορφύρα της ρητορικής, η οποία είναι πολύ καλύτερη από τη βασιλική.¹²¹ Επίσης, ο Μανουήλ επαινείται για το γεγονός ότι είναι παράλληλα ένας άριστος ρήτορας και ένας άριστος βασιλιάς:

Ισιδωρος του Κιέβου:

«Ἄλλ’ ἐπεὶ καὶ ρητορικῆς ἐμνήσθην
τανῶν ὡς ἐν παραδείγματι, φέρε τῷ
λόγῳ δεῖξωμαι, πῶς καὶ βασιλεύων
ρήτορεύεις, καὶ ρητορέων, βασιλεύεις
ὅτι κάλλιστα, καὶ μετὰ Πλάτωνος
φιλοσοφεῖς, καὶ φιλοσοφῶν δημηγορεῖς
ρήτορικώτατα. Οἶμαι, τοῖς γε νοῦν
ἔχουσιν πᾶσιν ἀνωμολογῆσθαι, λόγον
τῶν πάντων καὶ βασιλείαν εἶναι τὰ
κράτιστα ...».¹²²

Μακάριος Μακρής:

«Καὶ τὸ καρτερός τε ρήτωρ, καρτερός τε
βασιλεὺς, ἐπὶ τούτου μόνον ἔγωγ’ ἂν
φαίην ἀρμόττειν λέγεσθαι».¹²³

Στο εγκώμιο του Ισιδώρου του Κιέβου επαινείται επιπλέον η πολυσχιδής προσωπικότητα του Μανουήλ Β΄· ειδικότερα, ο αυτοκράτορας αφενός ασχολείται με τις λογοτεχνικές του δραστηριότητες, συνθέτοντας λόγους και συγγράμματα και αφετέρου κυβερνά και διοικεί την αυτοκρατορία. Άλλοτε συζητά με φιλοσόφους και

¹¹⁷ Βλ. Ισιδωρος του Κιέβου, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β΄*, 707.13-16.

¹¹⁸ Βλ. Μακάριος Μακρής, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β΄*, σ. 449.266-9.

¹²⁰ Βλ. Leonte, *Imperial Visions*, σ. 96.

¹²¹ Βλ. Χρυσολωράς, *Σύγκρισις*, στ. 217-20 και Leonte, *Imperial Visions*, σ. 98.

¹²² Βλ. Ισιδωρος του Κιέβου, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β΄*, 710.104-14.

¹²³ Βλ. Μακάριος Μακρής, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β΄*, σ. 449.269-71. Βλ. επίσης, Leonte, *Imperial Visions*, σσ. 96-7.

ρήτορες και άλλοτε διορίζει τους δικαστές και τους διδάσκει πώς θα πρέπει να χειρίζονται τους νόμους και να ασκούν το λειτούργημά τους: «τὴν βασιλίδα καταλαμβάνει καὶ τὰ μὲν φιλοσοφεῖ λόγοις καὶ συγγράμμασιν εὖ πεφυκóσι, τὰ δὲ κυβερνᾷ καὶ διθύνει τὴν πολιτικὴν καὶ βασιλείον ἀρχὴν καὶ πάντα συνίστησι τῇ πόλει, τὰ μὲν πρὸς ἀσφάλειαν, ὅσα χρόνος ὁ μακρὸς κατήρειψε, τὰ δὲ πρὸς, κάλλος, ὅσα πέφυκε τέρπειν ὄμματα. Καὶ νῦν μὲν ὁμιλεῖ φιλοσόφων καὶ ῥητόρων χοροῖς, νῦν δὲ δικαστὰς καθίστησι καὶ νομοθετεῖ πῶς δεῖ χρῆσθαι νόμοις καὶ δικαστικῇ, καὶ δογμάτων τοῖς προϊσταμένοις κοινωνεῖ, μᾶλλον δὲ καὶ τούτους ἐκεῖνα διδάσκει καὶ πᾶσι γίγνεται στάθμη τις καὶ κανὼν ἀκριβέστατος».¹²⁴ Ἡ «διττὴ φύση» του αυτοκράτορα εγκωμιάζεται καὶ ἀπὸ τον Ἰωάννη Χορτασμένο, ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει ὅτι τὸ ἓνα μέρος τῆς ψυχῆς του Μανουήλ ἀσχολεῖται με τοὺς λόγους καὶ τὸ ἄλλο με τὸν πόλεμο καὶ τὸ κυνήγι: «ἡ δὲ τοῦ σώματος αὐτῷ διάπλασις, τὸ δὲ βασιλικὸν τοῦ εἶδους καὶ τοῖς μήπω πρότερον τεθεαμένοις, ἡ δὲ τῶν λόγων ὥρα καὶ χάρις συνέσει κεκοσμημένων τίνι τῶν εὐφρονούντων καὶ πόλεως, ἥτις ποτέ ἐστιν, εὐδαιμονίαν εἰδόντων οὐχὶ παντός, οὔπερ ἂν εἴποι τις, εἶναι δόξαι μείζω καὶ ὑψηλότερα; καὶ οὕτω λέγω τὸ τῆς ψυχῆς ἀνδρικόν τε καὶ πρὸς τοὺς πόνους ἀνένδοτον, ὅπερ ἐν ταῖς κυνηγεσίαις ἐκφαίνει μάλιστα γυμνάζων ἀεὶ τὸ σῶμα καὶ μελέτην πολέμου καὶ στρατείας, ὥς καὶ τοῖς ἔξω δοκεῖ σοφοῖς περὶ τούτου, ταῦτα ποιούμενος. οὐχ ἥκιστα γὰρ ἂν τις ἐντεῦθεν κατίδοι τὴν ὅλην ἔξιν αὐτῷ καὶ τὸ πεφυκὸς τῆς ψυχῆς, ὅπως ἐστὶν ἀληθῶς βασιλεία κατὰλλήλον».¹²⁵

Επιπροσθέτως, σε ὅλα τα εγκώμια ὁ Μανουήλ παρουσιάζεται ὡς διδάσκαλος/παιδαγωγός τόσο ἀπέναντι στον γιο του, ὅσο καὶ ἀπέναντι στοὺς υπηκόους του.¹²⁶ Πιο συγκεκριμένα, τα εγκώμια τοῦ Χορτασμένου καὶ τοῦ Ἰσιδώρου τοῦ Κιέβου μάς πληροφοροῦν γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ φιλοσοφικὴ/θεολογικὴ διαπαιδαγώγηση, τὴν ὁποία προσέφερε ὁ Μανουήλ στον γιο του.¹²⁷ Χαρακτηριστικά ὁ Ἰσίδωρος τοῦ Κιέβου ἀναφέρει: «Καὶ μετ’ ἐκεῖνα ῥυθμίζει καὶ παιδεύει λόγοις φιλοσοφίας καὶ θεωρήμασι. Καὶ ὅσα γε μὴν αὐτῆς τῶν βαθυτάτων τυγχάνει, ἐκεῖνος ἦν ὁ μυσταγωγῶν καὶ τελῶν αὐτῷ τὰ ἀπόρρητα, δογμάτων ἀκρίβειαν καὶ θεολογίας ὕψος καὶ βάθος διανοημάτων θεωρητικῶν καὶ πᾶσαν ἠθικὴν καὶ ἐμφιλόσοφον ἀρετὴν καὶ πᾶν εἶδος ἀσκήσεως

¹²⁴ Βλ. Ἰσίδωρος τοῦ Κιέβου, *Εγκώμιο γιὰ τον Ἰωάννη Η’*, σ. 165.8-16. Ἐπίσης, βλ. Leonte, *Imperial Visions*, σ. 99 καὶ Radošević, “The emperor as the Patron of Learning”, σ. 279.

¹²⁵ Βλ. Χορτασμένος, *Εγκώμιο γιὰ τον Μανουήλ Β’*, σ. 223.220-9 καὶ Çelik, *Manuel II*, σ. 349.

¹²⁶ Βλ. Leonte, *Imperial Visions*, σσ. 98-9.

¹²⁷ Βλ. Χορτασμένος, *Εγκώμιο γιὰ τον Μανουήλ Β’*, σ. 222.188-213 καὶ Ἰσίδωρος τοῦ Κιέβου, *Εγκώμιο γιὰ τον Ἰωάννη Η’*, σσ. 169.1-173.9.

καταρτίζον ψυχὴν καὶ πρὸς τὸ κρεῖττον ἀνάγον ἐγκατέσπειρεν...». ¹²⁸ Με άλλα λόγια, ο Μανουήλ εφοδίασε τον γιο του με μία άριστη εκπαίδευση, τόσο ηθικο-φιλοσοφική όσο και πολεμική, και του έμαθε πως να κυβερνά με σοφία και δικαιοσύνη. Επίσης, τον εισήγαγε στον κύκλο των πιο μορφωμένων ανθρώπων της αυτοκρατορίας. ¹²⁹ Αντίστοιχα, ο Χρυσολωράς αναφέρεται στην διδακτική πρακτική του αυτοκράτορα προς τους υπηκόους του, διατυπώνοντας ότι ο αυτοκράτορας προτιμούσε την ευφυΐα από την πνευματική αμέλεια και προσέφερε πολύτιμα πράγματα που δεν διαφθείρουν, ώστε να ωφελήσει τον εαυτό του και τους υπόλοιπους ανθρώπους και έτσι από άποροι θα γίνονταν πάλι εύποροι: «Ἄλλ’ ὁ νῦν αὐτοκράτωρ, πολὺ τούτων ὁρᾶται θαυμασιώτερος, χρησάμενος οὐκ ἐλλάττοσι ταῖς πρὸς φιλοσοφίαν ὁρμαῖς, μεγαλόνοιαν δὲ προτιμήσας ὀλιγωρίας, καὶ χαριζόμενος τὰς οὐσίας οὐ διαφθείρας, ἴν’ ἄλλους καὶ αὐτὸν ὠφελήσῃ, τοὺς μὲν, ἀφθόνοις περιουσίαις, αὐτὸν δὲ φιλοσοφία, πολλῶν ἐνδείας φίλων, συγγενῶν, ὑπηκόων, ἐπανορθωσάμενος ὡς εἰκὸς, ἐξ ἀπόρων εὐπόρους πεποιημένους». ¹³⁰ Στη συνέχεια, ο Χρυσολωράς μέσα από μία αντίθεση μεταξύ των ανθρώπων που συμβιώνουν με διάφορους κακοποιούς και με αυτούς που συναναστρέφονται με τον αυτοκράτορα, επιδιώκει να τονίσει εκ νέου τον παιδευτικό ρόλο του Μανουήλ, ο οποίος λειτουργεί για τους υπηκόους του ως πρότυπο αρετής και παιδείας. ¹³¹ Τέλος, η αγάπη του αυτοκράτορα για την παιδεία τονίζεται και στο εγκώμιο που έχει αποδοθεί στον Ισίδωρο του Κιέβου. Πιο συγκεκριμένα, ο ρήτορας αναφέρει ότι η Πόλη στερούνταν από δασκάλους, κάτι το οποίο ήταν μεγάλη ζημία για αυτούς που αγαπούσαν την παιδεία (ανάμεσα σε αυτούς συμπεριλαμβανόταν και ο συγγραφέας) και όταν το αντιλήφθηκε ο αυτοκράτορας, τους προσέφερε αμέσως έναν κατάλληλο δάσκαλο: «Ἔτι δὲ μὴν βούλομαι καὶ ὑπὲρ ὧν χάριν οἶδά σοι, δεῖξαι πρὸς τὴν σὴν θεϊότητα, δέσποτα βασιλεῦ. Ὡς γὰρ μετὰ τῶν πολλῶν τε καὶ καλῶν ἡ μεγάλη σοι πόλις αὕτη καὶ διδασκάλων ἐστέρετο, τοῦτο δὲ μέγιστον ζημίας ἦν τοῖς λόγων ἐπιθυμοῦσι, καὶ πολλῶ τῶν ἄλλων ἐμοί, φάρμακον ἡμῖν εὐθὺς τὸν διδάσκαλον δέδωκας, ὅτι κάλλιστον. Νοσοῦσι γὰρ ἐοικότες τότε ἤμεν, τοῦ μὴ τοῖς λόγοις αὐτοῖς συνεῖναι». ¹³² Ὅπως επισημαίνει ο Florin Leonte, από την έρευνα όλων των

¹²⁸ Βλ. Ισίδωρος του Κιέβου, *Εγκώμιο για τον Ιωάννη Η΄*, σ. 171.25-31.

¹²⁹ Βλ. Radošević, “The emperor as the Patron of Learning”, σσ. 269-70.

¹³⁰ Βλ. Χρυσολωράς, *Σύγκρισις*, στ. 172-7. Για την ανάλυση των συγκεκριμένων στίχων βλ. παραπάνω το κεφάλαιο «δομή και περιεχόμενο της *Σύγκρισης*», σ. 9. Επίσης, βλ. Leonte, *Imperial Visions*, σ. 100.

¹³¹ Βλ. Χρυσολωράς, *Σύγκρισις*, στ. 224-43. Για την ανάλυση των στίχων βλ. παραπάνω το κεφάλαιο «δομή και περιεχόμενο της *Σύγκρισης*», σσ. 11-2.

¹³² Βλ. Ισίδωρος του Κιέβου, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β΄*, 709.77-82 και 712. Επίσης, βλ. Leonte, *Imperial Visions*, σ. 96.

πανηγυρικών λόγων της παλαιολόγειας περιόδου προκύπτει ότι μόνο στα εγκώμια για τον Μανουήλ Β΄ ο παιδαγωγικός ρόλος του αυτοκράτορα ως διδασκάλου περιλαμβάνεται ανάμεσα στις αυτοκρατορικές αρετές.¹³³

Σε όλα τα εγκώμια επαινείται επιπλέον το συγγραφικό έργο του αυτοκράτορα, το οποίο περιλαμβάνει ρητορικά, φιλοσοφικά και θεολογικά έργα.¹³⁴ Ο Δημήτριος Χρυσολωράς μνημονεύει όλα τα έργα του αυτοκράτορα, σκοπός των οποίων αποτελεί η ωφέλεια των πολιτών και η εκμηδένιση της άγνοιας.¹³⁵ Επίσης, ο Ισίδωρος του Κιέβου αναφέρεται στις επιστολές του αυτοκράτορα λέγοντας ότι είναι καλύτερες από αυτές του Λιβάνιου και μπορούν να κινήσουν τις πέτρες όπως η μουσική από τη λύρα του Τερπάνδρου από τη Λέσβο: «Ἔτι δὲ τεκμήριον ἀληθείας σαφέστερον τὰ γράμματά σοι, ἃ κατ' οὐδέν εἰσιν ἐλάττω τοῖς σοφοῖς κρινόμενα τῶν Λιβανίου, καὶ προσέτι τῆς Τερπάνδρου τοῦ Λεσβίου μουσικῆς ἡδῶ, ἣν ὁ μῦθος καὶ λίθους ἔφασκε κινεῖν, τῇ τῶν κρουμάτων μελωδίᾳ. Καὶ μὴν οἱ τοῖς σοῖς ἐντυγχάνοντες γράμμασιν εἰς τὸν ἐξῆς χρόνον, οὐ παύσαιντ' ἂν τὸ σὸν διευφημοῦντες θεϊότατον ὄνομα, ἄχρῃς ἂν ὕδωρ τε νάη, καὶ δένδρεα θάλλῃ μακρά, τῶν σοφῶν ἔφησεν ἂν τις».¹³⁶ Αντίστοιχα, στο εγκώμιο του Μακάριου Μακρή, ο συγγραφέας αναφέρεται στην θεολογική πραγματεία του αυτοκράτορα *Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως*: «Καὶ νῦν ὁ τοῦ θαυμαστοῦ βασιλέως διάλογος, ὥσπερ τις εὐσεβείας γνώμων ἰστάμενος, τὸ στρεβλὸν καὶ ἄνισον φανεροῖ τοῦ Λατίνου».¹³⁷

Βασικό στοιχείο της αυτοκρατορικής προπαγάνδας αποτελούσε η συνέχεια της αυτοκρατορικής δυναστείας. Ωστόσο, σε αντίθεση με τις πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αιώνα, οι ρήτορες δεν ανέπτυξαν τις γνωστές θεωρίες διαδοχής για την βασιλεία του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου.¹³⁸ Σύμφωνα με τις επιταγές της ρητορικής θεωρίας του ψευδο-Μένανδρου, οι ρήτορες χαρακτήριζαν ως νόμιμη (*ἐννομος*) τη μεταβίβαση της

¹³³ Βλ. Leonte, *Imperial Visions*, σ. 98.

¹³⁴ Για έναν συγκεντρωτικό κατάλογο των έργων του Μανουήλ Β΄, βλ. Λάμπρου, *Ο Μανουήλ Β΄ ως θεολόγος*, σσ. 132-242.

¹³⁵ Βλ. Leonte, *Imperial Visions*, σσ. 97-8 και παραπάνω στο κεφάλαιο «δομή και περιεχόμενο της Σύγκρισης», σσ. 10-1 και Çelik, *Manuel II*, σ. 348.

¹³⁶ Βλ. Ισίδωρος του Κιέβου, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β΄*, 710.119-25.

¹³⁷ Βλ. Μακάριος Μακρής, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β΄*, σ. 449.258-60. Αξίζει να επισημανθεί ότι η πραγματεία αυτή δεν έχει πολεμικό τόνο, μιας και ο Μανουήλ την έγραψε ως απάντηση σε ένα προπαγανδιστικό κείμενο με θέμα την υπεράσπιση του δόγματος των Λατίνων, σχετικά με τη διπλή εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος και το παπικό πρωτείο, το οποίο είχε γραφτεί από έναν ανώνυμο μοναχό και παρουσιάστηκε στον αυτοκράτορα κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στο Παρίσι (1400-1402). Αντιθέτως, ο συγγραφέας του εγκωμίου την χρησιμοποιεί ως έναυσμα για να επικρίνει τους Λατίνους. Βλ. επίσης, Μακάριος Μακρής, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β΄*, σσ. 440 και 449.254-65.

¹³⁸ Βλ. Leonte, *Imperial Visions*, σ. 92. Για τις ρητορικές θεωρίες διαδοχής, βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, σσ. 116-33.

εξουσίας από τον πατέρα στον γιο και στον επίλογο των εγκωμίων διατύπωναν τις προσευχές τους για τη μεταβίβαση της εξουσίας στους απογόνους του αυτοκράτορα.¹³⁹ Αντιθέτως, στην περίπτωση του Μανουήλ Β΄, οι ρήτορες παρέλειψαν να αναφερθούν στους δεσμούς του αυτοκράτορα με τον πατέρα του, Ιωάννη Ε΄. Το γεγονός αυτό, σύμφωνα με τον Florin Leonte, αποτελεί μία πιθανή εξήγηση όσον αφορά τις πολλές συγκρίσεις του Μανουήλ με τους ήρωες του παρελθόντος στο εγκώμιο του Χρυσολωρά και τη μία μόνο σύγκριση με τους υπόλοιπους βασιλείς του γένους των Παλαιολόγων.¹⁴⁰ Αντίστοιχα και ο Μακάριος Μακρής επισημαίνει στον πρόλογο του εγκωμίου του για τον Μανουήλ Β΄ ότι πρόκειται να παραλείψει τα σχετικά με το γένος, την πατρίδα και την παιδεία του αυτοκράτορα.¹⁴¹ Με βάση τα παραπάνω, ο Leonte διατυπώνει την υπόθεση ότι πιθανότατα ο ίδιος ο Μανουήλ Β΄ προέτρεψε τους ρήτορες να εισαγάγουν αυτές τις αλλαγές.¹⁴² Έτσι, από την μία πλευρά οι ρήτορες παραβλέπουν τους δεσμούς του Μανουήλ με τον πατέρα του, όμως από την άλλη πλευρά τονίζουν τη σύνδεση του αυτοκράτορα με τον πρωτότοκο γιο του, Ιωάννη Η΄. Ο Ιωάννης Χορτασμένος αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος του εγκωμίου στη συμβασιλεία του Μανουήλ με τον γιο του, Ιωάννη Η΄. Ο ρήτορας επισημαίνει ότι ο Μανουήλ ήταν τυχερός που έχει έναν απόγονο (*πατήρ υιού, βασιλεὺς γενόμενος βασιλέως*) και μπορεί να του μεταβιβάσει την εξουσία *ἐν ταῖς κατὰ νόμους διαδοχαῖς τῆς ἀρχῆς*. Επίσης, αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας κάνοντας τον γιο του συμβασιλέα εξασφάλισε το μέλλον και τη συνέχεια της βυζαντινῆς αυτοκρατορίας. Συνεπώς, η συμβασιλεία τους έχει ως αποτέλεσμα την ειρήνη και την ευημερία.¹⁴³ Αντίστοιχα, στο εγκώμιο του Ισιδώρου του Κιέβου επισημαίνεται η επιλογή του Μανουήλ Β΄ να αφήσει ως συμβασιλέα τον γιο του στην Κωνσταντινούπολη, ενώ ο ίδιος ασχολήθηκε με την ανακατάληψη της Θάσου και της μητρόπολης της Θεσσαλίας.¹⁴⁴

Κοινό θέμα των εγκωμίων προς τιμήν του Μανουήλ Β΄ αποτελούν και οι διπλωματικές προσπάθειες που κατέβαλε ο Μανουήλ, με σκοπό τη σύναψη

¹³⁹ Βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 124 και Μένανδρος, σσ. 92.10-94.30.

¹⁴⁰ Βλ. Leonte, *Imperial Visions*, σ. 92.

¹⁴¹ Βλ. Μακάριος Μακρής, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β΄*, σ. 442.6-10.

¹⁴² Βλ. Leonte, *Imperial Visions*, σ. 93.

¹⁴³ Βλ. Χορτασμένος, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β΄*, σσ. 222.188-223.244. Επίσης, βλ. Toth, *Imperial Orations*, σ. 150.

¹⁴⁴ Βλ. Ισιδωρος του Κιέβου, *Εγκώμιο για τον Ιωάννη Η΄*, σ. 165.23-30: «Οὐ μὴν ἄλλ' ἐπεὶ καὶ τὸ κοινὸν αὐτὸν ἀπασχόλει τῶν πραγμάτων καὶ πρὸς ἐπίδοσιν αἰεὶ τοῦ γένους ἑώρα· βασιλεὺς γὰρ ἦν καὶ βασιλεύειν ἔκρινε τὸν μὴ τοῦτου φροντίζοντα μηδαμῶς, τὴν μὲν πόλιν καὶ τὴν ἀρχὴν τῷ νέῳ βασιλεῖ καὶ υἱεῖ παραθείς, μᾶλλον δ' αὐτὸν ἀναθείς ἅμ' ἐκείνοις θεῷ, ᾧ καὶ ἐπεποίθει καὶ δι' οὗ πάντα ἔπραττεν ἄρας, παρὰ τὴν νῆσον γίγνεται Θάσον, καὶ πολιορκήσας αὐτήν, τῇ Ῥωμαίων ἐπανεσώσεν ἡγεμονίᾳ, καὶ Θετταλῶν εὐθὺς καταλαμβάνει τὴν μητρόπολιν». Επίσης, βλ. Leonte, *Imperial Visions*, σ. 93.

συμμαχιών.¹⁴⁵ Το ενδιαφέρον εστιάζεται κυρίως στο ταξίδι του Μανουήλ στη Δύση (Δεκέμβριος 1399-Ιούνιος 1403), με σκοπό να αναζητήσει οικονομική και στρατιωτική βοήθεια για να αντιμετωπίσει την προέλαση των Τούρκων.¹⁴⁶ Στο εγκώμιο του Ισιδώρου του Κιέβου αναφέρεται συνοπτικά το διπλωματικό ταξίδι του αυτοκράτορα: «Τὴν δὲ Ἰταλίαν παρήμι, τό γε Ἀτλαντικὸν πέλαγος καὶ τὸν Ὠκεανόν, ὥς τὴν μὲν ὑποδεξαμένην σε, τὰ δ' ἐν τοῖς νότοις ὑπερφέροντα τάς γε τριήρεις, αἶ σε, τὸ κοινὸν ἀγαθόν, μόναι τότε ἐπλούτουν».¹⁴⁷ Αντίστοιχα, στο εγκώμιο του Μακάριου Μακρή επισημαίνεται το ταξίδι του αυτοκράτορα στη Βρετανία.¹⁴⁸ Πιο συγκεκριμένα, ο ρήτορας αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας μόνος του εκλέχθηκε ως πρέσβης για να μεταβεί στη Δύση (*μόνος αὐτοχειροτόνητος ἦκε πρεσβευτὴς εἰς τὰ ἐσπέρια*), όμως προτού φύγει, συμφιλιώθηκε με αυτούς που τον είχαν αδικήσει, φρόντισε για την επιστροφή των φυγάδων και άφησε την πατρίδα σε ασφαλή χέρια, δηλαδή στον ανιψιό του Ιωάννη Ζ': «ἀλλ' ἐστῶσιν ὀφθαλμοῖς καὶ λογισμῷ κρείττονι, σπεισάμενος μὲν τοῖς ἡδίκηκόσι, καταγαγὼν δὲ τοὺς φυγάδας, καὶ εὐπειθεῖς καὶ βεβαίους ἀντὶ τῶν πολεμίων ποιήσας, μεμψάμενος δὲ τῇ φύσει ὅτι μὴ πολλάκις ἔδωκεν ἀποθνήσκειν ὑπὲρ τῶν φίλων, εὖ δὲ καὶ ἐν ἀσφαλεῖ τὴν πόλιν καταστησάμενος, ἀπολιπὼν τὴν πατρίδα, ἀπολιπὼν φίλους, ἀπολιπὼν ἅπαντα, μόνος αὐτοχειροτόνητος ἦκε πρεσβευτὴς εἰς τὰ ἐσπέρια, μετ' αὐτοῦ πάντας ἀπολύσασθαι τῆς δουλείας τὸ γένος παρακαλῶν».¹⁴⁹ Ωστόσο, η εγκωμιαστική φύση του κειμένου δεν αφήνει περιθώρια στον συγγραφέα να σχολιάσει την ανεπιτυχή έκβαση της διπλωματικής αποστολής στη Δύση· κρίνοντας βέβαια εκ του αποτελέσματος λόγω των ανεκπλήρωτων υποσχέσεων που δόθηκαν στον Μανουήλ Β'.¹⁵⁰ Τέλος, στο εγκώμιο του Χορτασμένου αναφέρεται το ταξίδι του αυτοκράτορα στην Ιταλία με σκοπό να διαπραγματευτεί μία συμμαχία.¹⁵¹ Σύμφωνα με τον συγγραφέα, στην Ιταλία όλοι θαύμασαν την αρετή και τον χαρακτήρα του αυτοκράτορα: «ἡδέσθη τὴν ἀρετὴν, τὸ ἀξίωμα ἔγνω σαφῶς οὐκ ἐν χρήμασι καὶ πλήθει στρατοπέδων καὶ καταλόγῳ πόλεων τὴν βασιλείαν ὀριζομένην, ἀλλ' ἐν ψυχῇ βασιλικῇ ...».¹⁵² Επίσης, εκτίμησαν ότι ο Μανουήλ αποδείχθηκε αντάξιος των προγόνων του, οι οποίοι όχι μόνο ανακατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη, αλλά κατάφεραν να δεσποζουν

¹⁴⁵ Βλ. Çelik, *Manuel II*, σσ. 348-9.

¹⁴⁶ Για τη διπλωματική αποστολή του Μανουήλ Β' στη Δύση, βλ. Barker, *Manuell II*, σσ. 165-99.

¹⁴⁷ Βλ. Ισιδωρος του Κιέβου, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β'*, 707.24-6 και 711, σημ. 44.

¹⁴⁸ Βλ. Μακάριος Μακρή, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β'*, σσ. 443.34-46, 444.73-89.

¹⁴⁹ Ο.π., σσ. 444.75-81 και 438.

¹⁵⁰ Ο.π., σ. 439.

¹⁵¹ Βλ. Χορτασμένος, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β'*, σ. 218.50-65. Επίσης, βλ. Toth, *Imperial Orations*, σ. 149.

¹⁵² Ο.π., σ. 220.51-3.

και στη θάλασσα: «διὰ τοῦτο οὐχ ὥς ἐστερημένου δυνάμεως κατεφρόνησαν, ἀλλ' ὥς τῶντι συνέσει δυνατόν κατεπλάγησαν οὐδὲ πρὸς τὴν δοκοῦσαν μόνον ἀπείδον δυσημερίαν, ἀλλὰ καὶ τῆς πρώην εὐημερίας ἀνεμνήσθησαν, καὶ ὅτι κρείττους οἱ τοῦ βασιλέως πρόγονοι τῶν ἐκείνοις ἐγένοντο, καὶ ὥς ὑπ' αὐτῶν ἐκεῖνοι κατηγωνίσθησαν, οὐ Κωνσταντινουπόλεως ἐκπεσόντες μόνον, ἀλλὰ καὶ ἥς ἐδόκουν θαλάττης κρατεῖν παραδόξαν ἀφηρημένοι».¹⁵³

Ακολουθώντας τις επιταγές της ρητορικής θεωρίας του εγκωμίου ὅπως διατυπώνονται στην πραγματεία του ψευδο-Μενάνδρου, οι ρήτορες περιγράφουν τις *κατὰ πόλεμον* πράξεις του Μανουήλ Β'.¹⁵⁴ Στο εγκώμιο του Μακάριου Μακρή η αντιπαλότητα μεταξύ του Μανουήλ Β' και του «βαρβάρου» Βαγιαζήτ Α' κυριαρχεί σε ὅλο το κείμενο. Ο ρήτορας αναφέρεται στις επιθέσεις των Οθωμανών και στη μακρά πολιορκία της Κωνσταντινούπολης μεταξύ των ετών 1394-1402.¹⁵⁵ Αργότερα οι ρήτορες υιοθέτησαν μία θριαμβευτική στάση ως προς τις πράξεις του αυτοκράτορα μετά το έτος 1403, κατά τον χρόνο δηλαδή της επιστροφής του από τη Δύση μετά την ήττα του Βαγιαζήτ.¹⁵⁶ Στο εγκώμιο του Χορτασμένου περιγράφεται η μάχη της Άγκυρας το 1402.¹⁵⁷ Σύμφωνα με τον συγγραφέα, οι Μογγόλοι με αρχηγό τον Ταμερλάνο, επιτέθηκαν στους Τούρκους, μετά από προτροπή του Μανουήλ, νικώντας και αιχμαλωτίζοντας τον αρχηγό τους: «καίτοι τοσούτοις διαστήμασιν ἐκεῖνον ἡμῶν διειργόμενον ἀνεπτέρωσας ταῖς ἐλπίσι καὶ καθάπερ τινα μέγαν λέοντα πρὸς συμπλοκὴν παρεσκεύασας καὶ θηριομαχίαν ἄντικρυς τῶν ἐχθρῶν ἐξελθεῖν...».¹⁵⁸ Στη συνέχεια, οι Μογγόλοι και οι Τούρκοι αναγνώρισαν τον Μανουήλ ως αυτοκράτορα, ο οποίος μόλις είχε επιστρέψει από την Ιταλία: «Ὁ δὴ καὶ ὁ τῶν Ἀγαρηνῶν ἀρχηγὸς πεπονθὼς τίσιν ἔδωκεν ἀξίαν ἐνταῦθα τῇ σῇ βασιλείᾳ, ἀνθ' ὧν εἰς Ῥωμαίους πολλὰ πρότερον ἀδίκως ἐμπεπαρόνηκε. σοὶ δὲ λαμπρῶς ἀπὸ τῆς Ἰταλίας ἐπανελθόντι προσπίπτουσιν ἅπαντες...».¹⁵⁹ Ἐπειτα, οι Τούρκοι ικέτευσαν για ειρήνη και πρόθυμα παραιτήθηκαν από τις κατακτημένες βυζαντινές περιοχές. Ἐτσι λοιπόν, ο αυτοκράτορας κατάφερε να ανακαταλάβει τις περιοχές της Πελοποννήσου, της Θεσσαλίας και κάποιες άλλες ηπειρωτικές πόλεις, επαναφέροντας την αρχαία ευγένεια και τη δόξα για ὅλο το λαό

¹⁵³ Ο.π., σ. 218.59-65.

¹⁵⁴ Βλ. Μένανδρος, σσ. 84.25-88.25.

¹⁵⁵ Βλ. Μακάριος Μακρής, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β'*, σσ. 443.47-62, 446.142-447.193, 448.222-238 και σ. 438.

¹⁵⁶ Βλ. Leonte, *Imperial Visions*, σ. 91.

¹⁵⁷ Για τη μάχη της Άγκυρας και την επιστροφή του Μανουήλ Β' από τη Δύση, βλ. Barker, *Manuel II*, σσ. 218-238 και Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, σσ. 494-99.

¹⁵⁸ Βλ. Χορτασμένος, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β'*, σ. 218.68-70.

¹⁵⁹ Ο.π., σ. 219.93-6.

του.¹⁶⁰ Στην ίδια μάχη αναφέρεται και ο Ισίδωρος του Κιέβου στο εγκώμιο για τον Ιωάννη Η'.¹⁶¹ Και σε αυτό το εγκώμιο καταγράφονται η παρότρυνση του Μανουήλ προς τον αρχηγό των Μογγόλων για τη συμπλοκή με τους Τούρκους (*κινεῖ τὸν Τεμίρην ἐκεῖνον καὶ καθοπλίζει καὶ διερεθίζει τοῦ Παγιαζίτη*)¹⁶², η κατατρόπωση των Οθωμανών και η περιγραφή της αιχμαλώτισης του Βαγιαζήτ. Πιο συγκεκριμένα, ο ρήτορας αναφέρει: «αἶρεῖ τὸν ἀγέρωχον ἐκεῖνον καὶ ὑψαύχενά καὶ ἀλαζόνά τύραννον καὶ τοῦτον αἰχμάλωτον ἄγει καὶ σιδήροις δεσμεῖ καὶ κλοιοῖς τὸ δουλικὸν ἀνδράποδον ὑποβάλλει καὶ ζωγρίαν ἔλκει τὸν πρὸ μικροῦ φυσῶντα καὶ καταπιεῖν καὶ λαφύξαι πᾶσαν ὠρυόμενον τὴν οἰκουμένην. Καὶ δείκνυται θέαμα ἐλεεινόν, θαμάτων πάντων ἐλεεινότερον, καὶ ἡμερωτέρων ἀνθρώπων ὀφθαλμοῖς οἶκτος καὶ ἔλεος, καὶ τις ἂν καὶ δάκρυον προῦχσε τοῦ σκληροῦ καὶ ἀκαμποῦς τὴν ἄστατον τύχην καὶ ἀδόκητον ἐκείνῳ μεταβολὴν θαυμάσας, ὡς οἷα τὰ ἀνθρώπινα».¹⁶³ Τέλος, επισημαίνεται και εδώ η ανάκτηση βυζαντινών εδαφών από τον Μανουήλ. Συνδετικό στοιχείο μεταξύ των δύο εγκωμίων αποτελεί επίσης και η αντίληψη ότι η ήττα των Οθωμανών (όπως και η άνοδος του Μανουήλ Β' στον θρόνο) συνιστά έργο της Θείας Πρόνοιας, στοιχείο που απηχεί την επίσημη αυτοκρατορική ιδεολογία, σύμφωνα με την οποία ο αυτοκράτορας αντλεί την εξουσία του από τον Θεό και είναι ο απεσταλμένος του επί της γης.¹⁶⁴

Ανάμεσα στις στρατιωτικές επιτυχίες που συνθέτουν το λογοτεχνικό πορτρέτο του Μανουήλ Β' περιλαμβάνεται και η αντιμετώπιση της έκρυθμης κατάστασης που επικρατούσε στην Πελοπόννησο στις αρχές του 15^{ου} αιώνα. Παρόλο που η απεικόνιση του αυτοκράτορα ως ικανού στρατηγού και πολεμιστή είναι συμβατική με βάση τη ρητορική θεωρία, ο Μανουήλ Β' υπήρξε πράγματι δραστήριος στρατιωτικά.¹⁶⁵ Ειδικότερα, ο Χρυσολωράς αναφέρεται στην επίσκεψη του Μανουήλ στην Πελοπόννησο κατά το 1403,¹⁶⁶ κατά την επιστροφή του από τη Βρετανία.¹⁶⁷ Όπως

¹⁶⁰ Ο.π., σσ. 219.96-220.115. Επίσης, βλ. Toth, *Imperial Orations*, σ. 150.

¹⁶¹ Βλ. Ισίδωρος του Κιέβου, *Εγκώμιο για τον Ιωάννη Η'*, σσ. 162.16-163.25.

¹⁶² Ο.π., σ. 162.28-9.

¹⁶³ Ο.π., σ. 163.1-9.

¹⁶⁴ Βλ. Χορτασμένος, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β'*, σσ. 218.67: «σὸν δὲ ἦν ἄρα καὶ τοῦτο μετὰ Θεὸν καὶ τῆς σῆς προνοίας», 219.107-8: «αἱ νῦν ὡς ἀληθῶς, σὺν Θεῷ δὲ εἰρήσθω, πολλῆς ἐκ τῶν ἐνόντων ἀπολαύουσι Ῥωμαῖοι τῆς εὐτυχίας» και Ισίδωρος του Κιέβου, *Εγκώμιο για τον Ιωάννη Η'*, σ. 162.26-7: «πρεσβεῖα τινί, τῷ τοῦ κρείττονος δὲ μᾶλλον προνοίας ἔργον τοῦτο εὐλικρινέστατον...». Επίσης, βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, σσ. 127-31.

¹⁶⁵ Βλ. Çelik, *Manuel II*, σ. 348.

¹⁶⁶ Για την επίσκεψη του Μανουήλ Β' στο δεσποτάτο του Μυστρά, βλ. Barker, *Manuel II*, σσ. 273-80.

¹⁶⁷ Βλ. Χρυσολωράς, *Σύγκρισις*, σσ. 353-4: «Τὸ μὲν οὖν πρῶτον ὅταν ἐκ Βρετανῶν ἐπὶ τὴν οἰκίαν ἐπαλινδρόμει, παραγενόμενος τῇ νήσῳ τοῦ Πέλοπος...». Επίσης, στο ταξίδι της επιστροφής του Μανουήλ από τη Δύση με προορισμό την Κωνσταντινούπολη αναφέρονται και τα δύο εγκώμια του Ισιδώρου του Κιέβου. Στο εγκώμιο προς τιμήν του Μανουήλ περιγράφεται ότι κατά την άφιξη του

αναφέρει ο συγγραφέας, η Πελοπόννησος βρισκόταν σε τραγική κατάσταση, υπόδουλη σε μία βαρβαρική δύναμη και οι κάτοικοί της είχαν ως μοναδική δυνατότητα διαφυγής την εξορία. Έτσι λοιπόν, ο αυτοκράτορας τόσο με συμβουλές όσο με απειλές προσπάθησε να βελτιώσει την κατάσταση. Τέλος, αφού κατέβαλε δικά του χρήματα, κατέλυσε την άδικη δεσποτεία και απελευθέρωσε την περιοχή. Σύμφωνα με τον Χρυσολωρά, αυτό ήταν το πρώτο και εξαιρετό έργο του Μανουήλ.¹⁶⁸

Επιπλέον, κοινό θέμα των εγκωμίων προς τιμήν του Μανουήλ Β΄ αποτελεί και η δεύτερη επίσκεψη του αυτοκράτορα στην Πελοπόννησο κατά τα έτη 1414-16.¹⁶⁹ Τα εγκώμια του Χρυσολωρά, του Χορτασμένου και του Ισιδώρου του Κιέβου αναφέρονται στην αποκατάσταση του Εξαμιλίου τείχους το 1415 και την αναχαίτιση της εξέγερσης των τοπικών αρχόντων το έτος 1416. Ο Δημήτριος Χρυσολωράς αναφέρεται εκτενώς τόσο στην επισκευή του Εξαμιλίου τείχους όσο και στην εξέγερση των αρχόντων.¹⁷⁰ Ειδικότερα, ο ρήτορας αρχίζει την ενότητα παρατηρώντας ότι ο ρόλος του τείχους, το οποίο άρχιζε από τον ισθμό της Κορίνθου, ήταν να προστατεύει την περιοχή αφενός από τους εχθρούς και αφετέρου από τους τοπικούς άρχοντες.¹⁷¹ Ο αυτοκράτορας, λοιπόν, κατάφερε να βρει τον τρόπο με τον οποίο όλοι οι κάτοικοι της περιοχής θα συνέβαλαν από κοινού στην πραγματοποίηση του έργου, προσφέροντας ο καθένας από κάτι διαφορετικό. Ωστόσο, υπήρξαν κάποιοι που προσπάθησαν να

αυτοκράτορα στην Πόλη όλοι ήρθαν να τον καλωσορίσουν, ενώ κάποιοι άρχοντες τον είχαν ήδη υποδεχτεί, άλλοι στην Εύβοια και άλλοι στην Πελοπόννησο, περιοχές στις οποίες έκανε στάση ο Μανουήλ πριν φτάσει στον τελικό του προορισμό: «Ἄλλ' ἐπεὶ ἡ μὴν ἀποδημοῦντί σοι τὰ τῆς εὐχῆς ἡμῖν ἐπράττετο, ἔδει καὶ σὲ παρόντα, πρὸς τῶν εὖ παθόντων, τοὺς ἐπινικίους δέχεσθαι καὶ ἀκοῦειν λόγους, ἐφ' οὗ καὶ ὡς τοὺς ὅρους διῆεις τῆς Κωνσταντίνου, ἅπαντα πρὸς ὑποδοχὴν ἐτελεῖτο. Τὰ μὲν γὰρ πλήθη καὶ πάλοι συνέρρεε, τὴν σὴν ἁγίαν ὀψόμενα βασιλείαν, τοῦτο μόνον ἔχονθ' ὅ τι κράτιστον ἡδονῆς. Οἱ δὲ πλείους, καὶ πρὸς ἀπάντησιν ἐξήεσαν. Τῶν δὲ ἀρχόντων, τὸ πρότερον, οἱ μὲν ἐν τῇ Εὐβοίᾳ, οἱ δ' ἐν τῇ Πέλοποι, εἰσὶ δ' οἱ καὶ πορρωτέρω τούτων ὑπαντῶντες ἦσαν. Ἐπεὶ δὲ καὶ τῆς τριήρεως ἀπέβης, καὶ ἀνέτειλας ὥσπερ τις ἐκ δυσμῶν ἄλλος ἥλιος, ἅπαντες μακρὰν προσεκύνουν σοι, ἕτεροι δὲ πίπτοντες τοὺς σοὺς ἡσπάζοντο πόδας, οἱ πολλοὶ δὲ ἐκρότουν τὴν χεῖρα, καὶ τὴν πόδα περιέστρεφον, καὶ οὐκ εἶχον ὑφ' ἡδονῆς, ὅ τι ἄρα καὶ γένοιτο.». Βλ. Ισίδωρος του Κιέβου, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β΄*, 708.48-59 και 711, σημ. 52 και 53. Στο εγκώμιο προς τιμήν του Ιωάννη Η΄ αναφέρεται μία ανάλογη σκηνή γιορτής κατά την υποδοχή του αυτοκράτορα: «Κάντεῦθεν ὁ βασιλεὺς ἐκεῖνος λαμπρῶς ἀνάγεται τῆς ἐσπέρας, καὶ τῶν οἰκητόρων ἐξιόντες οἱ εὐδαίμονες καὶ ὅσοι τῆς συγκλήτου καὶ βασιλεὺς αὐτὸς μετὰ λαμπρᾶς τινος ἀπαντᾷ τῆς ὑποδοχῆς, οἱ μὲν κατὰ Πελοπόννησον, οἱ πολλοὶ δὲ καὶ βασιλεὺς κατὰ τὸν Ἑλλήσποντον. Καὶ ὥσπερ τινὰ δεξάμενοι καὶ ἰδόντες ἀσμένως ἄλλον ἥλιον ἀπὸ δυσμῶν ἐπανάγοντα καὶ ἐορτάσαντες ἡδῶ πασῶν ἐορτήν, τὸν βασιλεῖον ἀπολαβόντα θρόνον ἐκθειάζοντες προσεκύνουν ἅπαντες, τῇ μητρὶ τοῦ θεοῦ τὰ εἰσιτήριά τε τελούντες καὶ ἀποβατήρια, μᾶλλον δὲ καὶ ἐλευθερωτήρια, πληρέστατά τε καὶ διαρκέστατα». Βλ. Ισίδωρος του Κιέβου, *Εγκώμιο για τον Ιωάννη Η΄*, σσ. 163.26-164.3.

¹⁶⁸ Βλ. Χρυσολωράς, *Σύγκρισις*, στ. 353-68. Βλ. και παραπάνω το κεφάλαιο «δομή και περιεχόμενο της *Σύγκρισης*», σ. 14.

¹⁶⁹ Βλ. σχετικά Barker, *Manuel II*, σσ. 301-18, Çelik, *Manuel II*, σσ. 310-14 και Kaltsogianni, "Aspects of Byzantine Rhetoric", σ. 37.

¹⁷⁰ Βλ. και παραπάνω το κεφάλαιο «δομή και περιεχόμενο της *Σύγκρισης*», σσ. 15-7.

¹⁷¹ Βλ. Χρυσολωράς, *Σύγκρισις*, στ. 435-9 και Çelik, *Manuel II*, σ. 310.

παρεμποδίσουν το έργο του αυτοκράτορα, ενεργώντας αρχικά στα κρυφά, ενώ στη συνέχεια πολέμησαν φανερά τον Μανουήλ, καταλαμβάνοντας φρούρια για να αντισταθούν και παράλληλα υπήρχαν κάποιοι που τους βοηθούσαν. Έτσι λοιπόν, ξέσπασαν μάχες, στις οποίες κατάφερε να επικρατήσει ο αυτοκράτορας.¹⁷² Αντίστοιχα, το εγκώμιο του Χορτασμένου προς τιμήν του Μανουήλ Β΄ αναφέρεται στην καταστολή της εξέγερσης των αρχόντων από τον αυτοκράτορα στον Μυστρά στις 15 Ιουλίου 1415: «Ὁ δὲ μάλιστά ἐστιν ἰδιαίτατα σοὶ προσήκον καὶ οὐδενὶ τῶν ἄλλων ἐθνῶν, ὅσα γε ἡμᾶς εἰδέναι, θεωρούμενον, τοῦτο ἐρῶ, ὅτι πολλῶν ὄντων τῶν κατὰ κόσμον ἐθνῶν ἀνθρωπίνων καὶ ἄλλων ἄλλα γῆς μέρη διειληφόντων, ὥς ἂν ἡ Τύχη καὶ ὁ συμπίπτων χρόνος παρέσχεν ἐκάστοις ἐπικρατῆσαι, τῶν μὲν ἄλλων οὐκ ἔστιν οὐδὲν εὐρεῖν ἐπὶ τοῦ παρόντος, ὅπερ ἢ στάσεως ἐμφυλίου ἢ τυραννίδος ἀπήλλακται, τὸ δ' ἡμέτερον ἀτεχνῶς βασιλεία ἔννομος ἐπιστατεῖ ...».¹⁷³ Επίσης, στο εγκώμιο του Ισιδώρου προς τιμήν του Ιωάννη Η΄ αναφέρεται στο ταξίδι του Μανουήλ προς την Πελοπόννησο. Πιο συγκεκριμένα, περιγράφεται ότι όταν ο Μανουήλ ήρθε στην Πελοπόννησο, αγκυροβόλησε στις Κεγχρεές και μετέβη στην Κόρινθο. Μόλις έφτασε ο αυτοκράτορας, οχύρωσε όλο τον Ισθμό και ανέγειρε το τείχος πιο γρήγορα από όσο πίστευαν όλοι, γεγονός που ήταν πρωτοφανές όχι μόνο για όσους το είδαν, αλλά και για όσους το άκουσαν. Στη συνέχεια, ο Μανουήλ αποκατέστησε την τάξη στην Πελοπόννησο και απελευθέρωσε όσους κατοίκους είχαν καταληφθεί από την τυραννία. Τέλος, άφησε εκεί δεσπότη τον γιο του Θεόδωρο Β΄ και ο αυτοκράτορας επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη.¹⁷⁴ Ωστόσο, αν και οι πανηγυρικοί λόγοι εξυμνούν τον Μανουήλ Β΄ για την αποκατάσταση του τείχους, στην πραγματικότητα ο αυτοκράτορας πραγματοποίησε μία περιορισμένη επισκευή του Εξαμιλίου, η οποία είχε ολοκληρωθεί σε μόλις είκοσι πέντε ημέρες.¹⁷⁵ Μολονότι η επισκευή του τείχους αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα έργα της βασιλείας του Μανουήλ Β΄, καμία από τις πηγές της εποχής δεν αναφέρει ότι αυτό το έργο το είχε οραματιστεί αρχικά ο

¹⁷² Ο.π., στ. 439-58.

¹⁷³ Βλ. Χορτασμένος, *Εγκώμιο για τον Μανουήλ Β΄*, σ. 220.116-21. Επίσης, βλ. Toth, *Imperial Orations*, σ. 149, σημ. 7.

¹⁷⁴ Βλ. Ισιδωρος του Κιέβου, *Εγκώμιο για τον Ιωάννη Η΄*, σσ. 165.30-166.8: «Καὶ ταύτην εὖ διαθεῖς ἀνὰ τὴν Πέλοπος ἦκεν εὐθύς, καί, Κεγχρεαῖς προσορμίσας καὶ Κορίνθου ἐπιβάς τειχίζει Πελοποννήσου πάντα τὸν ἰσθμόν, καὶ ἀνίστησι τὸν περίβολον θάπτον ἥπερ ὦντο πάντες, καὶ γίνεταί μόνον οὐ τοῖς ἰδοῦσι καινόν, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἀκούσασιν πᾶσι. Καὶ τὴν Πέλοπος καταστησάμενος πᾶσαν, τυραννίδος ἐπειλημμένους ἐξελών τινας, ταύτην ἐπιτρέπει τῷ μετὰ βασιλέα τελούντι τῶν υἱέων, καὶ ταύτης ἄρχοντα καὶ φροντιστὴν ἀναδείκνυσιν. Οὗτός ἐστιν ὁ τῆς πορφύρας θαλλός, δεσπότης ὁ κλεινός, οὐχ ἥττον ἀρετῆς ἥπερ ἐπειλημμένος ἀρχῆς. Ἐπανῆκε μὴν ἀνὰ τὴν Κωνσταντίνου καὶ χρίει τὸν καὶ πρὸ τοῦδε προσήκοντα τῇ βασιλείᾳ βασιλέα καὶ τὴν ἡγεμονίαν τῷδε παρατίθεται καὶ ἀρχήν».

¹⁷⁵ Βλ. Barker, *Manuel II*, σ. 312 καὶ Çelik, *Manuel II*, σ. 311.

δεσπότης Θεόδωρος Α΄.¹⁷⁶ Ένα ακόμη σημείο το οποίο αξίζει να σχολιαστεί είναι η αναχαίτιση της εξέγερσης των αρχόντων από τον αυτοκράτορα. Παρόλο που στο εγκώμιο του Χρυσολωρά αναφέρεται ότι αμέσως μετά την έλευση του Μανουήλ ξέσπασε η διαμάχη με τους άρχοντες και έπεται η επισκευή του τείχους, αυτή η χρονολογική σειρά των γεγονότων δεν επιβεβαιώνεται από την έρευνα. Η εξέγερση των αρχόντων έλαβε χώρα στις 15 Ιουλίου 1415, μετά την επισκευή του Εξαμιλίου.¹⁷⁷ Η αντίσταση του πληθυσμού ενάντια στην επισκευή του Εξαμιλίου δικαιολογείται από το γεγονός ότι ο Μανουήλ είχε επιβάλει βαρείς φόρους στους κατοίκους του Μυστρά και κάποιοι αναγκάστηκαν να καταφύγουν στις βενετοκρατούμενες περιοχές. Στη συνέχεια, ο Μανουήλ ζήτησε την επιστροφή των φυγάδων και η Βενετία εκπλήρωσε το αίτημά του. Επίσης, ο αυτοκράτορας έστειλε στην Βενετία τον Νικόλαο Δαιμονογιάννη ως πρέσβη ζητώντας μεταξύ άλλων οικονομική υποστήριξη για την επισκευή του τείχους. Ωστόσο, στις 8 Φεβρουαρίου 1416 η σύγκλητος απέρριψε το αίτημα, αλλά διαβεβαίωσε τον αυτοκράτορα ότι θα τον βοηθούσε στην υπεράσπιση του τείχους σε περίπτωση μιας τουρκικής επίθεσης. Εν κατακλείδι, παρά την καταστολή της εξέγερσης από τον αυτοκράτορα και την επισκευή του Εξαμιλίου, η κατάσταση στο Δεσποτάτο του Μυστρά ήταν ακόμα ασταθής.¹⁷⁸

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ότι τα εγκώμια προς τιμήν του Μανουήλ Β΄ αφιερώνουν ένα μεγάλο μέρος στην αφήγηση των στρατιωτικών επιχειρήσεων του αυτοκράτορα. Σε αυτό το σημείο αξίζει να επισημάνουμε ότι οι ρήτορες αυτής της περιόδου δεν ενστερνίζονται την προπαγάνδα των πρώτων Παλαιολόγων, όπου τονιζόταν το υπερφυσικό στοιχείο στην βιογραφία του αυτοκράτορα. Αντιθέτως, επιλέγουν συνειδητά να αντικαταστήσουν τα θαύματα και τους θεϊκούς οιωνούς με λεπτομερείς περιγραφές των στρατιωτικών εκστρατειών και των επιτευγμάτων του Μανουήλ Β΄, στοιχείο που τους συνδέει με την αυλική ρητορική της Νίκαιας.¹⁷⁹ Επίσης, από ιδεολογικής απόψεως επιδιώκουν να καλλιεργήσουν την εικόνα ενός επιτυχημένου αυτοκράτορα στα στρατιωτικά πράγματα, ειδικά μετά την ήττα των Οθωμανών το 1402.¹⁸⁰ Πολλοί συγγραφείς ρητορικών κειμένων σε αυτή την περίοδο αντί να γράψουν απλώς σειρές συμβατικών αρετών, επιδίωκαν να απεικονίσουν με

¹⁷⁶ Βλ. Çelik, *Manuel II*, σ. 312.

¹⁷⁷ Βλ. J. W. Barker, "On the chronology of the activities of Manuel II Palaeologus in the Peloponnesus in 1415" *BZ* 55 (1962), 39-55.

¹⁷⁸ Βλ. Barker, *Manuel II*, σσ. 312-6, Çelik, *Manuel II*, σ. 311 και Zakythinis, *Le Despotat*, τ. 1, σ. 170.

¹⁷⁹ Βλ. Angelov, *Imperial Ideology*, σ. 98.

¹⁸⁰ Βλ. Leonte, *Imperial Visions*, σσ. 92 και 77-8.

διάφορους τρόπους τις πράξεις των αυτοκρατόρων, το οποίο αποτελεί μία ένδειξη ότι η ρητορική αναλαμβάνει κάποιες από τις παραδοσιακές λειτουργίες της ιστοριογραφίας. Ωστόσο, οι αυλικοί ρήτορες δεν υποστήριξαν ποτέ ότι συνέθεταν ιστορικές αναφορές, αλλά διέκριναν τους εαυτούς τους από τους ιστορικούς, καθώς σκοπός των εγκωμιαστών δεν αποτελεί η αμεροληψία. Εν κατακλείδι, η ρητορική στο πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα παρόλο που παραμένει «παραδοσιακή» ως προς τα θέματα και τη μορφή της, αποκτά έναν «πραγματιστικό» χαρακτήρα, καθώς λειτουργεί ως μέσο προσέγγισης των σύγχρονων γεγονότων υπό συγκεκριμένες περιστάσεις, αλλά με έναν πιο εκλεπτυσμένο τρόπο.¹⁸¹

¹⁸¹ Βλ. Angelov, *Imperial Ideology*, σ. 60, Kaltsogianni, “Aspects of Byzantine Rhetoric”, σσ. 38 και 61, και Leonte, *Imperial Visions*, σσ. 77-8.

V. Τα στοιχεία της αυτοκρατορικής ιδεολογίας στη Σύγκριση του Χρυσολωρά

Προκειμένου να εξυμνήσουν τις αρετές και τις πράξεις των αυτοκρατόρων, οι ρήτορες χρησιμοποιούσαν ένα συγκεκριμένο κατάλογο ιδεών, διαμορφώνοντας με αυτόν τον τρόπο ένα σταθερό φάσμα ρητορικών και ιδεολογικών τύπων. Εν συντομία, το πορτρέτο ενός ιδανικού αυτοκράτορα περιλάμβανε τα εξής χαρακτηριστικά: ο αυτοκράτορας παρουσιάζεται ως ένα ιερό πρόσωπο και μιμητής του Θεού, διαθέτει τις τέσσερις θεμελιώδεις αρετές που περιγράφονται από τον ψευδο-Μένανδρο στην πραγματεία του για τη σύνθεση των βασιλικών λόγων και διακρίνεται από μία στωική συμπεριφορά. Επίσης, ενδιαφέρεται για τους υπηκόους του και είναι πρόθυμος να υπομείνει οποιαδήποτε δυσκολία. Τέλος, είναι ένας αφοσιωμένος πολεμιστής και ικανός στρατηγός.¹⁸²

Όσον αφορά το εγκώμιο του Χρυσολωρά προς τιμήν του Μανουήλ Β΄, εντοπίζουμε ένα πλήθος στοιχείων της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Καταρχάς, η παρομοίωση του αυτοκράτορα με τον ήλιο είναι μία πολύ συνηθισμένη ιδέα στην αυτοκρατορική προπαγάνδα.¹⁸³ Στη Σύγκριση η ευεργετική δράση του αυτοκράτορα για τους υπηκόους του παραβάλλεται με τη θερμαντική και αναζωογονητική δύναμη των ακτινών του ηλίου, που αφυπνίζουν τη φύση και επιτρέπουν στη ζωή να ανθίζει σε όλο το εύρος του φυτικού και του ζωικού βασιλείου: «καὶ ὥσπερ ἥλιος, χρώματα καὶ μεγέθη, κατὰ καιροὺς καὶ τόπους χαρίζεται, διάφορα παντοίοις ζώοις, χερσαίων ἐνύδρων ἀεροπόρων, λίθων, φυτῶν, βοτανῶν, Ῥωμαίων γένει, φανερόν ὑπέρτερον αὐτὸν ἄριστον ἡξίωσε καὶ διάκονον, διορθούμενον ἅπαν ὅσον εἰς δαψίλειαν ἀγαθῶν σπανίζει. Ὅς οὐ μόνον τοῖς μεγάλαις πράγμασιν ἤρμοσεν εὐταξίαν, αὐτὸς τοῖς κοινοῖς ἐπιστὰς, δι' ὧν τὰ κατ' εἰρήνην καὶ πόλεμον ἀγαθὰ κατορθοῦσθαι πέφυκεν, ἀλλὰ καὶ τοῖς εὐτελεστέροις εἶναι δοκοῦσιν ὠνομάζετο μέγας».¹⁸⁴

Το κεντρικό δόγμα που διατρέχει όλα τα αυτοκρατορικά εγκώμια είναι η θεϊκή φύση του αυτοκράτορα και η ιερότητα της εξουσίας του.¹⁸⁵ Στο εγκώμιο του Χρυσολωρά ο Μανουήλ εμφανίζεται ως μιμητής του Θεού: «Ὁ γὰρ Θεὸς τὸ κατὰ δύναμιν, ἅπαντας ἀπαιτεῖ. Καὶ σοὶ οὖν αὐτοῦ μιμητῇ γενομένῳ, καὶ Ῥωμαίων ὡς εἰκὸς βασιλεύοντι,

¹⁸² Βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, σσ. 78-9.

¹⁸³ Για την σύγκριση του αυτοκράτορα με τον ήλιο, βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 80 και Hunger, *Prooimion*, σσ. 75-83.

¹⁸⁴ Βλ. στ. 82-8.

¹⁸⁵ Βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, σσ. 79-80.

ἥκιστα πρέπον ἄλλως ἄλλο». ¹⁸⁶ Ο ηγεμόνας μέσω της μίμησης θα αποκτήσει την ισότητα ή την ομοιότητα με τον Θεό και τα δύο κύρια θεϊκά χαρακτηριστικά, τα οποία πρέπει να μιμηθεί είναι η ευεργεσία και η καλοσύνη. Μέσω αυτών ο επίγειος ηγεμόνας επιτυγχάνει την ομοίωση με τον Θεό, ο οποίος πάντα νοιάζεται για τους ανθρώπους σαν πατέρας. ¹⁸⁷

Κοινός τόπος της βυζαντινής αυτοκρατορικής ιδεολογίας αποτελεί επίσης η σύγκριση του αυτοκράτορα με ένα δέντρο. Ειδικότερα, στην πρώιμη Παλαιολόγεια περίοδο η γενεαλογία των Παλαιολόγων συγκρινόταν με ένα δέντρο, στο οποίο ο εκάστοτε αυτοκράτορας, ο οποίος προερχόταν από αυτό το δέντρο, ήταν ένας ευγενής απόγονος. ¹⁸⁸ Ο Χρυσολωράς αξιοποιεί στο κείμενό του αυτή τη σύγκριση, δεν επιδιώκει όμως να τονίσει την ευγενική καταγωγή, αλλά να αναδείξει τη σοφία του αυτοκράτορα· πιο συγκεκριμένα, ο αυτοκράτορας είναι ένα ευγενές φυτό, το οποίο παράγει καρπούς που ξεχωρίζουν από τους υπόλοιπους λόγω της σοφίας του: «Οἷα γὰρ φυτὸν εὐγενὲς παντὶ νέους καρποὺς ἐξέφυσας, καὶ καρπῶν ὑπ' εὐφορίας βρίθεις· καὶ οἱ καρποὶ, καρύω παρόμοιοι, φύσιν ἐναντίαν τοῖς ἄλλοις ἔχοντες, τῶν μὲν ἐδωδύμῳ καὶ σπέρματι διαφερόντων, ἐκείνων δὲ ταυτὸν ἔχόντων ἐκάτερον, καὶ πεφρουρημένων καὶ ὠχυρωμένων ἔρκει διπλῶ, καὶ τελείαν αἰνιττομένων εἶναι τὴν ἀρετὴν αὐτοκράτορος. Ἐκάστη γὰρ ὥς ὁ καρπὸς τοῦ καρύου, ἀρχὴ καὶ τέλος εἶναι συμβέβηκε». ¹⁸⁹

Ένας ακόμη κοινός τόπος στα αυτοκρατορικά εγκώμια είναι η εξύμνηση της στωικής συμπεριφοράς και της αυτοσυγκράτησης του αυτοκράτορα. ¹⁹⁰ Το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό της προσωπικότητας του Μανουήλ προβάλλεται στη *Σύγκριση* του Χρυσολωρά μέσω του τρόπου με τον οποίο ο αυτοκράτορας διαχειρίζεται τον πλούτο και τα υπάρχοντά του. Ο ρήτορας τονίζει ότι ο πλούτος του αυτοκράτορα είναι λίγος, αλλά δίκαιος. Η στωική συμπεριφορά του Μανουήλ αναδεικνύεται από το γεγονός ότι αφενός διαθέτει πολυτελή υφάσματα, άλογα, όπλα κλπ., τα οποία προσιδιάζουν σε έναν στρατηγό, όμως προτιμά να έχει ένα είδος από κάθε κατηγορία, δείχνοντας έτσι την αυτοσυγκράτησή του. Επίσης, επισημαίνεται η φροντίδα του για τους υπηκόους του, καθώς όσα από τα παραπάνω περισσεύουν τοποθετούνται στο κοινό ταμείο και χορηγούνται σε όσους τα έχουν ανάγκη. ¹⁹¹

¹⁸⁶ Βλ. στ. 490-2.

¹⁸⁷ Βλ. Hunger, *Prooimion*, σ. 59 και τις σσ. 58-63.

¹⁸⁸ Βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 108.

¹⁸⁹ Βλ. στ. 61-6 και το κεφάλαιο «δομή και περιεχόμενο της *Σύγκρισης*», σ. 5.

¹⁹⁰ Βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, σσ. 81-2.

¹⁹¹ Βλ. στ. 161-70: «Ἐνεστι καὶ τῷ βασιλεῖ πλοῦτος ὀλίγος μὲν, ἀλλὰ δίκαιος καὶ παντὶ δεομένῳ προκείμενος, ἐπεὶ πλούτου κάλλος οὐκ ἐν βαλαντίοις, ἀλλ' ἐν ἐπικουρίᾳ χρηζόντων, πλῆθος

Μεγάλο μέρος της εικόνας του αυτοκράτορα στοιχειοθετείται στους πανηγυρικούς λόγους με βάση τις τέσσερις θεμελιώδεις αρετές του ψευδο-Μενάνδρου (ανδρεία, δικαιοσύνη, σωφροσύνη, φρόνηση).¹⁹² Οι περισσότεροι ρήτορες συνήθως περιγράφουν λεπτομερώς την κάθε αρετή.¹⁹³ Στη *Σύγκριση* του Χρυσολωρά η αρετή της δικαιοσύνης του αυτοκράτορα, όπως και οι υπόλοιπες αρετές, είναι διάχυτη στο μεγαλύτερο μέρος του κειμένου και δεν αναπτύσσεται μόνο σε μία παράγραφο. Αρχικά, ο συγγραφέας συγκρίνει τον Μανουήλ Β΄ με τον Βάκχυρι και τον Μελχισεδέκ ως προς το αίσθημα δικαιοσύνης και αποφαινεται ότι ο αυτοκράτορας είναι δικαιότερος («καὶ ὅλως Ζήνωνος μὲν ἐγκρατέστερος ἦν, Βακχίρου <δὲ> καὶ Μελχισεδέκ δικαιότερος»).¹⁹⁴ Επίσης, ο αυτοκράτορας παρουσιάζεται να λειτουργεί ο ίδιος ως γνώμονας δικαίου: «μόνος γίνεταί στάθμη δικαίου· καὶ τοιοῦτος, ὡς τῇ πόλει κοινὸς ἂν εὐεργέτης νομίζοιτο, καὶ δικαίως ἂν ἄριστος καὶ ἄστεϊος καλοῖτο, δικνούμενος οἰκουμένης εἰς τόπον ἅπαντα, καὶ διαμένων ἐπαινούμενος ἐς αἰεὶ, οὐ φίλοις μόνον ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐναντίοις, εἴπερ τις ἐχθρὸς αὐτῷ, καὶ μὴ πάντες φίλοι κατὰ γνώμην ὅσον αὐτῶν». ¹⁹⁵ Σε επόμενο σημείο ο ρήτορας αναφέρει ότι ο Μανουήλ διέταξε σε όσους ασκούν εξουσία να πάψουν να έχουν δυσβάσταχτες απαιτήσεις, επειδή αυτές συνθλίβουν τα σώματα και τις ψυχές των ανθρώπων: «Παύσασθαι τοίνυν ἅπασιν ὀρίζεται τῶν δυσυπομοπονήτων καὶ σφοδρῶν ἐπιταγμάτων ἐφ' οἷς ποιεῖν ὑμῖν ἔξεστιν· οὐ μόνον γὰρ τὰ σώματα κατακλᾷ τῶν πτωχῶν βιαζόμενα, φόροις καὶ δασμοῖς συνεχέσι καὶ μεγάλοις ἐκτραχηλιζόμενα, ἀλλὰ καὶ ψυχαὶ πρὸ τῶν σωμάτων αὐτῶν ὀδυνῶνται.». ¹⁹⁶ Η αρετή της σωφροσύνης απεικονίζεται στο εγκώμιο του Χρυσολωρά τόσο μέσα από την στωική συμπεριφορά και την αυτοσυγκράτηση του αυτοκράτορα, που αναφέραμε παραπάνω, όσο και από το γεγονός ότι λειτουργεί σαν διδάσκαλος και σύμβουλος προς τους υπηκόους του· πιο συγκεκριμένα, ο αυτοκράτορας προτιμούσε την ευφυΐα από την πνευματική αμέλεια και προσέφερε πολύτιμα πράγματα που δεν διαφθείρουν, ώστε να ωφελήσει τον εαυτό του και τους υπόλοιπους ανθρώπους και

κτημάτων, οἰκιῶν, πόλεων, χωρῶν, τῶν μὲν Θράκη, τῶν δὲ τῇ Πέλοπος καὶ τῇ Μακεδόνων ἐνόντων, οἷς ἄλλοι μᾶλλον ἢ αὐτοὶ χαίρουσιν· οἶταί γὰρ εἶναι βέλτιον, ἂν ὁμόφυλοι θεραπεύοντο· διαφανῆ ὑφάσματα λίνου καὶ μετάξης ὁμοῦ, ἐσθῆτες ποικίλαι, διαφόρων ἵπποι γενῶν, ὅπλα παντοῖα στρατηγῶν πρόποντα, φάσγανά τε καὶ ἐφειστρίδες, χρυσῶ περιλαμπόμεναι καὶ ἀργύρῳ. Ἐκάστου δὲ τούτων ἐνὸς αὐτῷ χρειαί μόνου, τὰ δ' ἄλλα τοῖς ἄλλοις ὡς κοινὰ ταμιεύεσθαι πέφυκε καὶ [τοῖς] χρειαίαν ἔχουσι χορηγεῖσθαι. Ἄρα πλοῦτος ὁ τοῦ βασιλέως τῶν πάλοι θανμασιώτερος».

¹⁹² Βλ. Μενάνδρος, σσ. 84.25-92.23.

¹⁹³ Βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 80.

¹⁹⁴ Βλ. στ. 80-1.

¹⁹⁵ Βλ. στ. 321-5.

¹⁹⁶ Βλ. στ. 280-3.

έτσι από άποροι θα γίνονταν πάλι εύποροι: «Ἄλλ’ ὁ νῦν αὐτοκράτωρ, πολὺ τούτων ὁρᾶται θαυμασιώτερος, χρησάμενος οὐκ ἐλλάττοσι ταῖς πρὸς φιλοσοφίαν ὁρμαῖς, μεγαλόνοιαν δὲ προτιμήσας ὀλιγωρίας, καὶ χαριζόμενος τὰς οὐσίας οὐ διαφθείρας, ἴν’ ἄλλους καὶ αὐτὸν ὠφελήσῃ, τοὺς μὲν, ἀφθόνοις περιουσίαις, αὐτὸν δὲ φιλοσοφία, πολλῶν ἐνδείας φίλων, συγγενῶν, ὑπηκόων, ἐπανορθωσάμενος ὡς εἰκὸς, ἐξ ἀπόρων εὐπόρους πεποιημένους».¹⁹⁷ Ἡ φρόνηση του αυτοκράτορα εγκωμιάζεται επίσης σε αρκετά σημεία του κειμένου. Ενδεικτικά αναφέρεται το χωρίο, στο οποίο ο αυτοκράτορας χάρη στις αρετές του δίνει την εντύπωση ὅτι αἱρεται πάνω ἀπὸ τα ἐπίγεια πράγματα: «ὁ δὲ κρατῶν, φρονήσει μὲν ἐλαύνει τὴν πονηρίαν, σωφροσύνη δὲ φειδωλίαν, καὶ δειλίαν ἀνδρείᾳ. Τούτων γὰρ ἀπλήστως ἔχων καὶ ἀκορέστως εὐφραίνεται, οὐ ταπεινὰ φρονῶν, οὐ χαμαίζηλα, ἀλλὰ δοκεῖ παντί, μετάρσιος φέρεσθαι· καὶ σχολάζων ἀεὶ φιλοσοφία, καὶ θεωρία, θείοις τὲ δόγμασι καὶ λόγοις, τὸν μακάριον καρποῦται βίον, καὶ ὅσα μὴ γνώριμα τοῖς ἀγνοοῦσι δῆλα ποιεῖ».¹⁹⁸ Ἀκόμη, προβάλλεται ἡ ἀρετὴ τῆς φιλάνθρωπίας ἀπέναντι σε ὅσους ἐπιδιώκουν με τὶς πράξεις τους νὰ φθείρουν τὴν πολιτεία,¹⁹⁹ ἐνῶ ὁ ρήτορας ἀφιερώνει μία ξεχωριστὴ παράγραφο γιὰ νὰ τονίσει τὴν εὐσέβεια τοῦ αυτοκράτορα, ἡ ὁποία διακρίνεται ἀπὸ τὴν εὐλάβεια ἀπέναντι στὸν Θεὸ καὶ τὴν δικαιοσύνη τοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους.²⁰⁰ Τέλος, ὁ Χρυσολωρὰς περιγράφει, σύμφωνα με τὶς ἐπιταγὲς τῆς ρητορικῆς θεωρίας, τὶς πολεμικὲς πράξεις τοῦ Μανουήλ, στὶς ὁποῖες ἀναδεικνύεται τόσο ἡ ἀνδρεία τοῦ στὶς μάχες, ὅσο καὶ ἡ φρόνησή του, καθὼς αὐτὸς ἦταν πρὸς τὸ γένος τῶν Ῥωμαίων, ἄλλοτε χρησιμοποιοῦντας τὶς συμβουλὲς καὶ τὶς εὐεργεσίες τοῦ καὶ ἄλλοτε τὸν πόλεμο καὶ τὴ βία.²⁰¹

Στους κοινούς τόπους τῆς αυτοκρατορικῆς ιδεολογίας καὶ τῆς αὐλικῆς ρητορικῆς ἀνήκει ἐπίσης ἡ παρουσίαση τοῦ αυτοκράτορα ὡς σωτήρα, πηδαλιούχου, γιατροῦ, ποιμένα τοῦ λαοῦ καὶ φιλοσόφου.²⁰² Στὴ *Σύγκριση* ὁ Μανουήλ ἐμφανίζεται ὡς γιατρός, κυβερνήτης ἐνός πλοίου, καθοδηγητὴς τοῦ λαοῦ καὶ φιλόσοφος. Εἰδικότερα, στὶς συμφορὲς παρουσιάζεται ὡς γιατρός καὶ κυβερνήτης, πρὸς ἐνεργεῖ με γνώμονα τὸ κοινὸ

¹⁹⁷ Βλ. στ. 172-7. Ἐπίσης, βλ. τὸ κεφάλαιο «Ἡ εἰκόνα τοῦ Μανουήλ Β΄ στα ἐγκώμια τῆς ἐποχῆς του», σσ. 27-9.

¹⁹⁸ Βλ. στ. 315-19.

¹⁹⁹ Βλ. στ. 102-20. Γιὰ τὴν ἀρετὴ τῆς φιλάνθρωπίας ὡς στοιχεῖο τῆς αυτοκρατορικῆς ιδεολογίας, βλ. Hunger, *Prooimion*, σσ. 143-53.

²⁰⁰ Βλ. στ. 339-50. Ἐπίσης, βλ. παραπάνω στὸ κεφάλαιο «δομὴ καὶ περιεχόμενο τῆς *Σύγκρισης*» σσ. 14.

²⁰¹ Βλ. στ. 351-483. Τα πολεμικὰ κατορθώματα τοῦ Μανουήλ Β΄ σχολιάζονται λεπτομερῶς στὸ κεφάλαιο «Ἡ εἰκόνα τοῦ Μανουήλ Β΄ στα ἐγκώμια τῆς ἐποχῆς του», σσ. 33-8.

²⁰² Βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 85.

καλό: «Καὶ ὥσπερ ἰατρὸς ἄριστος, ἐν ταῖς μεγάλαις καὶ ἐπισφαλέσι νόσοις, ἔστιν ὅτε μέλη σώματος ἀφαιρεῖ στοχαζόμενος ὑγείας, κυβερνήτης δὲ χειμῶνων ἐπιγενομένων ἀποφορτίζεται, προνοία σωτηρίας πλεόντων (καὶ μέμψις μὲν αὐτῶν οὐδενί, ἐκατέρῳ δ' ἔπαινος ἔπεται, τὸ συμφέρον πρὸ τοῦ ἡδέος ἰδόντι καὶ κατορθώσαντι), τὸν αὐτὸν δὴ τρόπον, καὶ τὴν φύσιν τοῦ κρατοῦντος ἐν ὑπηκόοις ἀεὶ θαυμαστέον, καὶ τοῖς ἐν πόλει δρωμένοις ἅπασιν ἄνευ τῆς ἐκουσίου κακίας εὐαρεσστητέον, ἐξετάζοντας, οὐκ εἴ τι μὴ καθ' ἡδονὴν ἰδίαν συμβέβηκεν, ἀλλ' εἰ τρόπον ἕτερον, ἢ πόλις κυβερνᾶται σωτηρίως εὐνομία, καὶ ἡνιοχεῖται καλῶς».²⁰³ Ὡς πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ καθοδηγητῆ τοῦ λαοῦ, στο κείμενο ἀπαντᾷ ἡ ἀναλογία τοῦ αυτοκράτορα μετὰ τὸν πατέρα. Ὁ Μανουήλ, λοιπόν, καθοδηγεῖ καὶ νοουθετεῖ τὰ παιδιὰ τοῦ (δηλαδή τὸν λαὸ τοῦ) ὅπως ἓνας πατέρα, ἀλλὰ καὶ τὰ παιδιὰ τὸν τιμῶν σὲ ανταπόδοση.²⁰⁴ Ἀκόμη, ὁ Μανουήλ εἶναι τὸ πρότυπο τοῦ ἰδανικοῦ ἡγεμόνα, διότι εἶναι ἓνας φιλόσοφος ποὺ κυβερνᾷ στὸν αυτοκρατορικό θρόνο: «Ἐτι φασὶ τὰς πόλεις μόνας ἂν οὕτω πρὸς τὸ βέλτιον ἀποδοῦναι, ὅταν φιλοσοφῇσωσι βασιλεῖς, ἢ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν· αὐτῷ δ' ἐκ περιττοῦ φαίνεται, μὴ μόνον φιλοσοφίαν καὶ βασιλείαν ἐπιδεδειγμένῳ, ἀλλὰ καὶ τρίτην ἐξ ἀρετῶν».²⁰⁵ Τέλος, ὁ αυτοκράτορας παρομοιάζεται μετὰ λιοντάρι («Λέων αὐτοῖς οὖν Αἰγύπτιος γίνεται, πῇ μὲν αὐτοὺς τὰ δέοντα παραινῶν, πῇ δὲ τούτοις ἀπειλῶν ὅσα κάκιστα»)²⁰⁶ καὶ ταῦρο («Τοῖς γὰρ <περὶ> δογμάτων διαφερομένοις Θεοῦ, ταῦρος ἄγριος Αἰθιοπίος εὐθὺς φαίνεται, ὁ θαυμάζομενος τρωγλοδύταις, ἀμυνόμενος τοὺς ἐναντίους, ποσὶν, ὄμμασιν ὁδοῦσι, κέρασι, καὶ τῷ δέρματι...»)²⁰⁷

Ἐνα ἀκόμη θέμα, τὸ ὁποῖο ἀξίζει νὰ σχολιαστεῖ, εἶναι ἡ συνάφεια ἀνάμεσα στὴν αυτοκρατορική ἰδεολογία καὶ τὴν πολιτισμική ταυτότητα τῶν Βυζαντινῶν. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Fl. Leonte, στὴν υστεροβυζαντινὴ περίοδο τὰ ρητορικά κείμενα διακρίνονται σὲ δύο κατηγορίες: ἀπὸ τὴν μία πλευρὰ, ὑπάρχουν πολλαπλὲς ἀναφορὲς στὶς ἐλληνικὲς ρίζες τοῦ Βυζαντίου καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀναδύεται μία τάση σύνδεσης τῶν Λατίνων καὶ τῶν Ελλήνων.²⁰⁸ Στὰ ἐγκώμια πρὸς τιμὴν τοῦ Μανουήλ Β' συνυπάρχουν οἱ ὅροι *Ρωμαῖος* καὶ *Ελληνας*. Στὴ *Σύγκριση* οἱ Βυζαντινοὶ ἀναφέρονται

²⁰³ Βλ. στ. 127-34. Ἐπίσης, βλ. καὶ στὸ κεφάλαιο «δομὴ καὶ περιεχόμενο τῆς *Σύγκρισης*» σσ. 7-8.

²⁰⁴ Βλ. στ. 48-51: «Εἰδὼς οὖν ὅτι δεῖ τὸν ἄρχοντα, προεστάναι τῶν ὑπηκόων, ὡς πατέρα παίδων, ἵνα καὶ αὐτὸς ὡς ὑπὸ γνησίων υἱῶν ἀντιτιμᾶται (ἐπεὶ κοινοὶ γονεῖς ἐθνῶν τε καὶ πόλεων εἰσὶν εἰ χρὴ τάληθες εἰπεῖν, ἄρχοντες ἀγαθοὶ ...)» καὶ στ. 111-2: «ἀλλ' ὥσπερ υἱοὺς γνησίους, παιδεύει, σκώπτει, νοουθετεῖ, ἔστι δ' ὅτε κελεύει μὴ δ' εἰς ὄψιν ἔλθεῖν αὐτοῦ».

²⁰⁵ Βλ. στ. 58-61. Ἐπίσης, βλ. τὸ κεφάλαιο «Ἡ εἰκόνα τοῦ Μανουήλ Β' στὰ ἐγκώμια τῆς ἐποχῆς του», σσ. 26-7.

²⁰⁶ Βλ. στ. 364-5. Βλ. καὶ Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 85.

²⁰⁷ Βλ. στ. 342-5.

²⁰⁸ Βλ. Leonte, *Imperial Visions*, σ. 86.

ως Ρωμαίοι έξι φορές, ενώ ο όρος Έλληνας εμφανίζεται μόλις δύο φορές. Είναι ευρέως γνωστό ότι οι Βυζαντινοί θεωρούσαν τους εαυτούς τους νόμιμους κληρονόμους των Ρωμαίων και κατ' επέκταση η βυζαντινή αυτοκρατορία αποτελούσε τη συνέχεια της ρωμαϊκής· συνακόλουθα, η Κωνσταντινούπολη ήταν η Νέα Ρώμη. Η ιδέα του Ελληνισμού και της ελληνικής εθνικής συνείδησης μαρτυρείται ήδη από την περίοδο της Νίκαιας, όμως δεν είχε κάποιο προφανές αντίκτυπο στην επίσημη αυτοκρατορική ιδεολογία.²⁰⁹ Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι οι ρήτορες της υστεροβυζαντινής εποχής βαδίζουν στα χνάρια των ρητόρων της πρώιμης Παλαιολόγειας περιόδου, κατά την οποία ο αυτοκράτορας θεωρείτο ένας θεϊκά χειροτονημένος αυτοκράτορας των Ρωμαίων και η Κωνσταντινούπολη το κέντρο της οικουμένης.²¹⁰

²⁰⁹ Βλ. Angelov, *Imperial Ideology*, σ. 95.

²¹⁰ Βλ. Angelov, *Imperial Ideology*, σ. 114 και Leonte, *Imperial Visions*, σσ. 86-7.

VI. Οι πηγές του κειμένου

Για τη σύνθεση της *Σύγκρισης* ο Δημήτριος Χρυσολωράς φαίνεται να αντλεί μεγάλο μέρος του υλικού του από τον Φίλωνα τον Αλεξανδρινό ή Ιουδαίο, ο οποίος αποτελεί την κύρια πηγή του κειμένου.²¹¹ Ο Χρυσολωράς παραπέμπει σε αρκετά έργα του Φίλωνα, τα οποία εμφανίζονται σε όλη την έκταση του κειμένου. Ειδικότερα, τα έργα αυτά είναι τα εξής: *Περὶ τῶν ἐν μέρει διαταγμάτων* (*De specialibus legibus*), *Περὶ Ἀβραάμ* (*De Abrahamo*), *Περὶ ἀρετῶν* (*De virtutibus*), *Περὶ τοῦ βίου Μωυσέως* (*De vita Mosis*), *Περὶ τοῦ τὸ χεῖρον τῷ κρείττονι φιλεῖν ἐπιτίθεσθαι* (*Quod deterius potiori insidiari soleat*), *Περὶ τοῦ πάντα σπουδαῖον ἐλεύθερον εἶναι* (*Quod omnis probus liber sit*), *Περὶ τῶν δέκα λόγων οἱ κεφάλαια νόμων εἰσὶν* (*De decalogo*), *Περὶ τῆς κατὰ Μωυσέα κοσμοποιίας* (*De orificio mundi*), *Περὶ βίου θεωρητικοῦ ἢ ἰκέτων* (*De vita contemplativa*), *Περὶ ἁθλῶν καὶ ἐπιτιμίων καὶ ἀρῶν* (*De praemiis et poenis et De execrationibus*), *Περὶ τοῦ θεοπέμπτους εἶναι τοὺς ὀνείρους* (*De somniis*), *Βίος πολιτικοῦ ὅπερ ἐστὶ περὶ Ἰωσήφ* (*De Josepho*). Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι ο Χρυσολωράς δεν χρησιμοποιεῖ με την ίδια συχνότητα τα παραπάνω έργα. Ειδικότερα, παραπέμπει 29 φορές στο *De specialibus legibus*, 19 φορές στο *De Josepho*, 10 φορές στο *De vita contemplativa*, 9 φορές στο *Quod omnis probus liber sit*, 7 φορές στο *De Abrahamo*, στο *De virtutibus* και 5 φορές στο *De vita Mosis* και στο *De decalogo*, 2 φορές στο *De orificio mundi*, στο *De praemiis et poenis et De execrationibus* και στο *De somniis* και 1 φορά στο *Quod deterius potiori insidiari soleat*. Επιπροσθέτως, σε κάποιες περιπτώσεις το κείμενο του Φίλωνα αναπαράγεται σχεδόν αμετάβλητο, π.χ. (*Σύγκρισις*, στ. 225): «ὕπὸ πάντων εἰς πεῖραν ἐλθόντων, ἐπαινούμενος διατελέσει» ~ (Philo Judaeus, *De Abrahamo*, 209.4-210.1): «ἀλλ' ὑπὸ πάντων τῶν εἰς πεῖραν ἐλθόντων ἐπαινούμενος διετέλεσεν», ενώ σε κάποιες άλλες περιπτώσεις ο ρήτορας αναπαράγει λιγότερο πιστά το πρότυπό του, π.χ. (*Σύγκρισις*, στ. 103-4): «νεάζων ἀεὶ καὶ ὑγιαίνων τῷ κρείττονι μέρει, μεστὸς φρονήματος καὶ βουλευμάτων γενόμενος ἀγαθῶν...» ~ (Philo Judaeus, *De virtutibus*, 3.3-5): «νεάζοντες τῷ κρείττονι μέρει τῆς ψυχῆς μεστοὶ τε φρονήματος καὶ θαρραλεωτάτης γέμοντες εὐτολμίας, ἀμυντηρίων ὅπλων μηδ' ὄναρ ψαύοντες, βουλευμάτων ἀγαθῶν...».

²¹¹ Βλ. Bizzarro, *Cento epistole*, σ. 23. Γενικότερα για την πρόσληψη του Φίλωνα κατά τη βυζαντινή περίοδο, βλ. D. T. Runia, "Philo in Byzantium: An Exploration", *Vigiliae Christianae* 70, no. 3 (2016), 259-81 (αν και δεν αναφέρεται στον Δημήτριο Χρυσολωρά).

Εκτός από τον Φίλωνα, ο Χρυσολωράς αντλεί δευτερευόντως και από άλλους γνωστούς συγγραφείς, όπως από το έργο του Διόδωρου Σικελιώτη *Βιβλιοθήκη Ιστορική*, τους *Λόγους* του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, τα έργα του Ιωάννη του Χρυσοστόμου: *Εἰς τὸ μὴ πλησιάζειν θεάτροις, καὶ ὅτι μοιχοὺς ἀπηρτισμένους ποιεῖ, καὶ ὅτι ἀθυμίας αἴτιον καὶ πολέμου τοῦτο, καὶ εἰς τὸν Ἀβραάμ. Ομιλία Α΄* (Contra theatra· BHG 2355, CPG 4563)· *Εἰς τὰ κατὰ τὸν Δαυῖδ καὶ τὸν Σαούλ, καὶ περὶ ἀνεξικακίας, καὶ τοῦ δεῖν φεῖδεσθαι τῶν ἐχθρῶν, καὶ μηδὲ ἀπόντας λέγειν κακῶς* (De Davide et Saule· CPG 4412) και *Ὁμιλία πρὸς τοὺς ἐγκαταλείψαντας τὴν σύναξιν τῆς Ἐκκλησίας, καὶ εἰς τὸ μὴ παρατρέχειν τὰς ἐπιγραφὰς τῶν θείων Γραφῶν, καὶ εἰς τὸ ἐπίγραμμα τοῦ βομοῦ, καὶ εἰς τοὺς νεοφωτίστους* (In principium Actorum· CPG 4371) κλπ.

Τέλος, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα η σχέση μεταξύ των δύο κειμένων του Δημητρίου Χρυσολωρά *Σύγκρισις παλαιῶν ἀρχόντων, καὶ νέου τοῦ νῦν αὐτοκράτορος* και *Εἰς τὸν ὄντως αὐτοκράτορα Μανουήλ τὸν Παλαιολόγον Δημητρίου τοῦ Χρυσολωρᾶ ἐπιστολαὶ ἑκατὸν ἐφ’ ἐνὶ πράγματι*. Η Σύγκριση προηγείται χρονικά, καθώς πιθανότατα γράφτηκε λίγο μετά την επιστροφή του Μανουήλ Β΄ στην Κωνσταντινούπολη στις 16 Μαρτίου 1416, έπειτα από το ταξίδι του στην Πελοπόννησο, ενώ ο Χρυσολωράς παρέδωσε τις *100 Επιστολές* λίγα χρόνια αργότερα.²¹² Ὅσον αφορά τη σχέση των δύο κειμένων, περισσότερο από το ένα πέμπτο των *Επιστολῶν* έχουν δανειστεί αποσπάσματα από τη *Σύγκριση*.²¹³ Είναι αξιοσημείωτο ότι κάποιες από τις *100 Επιστολές* (επιστ. 15-41, 64-68) εμπίπτουν στο είδος των κατόπτρων ηγεμόνων και αυτές έχουν συντεθεί από τα αντίστοιχα χωρία της *Σύγκρισης*. Επιπλέον, στις επιστολές 71-77 και 97-99 ο Μανουήλ Β΄ εξυψώνεται ως λόγιος αυτοκράτορας και σε αυτές ο Χρυσολωράς αναπαράγει επίσης χωρία από τη *Σύγκριση*.²¹⁴

Στους πίνακες που ακολουθούν παρατίθενται: α) τα παράλληλα χωρία ανάμεσα στη *Σύγκριση* του Χρυσολωρά και τα έργα του Φίλωνα καθώς και άλλων παλαιότερων συγγραφέων· β) ορισμένα αποσπάσματα από τις *100 Επιστολές*, τα οποία ο Χρυσολωράς έχει δανειστεί από τη *Σύγκριση*, αλλά δεν έχουν συμπεριληφθεί στον κατάλογο του Treu.

²¹² Βλ. Treu, “Chrysoloras”, 126 και Bizzarro, *Cento epistole*, σ. 17.

²¹³ Ο Treu κατέγραψε τα αποσπάσματα, τα οποία ο Χρυσολωράς δανείζεται από τη *Σύγκριση*, και τα οργάνωσε σε έναν πίνακα, βλ. Treu, “Chrysoloras”, 115-23. Ωστόσο, μετά από μία σχετική έρευνα διαπίστωσα ότι παραλείπονται ορισμένα αποσπάσματα, για τα οποία βλ. παρακάτω.

²¹⁴ Βλ. Bizzarro, *Cento epistole*, σσ. 19-20.

Πίνακας 1

Δημήτριος Χρυσολωράς, Σύγκρισις παλαιῶν ἀρχόντων, καὶ νέου τοῦ νῦν αὐτοκράτορος

τοῖς μὲν εἰς δόξαν ἢ πλοῦτον, ἄλλοις δὲ
παρρησίαν (στ. 2-3).

ὁ μέχρι περάτων αὐτῶν
ἐπικαταλαμβάνων, τῶν εἰς ἔω καὶ τὰς
δυσμὰς ἔφθασε, τὴν οἰκουμένην ἐν
κύκλῳ σχεδὸν ἅπασαν κατασχὼν (στ. 5-
7).

Θράσει μὲν ἄρχοντες ἐπαιρόμενοι
συμπραττούσης <ἰσχύος, τοὺς>
ἰσχύοντας (στ. 8-9).

τῷ φόβῳ καταπλῆξαι τοὺς περιοίκους
(στ. 11).

τοῦνομα τῆς ἀριστείας (στ. 13).

ἄγριοι καὶ θηριώδεις τὴν φύσιν (στ. 13-
4).

αἵματος ἀνθρωπείου δεδιψηκότες (στ.
14).

τὴν ἀρειμάνιον ἐφίλησαν ὄντως λύτταν,
ὀργῇ συμβούλῳ χρωμένην (στ. 14-5).

τελευτὴ γὰρ ἔπεται σπάνει δικαίων, οὗ
χάριν ὁ προσταῦτα ἐξαμαρτῶν θνήσκει,
κακὸν ὁμοιον ᾧ διέθηκε παθὼν (στ. 19-
20).

Παράλληλα κείμενα

ἄλλοι πλοῦτον καὶ δόξαν, καὶ
παρρησίαν πλείονα ἐπιζητοῦντες
(Iohannes Climacus, *Scala paradisi*, 28,
PG 88, 1129.46-47).

ἐπικαταλαμβάνων ἄχρι περάτων καὶ τῶν
πρὸς ἔω καὶ τῶν πρὸς δυσμὰς ἔφθασε
τὴν οἰκουμένην ἐν κύκλῳ πᾶσαν
κατασχὼν (Philo Judaeus, *De Josepho*,
159.4-160.1) .

θράσει μὲν γὰρ ἐπαιρόμενοί τινες,
συμπραττούσης σωματικῆς ἰσχύος...
(Philo Judaeus, *De virtutibus*, 2.1)

τῷ φόβῳ καταπλῆξαι τοὺς ἔνδον
(Diodorus Siculus, *Bibliotheca
historica*, 14, 14, 3.5-4.1).

τοῦνομά τε ἐκάστου καὶ τῆς ἀριστείας
(Cassius Dio, *Historiae Romanae*
[versio 1 in volumine 1], 73.6-7).

ἄγριοι καὶ θηριώδεις ἐκ φύσεως (Philo
Judaeus, *De virtutibus*, 2.5).

αἵματος ἀνθρωπείου δεδιψηκότες (Philo
Judaeus, *De virtutibus*, 3.1).

τὴν ἀρειμάνιον λύτταν ὀργῇ συμβούλῳ
χρωμένην (Philo Judaeus, *De virtutibus*,
1.2-3).

τελευτὴ γὰρ ἔπεται σιτίων σπάνει· οὗ
χάριν καὶ ὁ περὶ ταῦτ' ἐξαμαρτῶν
εἰκότως θνήσκει κρεμασθεὶς, ὁμοιον

ἔδει συμπάθειαν ἢ καταλλαγὴν εἶναι;
(στ. 20-1).

ἡγούμενοι γέλωτα, <τὰ> περὶ ἃ
συμβέβηκεν ἀτυχεῖν ἄλλους,
κακοπραγίαις ἀθλίων ἐπεμβαίνοντες, ὥς
τὰς ὁμοίας τύχας οὐκ ἐκδεξόμενοι· καὶ
ταῦτα σῶμα πάσαις μὲν ἀλωτὸν
ἐπιφέροντες νόσοις, αἰσθήσεις δὲ
φθαρτικῶς ἐχούσας, αἱ μικρᾶς ἔνεκα καὶ
τῆς τυχούσης προφάσεως, οὐκ
ἀμαυροῦνται μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀνιάτους
ὑπομένουσι πηρώσεις. Τοὺς οὖν
ἐπιλελησμένους μὲν ἑαυτῶν,
ἐπικυδεστέρους δὲ τῆς φυσικῆς
ἀνθρώπων ἀσθενείας οἰομένους,
ἐκπεφευγέναι δὲ, τὰς ἀδήλους τῆς τύχης
ἐπιβουλᾶς, ἢ πολλάκις αἰφνιδίους
σκηπτοὺς ἐπέρριψε, καὶ εὐπλοία βίου
<χρωμένους> μονονοῦ καὶ ἐν αὐτοῖς
λιμέσι κατέκλυσεν εὐδαιμονίας, τί δεῖ
μεγαλαυχεῖν, καὶ συμφοραῖς
ἐπεμβαίνειν ἐτέρων, οὐδὲ τὴν πάρεδρον
τοῦ παντὸς δίκην αἰδομένους ἡγεμόνος;
(στ. 24-33).

κακὸν ᾧ διέθηκε παθῶν (Philo Judaeus,
De Josepho, 156. 4-6).

ζητῆσαι μοι καταλλαγὴν καὶ
συμπάθειαν (Eustathius
Thessalonicensis, Epistulae, 17.25).
γέλωτα ἡγούμενοι τὰς ἐκείνων
συμφορὰς καὶ εἰς ταῦτα
ἐξαμαρτάνοντες, περὶ ἃ συμβέβηκεν
ἀτυχεῖν αὐτοῖς, ὧτα μὲν διὰ
κακηγοριῶν, ὀφθαλμοὺς δὲ διὰ τῶν ἐν
ποσὶν ὀλίσθων; τὸν δὲ πάντων ἔφορον
καὶ δίοπον θεὸν οὐδέποτε λήσεσθε
κακοπραγίαις ἀθλίων ἀνθρώπων
ἐπεμβαίνοντες, ὥς τὰς ὁμοίας κῆρας οὐκ
ἐνδεξόμενοι, σῶμα μὲν πάσαις ἀλωτὸν
νόσοις περιφέροντες, αἰσθήσεις δ'
ἐπικήρως ἐχούσας, αἱ μικρᾶς ἔνεκα καὶ
τῆς τυχούσης προφάσεως οὐκ
ἀμαυροῦνται μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀνιάτους
ὑπομένουσι πηρώσεις. “ τοὺς οὖν
ἐπιλελησμένους μὲν ἑαυτῶν,
ἐπικυδεστέρους δ' οἰομένους εἶναι τῆς
φυσικῆς ἀνθρώπων ἀσθενείας,
ἐκπεφευγέναι δὲ τὰς ἀδήλους καὶ
ἀτεκμάρτους τῆς τύχης ἐπιβουλᾶς, ἢ
πολλάκις αἰφνιδίους σκηπτοὺς ἐπέρριψε
καὶ εὐπλοία βίου χρωμένους μόνον οὐκ
ἐν αὐτοῖς λιμέσιν εὐδαιμονίας
κατέκλυσε, τί δεῖ μεγαλαυχεῖν καὶ
ἐπεμβαίνειν συμφοραῖς ἐτέρων, μηδὲ
τὴν πάρεδρον δίκην τοῦ πάντων
ἡγεμόνος αἰδουμένους (Philo Judaeus,

<τούς> πάσχοντας ἀδίκου σφαγῆς (στ. 34).

κεκαινούργηται, μέγα μὲν ὄνειδος (στ. 36).

ὃ θέμις ἀκοιμήτοις ὄμμασι καὶ τὰ ἐν μυχοῖς ὡς ἐν ἡλίῳ καθαρῷ περιαθρεῖν (στ. 37-8).

μετέωρον ἐξαίρει φρυαττόμενος τὸν αὐχένα, καὶ πλέον τῆς φύσεως ἐπῆρται καὶ πεφύσσηται, καὶ ὀρῶν, πλαγίαις ὄψεσι παραβλέπει, καὶ ἀκούων, παρακούει, καὶ χρῆται ὡς θρέμμασι μὲν οἰκέταις, ἐλευθέροις δ' ὡς οἰκέταις, καὶ τοῖς μὲν συγγενέσιν ὡς ἀλλοτρίοις, τοῖς δὲ φίλοις ὡς κόλαξι, τοῖς δ' ἀστοῖς ὡς ξένοις, καὶ πάντων οἶεται φρονιμώτατος εἶναι καὶ δικαιοτάτος (στ. 38-43).

τὸν ἄρχοντα, προεστάναι τῶν ὑπηκόων, ὡς πατέρα παίδων, ἵνα καὶ αὐτὸς ὡς ὑπὸ γνησίων υἱῶν ἀντιτιμᾶται (ἐπεὶ κοινοὶ γονεῖς ἐθνῶν τε καὶ πόλεων εἰσὶν εἰ χρῆ τάληθές εἶπεῖν, ἄρχοντες ἀγαθοὶ· τοὺς δ'

De specialibus legibus, 4, 200.2 – 201.7).

μυρία πάσχειν δεινά, ἢ τοῦτον ἀδίκου σφαγῆς παρὰ τῷ Θεῷ κρίνεσθαι (Iohannes Chrysostomus, *De Davide et Saule*, PG 54, 682.1-2).

κεκαινούργηται μέγα ὄνειδος (Philo Judaeus, *De Josepho*, 19.1).

ἢ θέμις ἀκοιμήτοις καὶ ὀξυωπεστάτοις ὄμμασι καὶ τὰ ἐν μυχοῖς ὡς ἐν ἡλίῳ καθαρῷ περιαθρεῖν; (Philo Judaeus, *De specialibus legibus*, 4, 201.7 – 8).

τὸν αὐχένα μετέωρον ἐξαίρει φρυαττόμενος καὶ πλέον τῆς φύσεως ἐπῆρται καὶ πεφύσσηται καὶ ὀρῶν παραβλέπει πλαγίαις ὄψεσι καὶ ἀκούων παρακούει, κέχρηται δὲ τοῖς μὲν οἰκέταις ὡς θρέμμασι, τοῖς δὲ ἐλευθέροις ὡς οἰκέταις, καὶ τοῖς μὲν συγγενέσιν ὡς ἀλλοτρίοις, τοῖς δὲ φίλοις ὡς κόλαξι, τοῖς δ' ἀστοῖς ὡς ξένοις· πάντων τε οἶεται εἶναι πλουσιώτατος, ἐντιμώτατος, κάλλιστος, ἰσχυρότατος, φρονιμώτατος, σωφρονέστατος, δικαιοτάτος, λογιώτατος, ἐπιστημονικώτατος (Philo Judaeus, *De virtutibus*, 173.2 – 174.3).

τὸν γὰρ ἄρχοντα οὕτως χρῆ προεστάναι τῶν ὑπηκόων ὡς πατέρα παίδων, ἵνα καὶ αὐτὸς ὡς ὑπὸ γνησίων υἱῶν ἀντιτιμᾶται· διὸ κοινοὶ πόλεων καὶ ἐθνῶν γονεῖς, εἰ δεῖ τάληθές εἶπεῖν, ἄρχοντες εἰσὶν οἱ

ἐπὶ λύμῃ καὶ ζημίᾳ τούτων ὄντας, οὐκ ἄρχοντας, ἀλλ' ἐχθροὺς καὶ δυνάστας προσαγορευτέον, ὡς τὰ πολεμίων δρῶντας ἢ φίλων) (στ. 48-52).

μέλι ἐκ πέτρας, καὶ ἔλαιον ἐκ στερεᾶς, ἃ τὴν ἀδιάκοπον ἐμφαίνει σοφίαν τὴν ἐκ Θεοῦ (στ. 54-5).

Ὁ μὲν οὖν ποιητὴς ποιμένας λαῶν εἶωθε τοὺς βασιλέας καλεῖν· ἡ δὲ φύσις τοῖς ἀγαθοῖς κυριώτερον ἐπεφήμισεν ὄνομα (στ. 56-7).

Ἔτι φασὶ τὰς πόλεις μόνας ἂν οὕτω πρὸς τὸ βέλτιον ἀποδοῦναι, ὅταν φιλοσοφήσωσι βασιλεῖς, ἢ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν· αὐτῷ δ' ἐκ περιττοῦ φαίνεται, μὴ μόνον φιλοσοφίαν καὶ βασιλείαν ἐπιδεδειγμένον, ἀλλὰ καὶ τρίτην ἐξ ἀρετῶν (στ. 58-61).

ἀγαθοί, τὴν ἴσην, ἔστι δ' ὅτε καὶ περιττοτέραν εὐνοίαν ἐπιδεικνύμενοι· τοὺς δ' ἐπὶ λύμῃ καὶ ζημίᾳ τῶν ὑπηκόων μεγάλας περιβαλλομένους δυναστείας οὐκ ἄρχοντας ἀλλ' ἐχθροὺς προσαγορευτέον, τὰ πολεμίων ἀσυμβάτων δρῶντας (Philo Judaeus, *De specialibus legibus*, 4, 184.1-185.1).

ὡς ὁ νομοθέτης φησί, „μέλι ἐκ πέτρας καὶ ἔλαιον ἐκ στερεᾶς πέτρας“, πέτρᾳ τὴν στερεὰν καὶ ἀδιάκοπον ἐμφαίνων σοφίαν θεοῦ (Philo Judaeus, *Quod deterius potiori insidiari soleat*, 115. 2-4).

ἐθήλασαν μέλι ἐκ πέτρας καὶ ἔλαιον ἐκ στερεᾶς πέτρας (Deut. 32.13).

Ὁμηρος μὲν οὖν „ποιμένας λαῶν“ εἶωθε καλεῖν τοὺς βασιλέας, ἡ δὲ φύσις τοῖς ἀγαθοῖς κυριώτερον τὸν τίτλον τοῦνομα ἐπεφήμισεν (Philo Judaeus, *Quod omnis probus liber sit*, 31.1-2).

οἷον Πειρίθοόν τε Δρύαντά τε ποιμένα λαῶν (Il. 1.263).

οἱ δ' ἐπ' ἀνέστησαν πείθοντό τε ποιμένι λαῶν (Il. 2.85).

φασὶ γὰρ τινες οὐκ ἀπὸ σκοποῦ, μόνως ἂν οὕτω τὰς πόλεις ἐπιδοῦναι πρὸς τὸ βέλτιον, ἐὰν <ἢ> οἱ βασιλεῖς φιλοσοφήσωσιν ἢ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν. ὁ δ' ἐκ περιττοῦ φανεῖται μὴ μόνον ταύτας ἐπιδεδειγμένους τὰς δυνάμεις ἐν ταῦτῳ, τὴν τε βασιλικὴν καὶ

φιλόσοφον, ἀλλὰ καὶ τρεῖς ἐτέρας, ὧν ἡ μὲν πραγματεύεται περὶ νομοθεσίαν, ἡ δὲ περὶ ἀρχιερωσύνην, ἡ δὲ τελευταία περὶ προφητείαν (Philo Judaeus, *De vita Mosis*, 2, 2.1-3.1).

Ἐὰν μή, ἦν δ' ἐγώ, ἢ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ οἱ βασιλῆς τε νῦν λεγόμενοι καὶ δυνάσται φιλοσοφήσωσι γνησίως τε καὶ ἱκανῶς, καὶ τοῦτο εἰς ταῦτόν συμπέσῃ, δύναμὶς τε πολιτικῇ καὶ φιλοσοφίᾳ (Plato, *Respublica*, 473c-d).

Οἷα γὰρ φυτὸν εὐγενὲς παντὶ νέους καρποὺς ἐξέφυσας, καὶ καρπῶν ὑπ' εὐφορίας βρίθεις· καὶ οἱ καρποί, καρύφ παρόμοιοι, φύσιν ἐναντίαν τοῖς ἄλλοις ἔχοντες, τῶν μὲν ἐδώδιμῳ καὶ σπέρματι διαφερόντων, ἐκείνων δὲ ταυτὸν ἔχόντων ἐκάτερον, καὶ πεφρουρημένων καὶ ὠχυρωμένων ἔρκει διπλῶ, καὶ τελείαν αἰνιττομένων εἶναι τὴν ἀρετὴν αὐτοκράτορος. Ἐκάστη γὰρ ὡς ὁ καρπὸς τοῦ καρύου, ἀρχὴ καὶ τέλος εἶναι συμβέβηκε (στ. 61-66).

οἷα γὰρ φυτὸν εὐγενὲς ἅπασα νέους βλαστοὺς ἐξέφυσε καὶ ὑπ' εὐφορίας καρπῶν ἔβριθεν. οἱ δὲ καρποὶ κάρυα ἦσαν, ἃ φύσιν ἐναντίαν ἔχει τοῖς ἄλλοις· ἐπὶ γὰρ τῶν πλείστων, σταφυλῆς, ἐλαίας, μήλων, διαφέρει τὸ σπέρμα καὶ τὸ ἐδώδιμον, ἃ διαφέροντα τόποις χωρίζεται· τὸ μὲν γὰρ ἐδώδιμον ἔξω, τὸ δὲ σπέρμα εἴσω κατακέκλεισται· τοῦ δὲ καρύου ταυτὸν ἐστὶ τό τε σπέρμα καὶ τὸ ἐδώδιμον, ἀμφοτέρων εἰς μίαν ἰδέαν ἀποκριθέντων, καὶ τόπος εἷς ὁ ἐντὸς ὠχυρωμένος καὶ περιπεφρουρημένος ἔρκει διπλῶ, τῷ μὲν ἐκ φλοιοῦ πάνυ βαθέος, τῷ δ' οὐδὲν ἀποδέοντι ξυλίνου κατασκευάσματος· ἀφ' οὗ τελείαν ἀρετὴν αἰνίττεται. ὥσπερ γὰρ ἐν καρύφ ταυτὸν ἐστὶν ἀρχὴ καὶ τέλος, ἀρχὴ μὲν ἢ σπέρμα, τέλος δὲ ἢ καρπός, οὕτως ἔχει καὶ ἐπὶ τῶν ἀρετῶν· ἐκάστη γὰρ

μεγάλας μὲν ἀπειλάς, ὑπερόπταις καὶ ἀλαζόσιν ἐπανατεινόμενος, μέγала δὲ προθεὶς ἄθλα, τοῖς <τὰ> ἀτυχήματα τῶν πέλας εἰς ἐπανόρθωσιν ἄγειν ἀξιοῦσι (στ. 72-4).

εἰδὼς πράττοντας, οὐ καταμηνύσει, οὐδ' ἀπελέγξει, φιλία ἢ αἰδοῖ ἢ φόβῳ διδούς πλέον ἢ εὐσεβεία, τοῖς αὐτοῖς ἐπιτιμίαις ἔνοχος ἦν. 'Διαφέρει γὰρ τοῦ ἀδικεῖν οὐδὲν' ἔλεγε, 'τὸ συνεπιγράφεσθαι ἀδικοῦντι' (στ. 76-8).

τὰς πρὸς τὸ εὖ ζῆν ἀφορμὰς ἐδωρεῖτο (στ. 82).

διάφορα παντοίοις ζώοις, χερσαίων ἐνύδρων ἀεροπόρων (στ. 83-4).

Ῥωμαίων γένει, φανερόν ὑπηρέτην αὐτὸν ἄριστον ἡξίωσε καὶ διάκονον (στ. 84-5).

Ὅς οὐ μόνον τοῖς μεγάλοις πράγμασιν ἤρμοσεν εὐταξίαν, αὐτὸς τοῖς κοινοῖς ἐπιστάς, δι' ὧν τὰ κατ' εἰρήνην καὶ πόλεμον ἀγαθὰ κατορθοῦσθαι πέφυκεν, ἀλλὰ καὶ τοῖς εὐτελεστέροις εἶναι δοκοῦσιν (στ. 85-8).

συμβέβηκεν εἶναι καὶ ἀρχὴν καὶ τέλος (Philo Judaeus, *De vita Mosis*, 2, 179.4-181.4).

μεγάλας μὲν ἀπειλάς ἐπανατεινόμενος ὑπερόπταις καὶ ἀλαζόσι, μέγала δὲ προθεὶς ἄθλα τοῖς τὰ ἀτυχήματα τῶν πέλας εἰς ἐπανόρθωσιν ἄγειν ἀξιοῦσι (Philo Judaeus, *De specialibus legibus*, 4, 72.3-5).

εἰδὼς μὴ καταμηνύσῃ ἢ ἀπελέγξῃ φιλία ἢ αἰδοῖ ἢ φόβῳ διδούς πλέον ἢ εὐσεβεία, τοῖς αὐτοῖς ἐπιτιμίαις ἔνοχος ἔστω· διαφέρει γὰρ τοῦ ἀδικεῖν οὐδὲν τὸ συνεπιγράφεσθαι ἀδικοῦντι (Philo Judaeus, *De specialibus legibus*, 2, 26.1-27.1).

τὰς πρὸς τὸ εὖ ζῆν ἀφορμὰς ἐδωρεῖτο... (Philo Judaeus, *De decalogo*, 17.1-2)

καθίστη τῶν ὑπὸ σελήνην ἀπάντων βασιλέα χερσαίων καὶ ἐνύδρων καὶ ἀεροπόρων (Philo Judaeus, *De opificio mundi*, 84.3-4).

ἡξίωσε τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων παρασχεῖν, ὑπηρέτην γενέσθαι καὶ διάκονον (Philo Judaeus, *De Josepho*, 241.4-242.1).

ὁ ἀνὴρ οὗτος τοῖς κοινοῖς ἐπιστάς οὐ μόνον τοῖς μεγάλοις πράγμασιν ἤρμοσεν εὐταξίαν, δι' ὧν τὰ εἰρήνης καὶ πολέμου κατορθοῦσθαι πέφυκεν, ἀλλὰ καὶ τοῖς εὐτελεστέροις εἶναι δοκοῦσιν (Philo Judaeus, *De Josepho*, 204.3-5).

Ὅσῳ γὰρ διαφέρουσι τῶν κοιμωμένων
ἐγρηγορότερες, τοσοῦτῳ πάντων οὗτος ἐν
ᾧ παντι (στ. 88-9).

Ὅθεν ἀγορῶν, πανηγύρεων, συλλόγων,
δικαστηρίων (στ. 89-90).

εὐχαῖς τε καὶ θυσίαις ἀεὶ σπεύδων τὸ
θεῖον ἐξευμενίζεσθαι, ψυχικῶν
ἀμαρτημάτων, ἵν' εὖροι τὴν θεραπείαν,
ἣν οὐδεὶς ἀνθρώπων ἱκανὸς ἰάσασθαι
(στ. 93-5).

καὶ πάντων ὑπὸ πολλὴν ἡσυχίαν
ἀκροωμένων (στ. 97).

ὥς μὴ δὲ γρύξαι τινὰ τολμᾶν (στ. 98).

Οὕτω πρὸς ᾧ μὲν σπεύδειν ἐχρῆν ὥς
συγγενέστατα καὶ οἰκειότατα, πολὺς μὲν
ἥμερος, ἄπληστος δὲ καὶ πόθος· ὧν δὲ
εἰκὸς ὑστερίζειν, ὄκνος καὶ ραθυμία
μεγάλη. Καίτοι γε τῶν ἐναντίων ἡ φύσις
ἐφίεται· διὸ πλουσίων μὲν καὶ ἐνδόξων,
μεστὴ γῆ καὶ θάλαττα, φρονίμων δὲ καὶ
δικαίων, ὀλίγος ἀριθμὸς πάνυ (στ. 98-
101).

νεάζων ἀεὶ καὶ ὑγιαίνων τῷ κρείττονι
μέρει, μεστὸς φρονήματος καὶ

ὅσῳ τε διαφέρουσιν οἱ παρ' ἡμῖν
ἐγρηγορότερες τῶν κοιμωμένων, τοσοῦτῳ
καὶ ἐν ᾧ παντι τῷ κόσμῳ (Philo Judaeus,
De Josepho, 147.1-2).

πάντων δὲ αὐτοὺς εἶργεσθαι συλλόγων,
ἀγορῶν, πανηγύρεων, τῶν δικαστηρίων
αὐτῶν (Gregorius Nazianzenus, *Contra
Julianum imperatorem* 1 [Or. 4], PG 35,
629.26-27).

εὐχαῖς καὶ θυσίαις ἐξευμενίζεσθαι τὸν
θεόν, ἵνα εὖρωνταί τινα ψυχικῶν
ἀρρωστημάτων θεραπείαν ἀναγκαίαν, ἧ
μηδεὶς ἀνθρώπων ἱκανὸς ἰάσασθαι
(Philo Judaeus, *De specialibus legibus*,
2, 17.2-18.1).

πάντων κατὰ πολλὴν ἡσυχίαν
ἀκροωμένων (Philo Judaeus, *De vita
contemplativa*, 80.6-7).

ὥς μηδὲ γρύξαι τινὰ τολμᾶν (Philo
Judaeus, *De vita contemplativa*, 75.6).

πρὸς ᾧ μὲν σπεύδειν ἐχρῆν ὥς
συγγενέστατα καὶ οἰκειότατα, πολὺς
ὄκνος καὶ ραθυμία συνεχῆς, ὑπ' ὧν τὰ
καλοκαγαθίας σπέρματα διαφθείρεται,
ὧν δὲ εἰκὸς ἦν ὑστερίζειν, ἥμερος καὶ
πόθος ἄπληστος. διὰ τοῦτο πλουσίων
μὲν καὶ ἐνδόξων καὶ ταῖς ἡδοναῖς
χρωμένων μεστὴ γῆ καὶ θάλαττα,
φρονίμων δὲ καὶ δικαίων καὶ ἀστείων
ὀλίγος ἀριθμὸς (Philo Judaeus, *Quod
omnis probus liber sit*, 71.4-72.3).

νεάζοντες τῷ κρείττονι μέρει τῆς ψυχῆς
μεστοί τε φρονήματος καὶ

βουλευμάτων γενόμενος ἀγαθῶν (στ. 103-4).

πᾶς ὁ δρῶν ἀνίατα δῆλος ἐχθρὸς Θεῷ (στ. 104-5).

καὶ τὰ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἀμαρτήματα συνιδῶν ὡς φθοροποιὰ πολιτείας ἀρίστης, ἀπεστράφη καὶ διεμίσησε, τῶν δ' ἄλλων μικρὰ μὲν ἀδικούντων, εἴτε ῥαθυμίαις, εἴτε κακιῶν ἀπανθρωπίαις (στ. 105-7).

οὐ χρημάτων ἀπαιτεῖ ζημίας, οὐ πληγὰς δημοσίας, οὐχ' ὕβρεις βιαιοτέρας, οὐ τραύματα, οὐκ ἀτιμίαν ἄλλην, οὐδὲν ἕτερον ὁμοιότροπον (στ. 108-9).

Ὁ δὲ μὴ δὲ σύγκρισιν ἔχει πρὸς τὰ λεχθέντα (στ. 115).

τούτων δὴ μέμνηται· καὶ μεταπεμψάμενος ἀμνηστείαν αὐτοῖς παρέχει, ἐπιτρέπει δὲ καὶ τῆς αὐτῆς αὐτοὺς μεταποιεῖσθαι τάξεως ἢ ἀξίας (στ. 115-7).

Εἰ δὲ καὶ τις οἷα φιλεῖ, πολλάκις ἐκ θεραπόντων, καὶ τῶν συνδιατριβόντων αὐτῷ ἄμιλλα καὶ διαφορὰ πρὸς ἀλλήλους ἐγένετο, ἐπειρᾶτο διαλύειν αὐτὴν ἡσυχῇ, βαρυτέρῳ ἤθει, ἢ μικρῷ

θαρραλεωτάτης γέμοντες εὐτολμίας, ἀμυντηρίων ὅπλων μηδ' ὄναρ ψαύοντες, βουλευμάτων ἀγαθῶν (Philo Judaeus, *De virtutibus*, 3.3-5).

πᾶς γὰρ ὁ ἀνίατα δρῶν ἐχθρὸς θεῷ (Philo Judaeus, *De specialibus legibus*, 3, 88.5).

καὶ τὰ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἀμαρτήματα συνιδῶν ὡς φθοροποιὰ τῆς ἀρίστης πολιτείας ἀπεστράφη καὶ διεμίσησε [καὶ] τοὺς χρωμένους εἴτε ῥαθυμίαις εἴτε ἀπανθρωπίαις καὶ κακίαις (Philo Judaeus, *De specialibus legibus*, 3, 167.2-4).

εἴτε ζημίας χρημάτων εἴτε καὶ πληγὰς καὶ βιαιοτέρας ὕβρεις εἴτε τραύματα καὶ πηρώσεις καὶ ἀτιμίας καὶ φυγὰς καὶ ὅσα ἄλλα τῶν ἐπὶ δίκαις (Philo Judaeus, *De specialibus legibus*, 3, 168.3-5).

ὁ μὴ δὲ σύγκρισιν ἔχει πρὸς τὰ λεχθέντα (Philo Judaeus, *De opificio mundi*, 138.2).

μεθ' ἧς ὑπομνησθήσεται σου ὁ βασιλεὺς καὶ μεταπεμψάμενος ἐνθένδε παρέξει μὲν ἀμνησίαν, ἐπιτρέψει δὲ τῆς αὐτῆς μεταποιεῖσθαι τάξεως (Philo Judaeus, *De Josepho*, 92.3-5).

εἰ δὲ καὶ τις, οἷα φιλεῖ πολλάκις, ἐκ θεραπόντων καὶ τῶν συνδιατριβόντων ἄμιλλα καὶ διαφορὰ πρὸς ἐτέρους ἐγένετο, ταύτην ἐπειρᾶτο διαλύειν ἡσυχῇ βαρυτέρῳ ἤθει τὰ φιλόνηκα καὶ

σώματι, τὰ φιλόνηκα καὶ ταραχώδη, καὶ
στασιαστικὰ πάντα (στ. 117-20).
πῶς ἂν ἀμελήσειε τῶν ιδίων; (στ. 122).

ὥς τάχ' ἂν ὅσον αὐτῷ κακὸν, ἐπὶ τὸ
βέλτιον ἐπανέλθοι (στ. 126-7).

ὥσπερ ἱατρὸς ἄριστος, ἐν ταῖς μεγάλαις
καὶ ἐπισφαλέσι νόσοις, ἔστιν ὅτε μέλη
σώματος ἀφαιρεῖ στοχαζόμενος ὑγείας,
κυβερνήτης δὲ χειμῶνων ἐπιγενομένων
ἀποφορτίζεται, προνοία σωτηρίας
πλεόντων (καὶ μέμψις μὲν αὐτῶν οὐδενί,
ἐκατέρῳ δ' ἔπαινος ἔπεται, τὸ συμφέρον
πρὸ τοῦ ἡδέος ἰδόντι καὶ
κατορθώσαντι), τὸν αὐτὸν δὴ τρόπον,
καὶ τὴν φύσιν τοῦ κρατοῦντος ἐν
ὑπηκόοις ἀεὶ θαυμαστέον, καὶ τοῖς ἐν
πόλει δρωμένοις ἅπασιν ἄνευ τῆς
ἐκουσίου κακίας εὐαρεστητέον,
ἐξετάζοντας, οὐκ εἴ τι μὴ καθ' ἡδονὴν
ιδίαν συμβέβηκεν, ἀλλ' εἰ τρόπον
ἕτερον, ἢ πόλις κυβερνᾶται σωτηρίως
εὐνομία, καὶ ἡνιοχεῖται καλῶς (στ. 127-
34).

μὴ ἀγνοεῖτωσαν, ἐν εὐθηνίᾳ λιμὸν
ἐργαζόμενοι (στ. 135-6).

ταραχώδη καὶ στασιαστικὰ πάντα (Philo
Judaeus, *De Abrahamo*, 210.1-4).

ὥς οὐκ ἂν ἀμελήσειε τῶν ιδίων (Cyrillus
Alexandrinus, *Commentarius in xii
prophetas minores*, 2, 343.28).

ᾧ τάχα ἂν κάκεῖνα πρὸς τὸ βέλτιον
ἐπανέλθοι (Gregorius Nazianzenus,
Contra Julianum imperatorem 1 [Or. 4],
PG 35, 601.2-3).

καθάπερ γὰρ ἱατρὸς μὲν ἐν ταῖς
μεγάλαις καὶ ἐπισφαλέσι νόσοις ἔστιν
ὅτε μέρη σωμάτων ἀφαιρεῖ
στοχαζόμενος τῆς τοῦ λοιποῦ σώματος
ὑγείας, κυβερνήτης δὲ χειμῶνων
ἐπιγενομένων ἀποφορτίζεται προνοία
τῆς τῶν ἐμπλεόντων σωτηρίας, καὶ
μέμψις οὔτε τῷ ἱατρῷ τῆς πηρώσεως
οὔτε τῷ κυβερνήτῃ τῆς ἀποβολῆς
ἔπεται, τοῦναντίον δὲ ἔπαινος ἐκατέρῳ
τὸ συμφέρον πρὸ τοῦ ἡδέος ἰδόντι καὶ
κατορθώσαντι, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ
τὴν τῶν ὅλων φύσιν ἀεὶ θαυμαστέον καὶ
τοῖς ἐν τῷ κόσμῳ πραττομένοις ἅπασιν
ἄνευ τῆς ἐκουσίου κακίας εὐαρεστητέον
ἐξετάζοντας, οὐκ εἴ τι μὴ καθ' ἡδονὴν
ιδίαν συμβέβηκεν, ἀλλ' εἰ τρόπον
εὐνόμου πόλεως ὁ κόσμος ἡνιοχεῖται τε
καὶ κυβερνᾶται σωτηρίως (Philo
Judaeus, *De praemiis et poenis et De
exsecrationibus*, 33.1-35.1).

μὴ ἀγνοεῖτω λιμὸν ἐν εὐθηνίᾳ καὶ
εὐετηρία κατασκευάζων τούτοις

Τί οὖν ὄφελος, ἀφθονίαν μὲν εἶναι τροφῶν, τὴν δὲ ζωὴν ἀνθρώπων, ἢ τὰ πρὸς διοίκησιν ὄργανα τῆς ζωῆς, σεσυλησθαι καὶ ἀποβεβληκέναι, χαλεπῶν ἀληθῶς καὶ ἀμειλίκτων καὶ ὠμοθύμων καὶ θηρίοις ὁμοίων <όντων> τῶν δεσποτῶν; (στ. 137-40).
ἦθος γὰρ ἐγγχρονίζον καλῶς, φύσεως κραταιότερον (στ. 147-8).

Οὕτως <τὰ> ἴδια καὶ τὰ κοινὰ πόλεων πεσόντα πολλάκις ἀνώρθωσε (στ. 148).

ἔρνη τῶν ἀθανάτων ἀειθαλῆ, καρπὸν εὐδαιμονίας φέροντα, μὴ δέ ποτε λήγοντα, ἢ μᾶλλον οὐ φέροντα, ἀλλ' αὐτὰ ὄντα εὐδαιμονία (στ. 153-4).

ἄξια γραφῆς ἅπαντα, οὐ τῆς ἐν γραφιδίοις ὑπὸ σήψεως φθειρομένης, ἀλλὰ τῆς ἐν ἀθανάτῳ φύσει κειμένης, παρ' ἣ τὰς σπουδαίας πράξεις αἰδίους εἶναι συμβέβηκεν (στ. 154-6).

οἱ δὲ καὶ τὰς γνώμας ἀτυχεῖς οὕτως ἔχοντες (στ. 160-1).

πλούτου κάλλος οὐκ ἐν βαλαντίοις, ἀλλ' ἐν ἐπικουρίᾳ χρηζόντων (στ. 162-3).

χειροποίητον (Philo Judaeus, *De specialibus legibus*, 3, 203.2-3).
τί γὰρ ὄφελος ἀφθονίαν μὲν εἶναι τροφῶν, τὰ δὲ πρὸς τὴν διοίκησιν αὐτῶν ὄργανα σεσυλησθαι καὶ ἀποβεβληκέναι χαλεπῶν ἔνεκα καὶ ἀμειλίκτων καὶ ὠμοθύμων δεσποτῶν; (Philo Judaeus, *De specialibus legibus*, 3, 203.3-5).

διότι ἐγγχρονίζον ἔθος φύσεως κραταιότερόν ἐστι (Philo Judaeus, *De decalogo*, 137.2-3).

τά τε ἴδια ἐκάστων καὶ τὰ κοινὰ τῶν πατρίδων πεσόντα πολλάκις ἀνώρθωσαν (Philo Judaeus, *De virtutibus*, 3.6-7).

ἀειθαλῆ καὶ ἀθάνατα ἔρνη καρπὸν φέροντα εὐδαιμονίαν οὐδέποτε λήγοντα ἢ, ὥς τινες, οὐ φέροντα, ἀλλ' αὐτὰ ὄντα εὐδαιμονίαν (Philo Judaeus, *Quod omnis probus liber sit*, 69.5-7).

διότι γραφῆς καὶ μνήμης ἄξιος ὁ εὐέλπις, οὐ τῆς ἐν χαρτιδίοις ὑπὸ σιγῶν διαφθαρησομένοις, ἀλλὰ τῆς ἐν ἀθανάτῳ τῇ φύσει, παρ' ἣ τὰς σπουδαίας πράξεις ἀναγράφτους εἶναι συμβέβηκεν (Philo Judaeus, *De Abrahamo*, 11.2-12.1).

εἰσὶ γὰρ τῶν πλουσίων οὕτως ἀτυχεῖς τὰς γνώμας τινές (Philo Judaeus, *De specialibus legibus*, 2, 87.5).

πλούτου γὰρ τὸ κάλλος οὐκ ἐν βαλαντίοις, ἀλλ' ἐν τῇ τῶν χρηζόντων

Ἄγαμαι τοὺς ἄνδρας καγὼ, σὺν αὐτοῖς
δὲ καὶ Κράτητα, χρημάτων κρείττους
γεγενημένους (στ. 171-2).

θαυμασιώτερος, χρησάμενος οὐκ
ἐλάττοσι ταῖς πρὸς φιλοσοφίαν ὁρμαῖς,
μεγαλόνοιαν δὲ προτιμήσας ὀλιγωρίας,
καὶ χαριζόμενος τὰς οὐσίας οὐ
διαφθείρας, ἵν' ἄλλους καὶ αὐτὸν
ὠφελήσῃ, τοὺς μὲν, ἀφθόνοις
περιουσίαις, αὐτὸν δὲ φιλοσοφία (στ.
173-5).

πολλῶν ἐνδεΐας φίλων, συγγενῶν,
ὑπηκόων, ἐπανορθωσάμενος ὡς εἰκὸς,
ἐξ ἀπόρων εὐπόρους πεπονημένους (στ.
176-7).

κελεύει τὰς ἐν τοῖς δημιουργοῖς δόσεις,
οὐχ' ὑπερτίθεσθαι, ἀλλ' αὐτῇ παρέχειν
ἡμέρα (τὸν διομολογηθέντα μισθὸν (στ.
198-9).

Ἰνδοῖς γυμνοσοφιστῶν ἕτερον, οἱ μὲν,
ἠθικῶν, οἱ δὲ, φυσικῶν (στ. 202-3).

οὓς πλάνος τίς ἐκάκωσε καὶ διέφθειρεν
οὐ μικρὸς (στ. 204-5).

ἐπικουρία (Philo Judaeus, *De Josepho*,
144.2-3).

ἄγαμαι τοὺς ἄνδρας καὶ αὐτὸς
γενομένους χρημάτων κρείττονας (Philo
Judaeus, *De vita contemplativa*, 14.3).

πόσῳ δὴ κρείττους οὗτοι καὶ
θαυμασιώτεροι, χρησάμενοι μὲν οὐκ
ἐλάττοσι ταῖς πρὸς φιλοσοφίαν ὁρμαῖς,
μεγαλόνοιαν δὲ ὀλιγωρίας
προτιμήσαντες καὶ χαρισάμενοι τὰς
οὐσίας, ἀλλὰ μὴ διαφθείραντες, ἵνα καὶ
ἐτέρους καὶ ἑαυτοὺς ὠφελήσωσι, | τοὺς
μὲν ἐν ἀφθόνοις περιουσίαις, ἑαυτοὺς δὲ
ἐν τῷ φιλοσοφεῖν; (Philo Judaeus, *De
vita contemplativa*, 16.1-5).

ἀλλὰ τὰς ἀνθρώπων ἐνδεΐας, συγγενῶν
ἢ φίλων, ἐπανορθωσάμενοι καὶ ἐξ
ἀπόρων εὐπόρους ἀποφήναντες; (Philo
Judaeus, *De vita contemplativa*, 14.4-6).
δημιουργοῦσι δὲ οἱ ἐν ἐνδεΐαις, ἀλλ' οὐχ
οἷς ἀφθονοὶ περιουσίαι, κελεύει μὴ
ὑπερτίθεσθαι τὰς δόσεις, ἀλλ' αὐτῇ
παρέχειν ἡμέρα τὸν διομολογηθέντα
μισθόν (Philo Judaeus, *De specialibus
legibus*, 4, 195.1-4).

ἐν Ἰνδοῖς δὲ τὸ γυμνοσοφιστῶν, οἱ πρὸς
τῇ φυσικῇ καὶ τὴν ἠθικὴν φιλοσοφίαν
(Philo Judaeus, *Quod omnis probus liber
sit*, 74.56).

πλάνος τις οὐ μικρὸς τὸ πλεῖστον τῶν
ἀνθρώπων γένος κατέσχηκε περὶ
πράγματος (Philo Judaeus, *De decalogo*,
52.4-5).

Τέλος γὰρ καὶ νοημάτων καὶ λέξεων
αὐτῶν ἢ εὐσέβεια (στ. 216).

λόγων ἐστέφετο μᾶλλον, ἢ ταινία καὶ
διαδήματι (στ. 219).

λέγων μὲν ἃ φρονεῖ, πράττων δὲ τοῖς
λεγομένοις ἀκόλουθα, καὶ βοῶν (στ.
220-1).

‘εἴ τις δεόμενος, ἴτω πρὸς με, καὶ τῶν
ἀδικουμένων ὃς ἂν εἴη προσίτω μοι’
(στ. 221-2).

ὥς τοῖς μὲν ἀδικοῦσιν αὐτὸν οἶεται
δίκαιον εὐχεσθαι, διώκουσι δὲ τὰ
κάλλιστα βούλεσθαι (στ. 222-3).

ὑπὸ πάντων εἰς πεῖραν ἐλθόντων,
ἐπαινούμενος διατελέσειε (στ. 225).

Ἄν γάρ τις γένοιτο λόγου καὶ
φρονήσεως ἐραστῆς ἄρχων, ἀνάγκη τὴν
πόλιν ἀμείνονι βίῳ χρῆσθαι, ὥς καὶ τῶν
ἄρωμάτων ὅσον ἐκθυμώμενον
ἀναπύμπλησιν εὐωδίας τοὺς
πλησιάζοντας (στ. 226-9).

τὸ δὲ τέλος καὶ τῶν νοημάτων καὶ τῶν
λέξεων καὶ τῶν χορευτῶν εὐσέβεια
(Philo Judaeus, *De vita contemplativa*,
88.5-6).

καὶ σοφίας στεφάνῳ, ἀλλὰ καὶ
σωφροσύνης ταινία καὶ διαδήματι
δικαιοσύνης (Michael Choniates,
Orationes, 1, 14, 253.2-4).

λέγων μὲν οἷα ἐφρόνει, πράττων δὲ
ἀκόλουθα τοῖς λεγομένοις εἰς ἁρμονίαν
λόγου καὶ βίου (Philo Judaeus, *De vita
Mosis*, 1, 29.4-5).

ἔστι δὲ Μωυσῆς ἐπὶ τῆς πύλης τῆς
παρεμβολῆς καὶ εἶπεν Τίς πρὸς κύριον;
ἴτω πρὸς με. συνῆλθον οὖν πρὸς αὐτὸν
πάντες οἱ υἱοὶ Λεβὶ (*Exodus*, 32.26).

Προσθήσει δὲ ἴσως, ὅτι καὶ
ὑπερεύχεσθαι τῶν ἀδικούντων, καὶ τὰ
κάλλιστα βούλεσθαι τοῖς διώκουσι
(Gregorius Nazianzenus, *Contra
Julianum imperatorem* 1 [Or. 4], PG 35,
632.15-16).

ἀλλ’ ὑπὸ πάντων τῶν εἰς πεῖραν
ἐλθόντων ἐπαινούμενος διετέλεσεν
(Philo Judaeus, *De Abrahamo*, 209.4-
210.1).

ἐάν τέ τις κατ’ οἰκίαν ἢ πόλιν ἢ χώραν ἢ
ἔθνος γένηται φρονήσεως ἐραστῆς,
ἀνάγκη τὴν οἰκίαν ἐκείνην καὶ τὴν πόλιν
καὶ τὴν χώραν καὶ τὸ ἔθνος ἀμείνονι βίῳ
χρῆσθαι. καθάπερ γὰρ τὰ ἐκθυμώμενα
τῶν ἰσχυμάτων εὐωδίας τοὺς

οἱ τοῖς πονηροῖς συζῶντες ἀπομάττονται κακίας αὐτῶν. Δεινὸν γὰρ τὸ ἔθος ἐξομοιωῖσαι καὶ βιάσασθαι πρὸς τὴν φύσιν· καὶ δῆλον ὡς οἱ εἰρκτοφύλακες, συνδιατρίβουσιν κλέπταις, τοιχωρύχοις, ὕβρισταῖς, βιαίιοις, ἀνδροφόνοις, φθορεῦσι, μοιχοῖς, ἱεροσύλοις, καὶ πᾶσιν ἄλλοις κακῶν ἀπάντων μεστοῖς, ὧν ἀφ' ἐκάστου σπῶνται τι μοχθηρίας, καὶ τῇ πολυμιγεῖ κράσει, ἐν ἀποτελοῦσιν κακὸν ἀνίατον ὁδυρμῶν ἄξιον (στ. 229-34).

Τὸν γὰρ αὐτοῦ βίον ἀρετὴν καὶ παιδεῖαν, ἀπάντων ἐξαισίας εἴποι τις ἂν, οἷα γραφὴν ἀρχέτυπον εὖ δεδημιουργημένην (στ. 236-7).

οὐδενὶ μὲν αἴτιος κακοῦ γενόμενος πώποτε, πᾶσι δὲ παντοίων ἀγαθῶν ἅμα εἰρήνην καὶ εὐνομίαν καταγγέλλων (στ. 241-2).

ὥς ἐν μέσῳ τῶν ἀκανθῶν ῥόδον (στ. 243).

εἰρήνη γὰρ καὶ ἡ σφόδρα ἐπιζήμιος, ἀσφαλεστέρα πολὺ πολέμου (στ. 251).

τὰς περιουσίας νομίζων οὐκ ἴδια κτήματα, ἀλλὰ τῶν ἐν ἐνδείαις κοινὰ,

πλησιάζοντας ἀναπίμπλησι (Philo Judaeus, *De somniis*, 1, 177.4-178.2).

οὕτω καὶ οἱ τοῖς πονηροῖς συζῶντες ἀπομάττονται τι τῆς ἐκεῖνων κακίας· δεινὸν γὰρ τὸ ἔθος ἐξομοιωῖσαι καὶ βιάσασθαι πρὸς φύσιν. συνδιατρίβουσιν οὖν οἱ εἰρκτοφύλακες λωποδύταις, κλέπταις, τοιχωρύχοις, ὕβρισταῖς, βιαίιοις, φθορεῦσιν, ἀνδροφόνοις, μοιχοῖς, ἱεροσύλοις, ὧν ἀφ' ἐκάστου σπῶνται τι μοχθηρίας καὶ συνερανίζουσι καὶ ἐκ τῆς πολυμιγοῦς κράσεως ἐν ἀποτελοῦσι πάμφυρτον καὶ παμμίарον κακόν (Philo Judaeus, *De Josepho*, 83.2-84.4).

τὸν γὰρ αὐτοῦ βίον σωφροσύνης καὶ πάσης ἀρετῆς οἷα γραφὴν ἀρχέτυπον εὖ δεδημιουργημένην ἐν μέσῳ θείας ἐπέστρεψε (Philo Judaeus, *De Josepho*, 87.1-2).

οὐδενὶ μὲν αἴτιος γίνεται κακοῦ, πᾶσι δὲ τοῖς ὑπηκόοις ἀγαθῶν κτήσεως ὁμοῦ καὶ χρήσεως, εἰρήνην καὶ εὐνομίαν καταγγέλλων (Philo Judaeus, *De Abrahamo*, 261.8-9).

ῥόδον ἐν μέσῳ τῶν ἀκανθῶν ἐβλάστησεν (Severianus, *In Job*, PG 56. 568.5).

εἰρήνη γὰρ, καὶ ἡ σφόδρα ἐπιζήμιος, λυσιτελεστέρα πολέμου (Philo Judaeus, *De specialibus legibus*, 4, 222.1).

τὰς περιουσίας οὐκ ἴδια κτήματα νομίζουσιν ἀλλὰ κοινὰ τῶν ἐν ἐνδείαις.

καὶ ὅτι παραπλήσιον οὐδὲν ἄνθρωποι
Θεῷ δρῶσιν ἢ χαριζόμενοι (στ. 261-3).

καὶ γεγηθῶς παρέχει τὴν χάριν, ἐπεὶ
καιρὸν ἔλαβε τὸν ἄνθρωπον ἄριστον
ὄντα ζῶον εὐεργετῆσαι μεγίστοις. Τοῖς
γὰρ ἐν ἐνδείαις, οὐκ ἔστιν ἕτερον
ἀγαθὸν μεῖζον, ἢ χάριτες (στ. 263-5).

καὶ σχεδὸν ἐκὼν, ὑπομένει ζημίαν, ἵνα
καὶ τὴν ἀκούσιον εἴ ποτε γένοιτο ῥαδίως
ἐνέγκοι (στ. 272-3).

οὐδενὶ προσήκειν τὸ παράπαν, ἄχθει
βαρύνειν ἢ πιέζειν, ἀλλὰ μένειν ἐν τοῖς
νενομισμένοις. Κελεύει γὰρ ὡς εἰ τοῖς
μέρεσι τῆς γῆς ἃ μήθ' ἡδονῆς, μήτ'
ἀλγηδόνης κοινωνεῖν πέφυκεν ὁ πάλαι
τοῦ Θεοῦ νόμος ἀναπαύλας μετέδωκε,
πῶς οὐχὶ μᾶλλον ἀνθρώποις, οἷς οὐ
μόνον αἰσθησις πρόσσεστιν ἢ κοινὴ καὶ
τῶν ἀλόγων ζῶων, ἀλλὰ καὶ λογισμὸς
ἐξαίρετος, ὃ τὰ ἐκ πόνων καὶ καμάτων
ὀδυνηρὰ τρανοτέραις φαντασίαις
ἐντυποῦται. Παύσασθαι τοίνυν ἅπασιν
ὀρίζεται 'τῶν δυσυπομονήτων καὶ
σφοδρῶν ἐπιταγμάτων ἐφ' οἷς ποιεῖν
ὕμιν ἔξεστιν· οὐ μόνον γὰρ τὰ σώματα
κατακλᾷ τῶν πτωχῶν βιαζόμενα, φόροις
καὶ δασμοῖς συνεχέσι καὶ μεγάλοις
ἐκτραχηλιζόμενα, ἀλλὰ καὶ ψυχαὶ πρὸ

ὃ γὰρ ἔφη τις οὐκ ἀπὸ σκοποῦ τῶν
πρότερον, ἀληθές ἐστιν, ὅτι
παραπλήσιον οὐδὲν ἄνθρωποι Θεῷ
δρῶσιν ἢ χαριζόμενοι (Philo Judaeus,
De specialibus legibus, 4, 72.6-73.2).

καὶ γεγηθῶς δίδου τὴν χάριν, ὅτι καιρὸν
ἔλαβες τὸ ζῶον ἄριστον, ἄνθρωπον, ἐν
τοῖς μεγίστοις εὐεργετῆσαι· δούλω γὰρ
οὐκ ἔστι μεῖζον ἐλευθερίας ἀγαθόν
(Philo Judaeus, *De specialibus legibus*,
2, 84.4-85.1).

ἀλλὰ καὶ ἐκὼν ζημίαν ὑπόμεινον, ἵνα
καὶ τὴν ἀκούσιον βλάβην, εἴ ποτε
γένοιτο, ῥαδίως ἐνέγκῃς (Philo Judaeus,
De specialibus legibus, 2, 87.2-3).

τρίτον κάκεῖνο αἰνίττεσθαι μοι δοκεῖ, τὸ
μηδενὶ προσήκειν τὸ | παράπαν
ἀνθρώπους ἄχθει βαρύνειν καὶ πιέζειν·
εἰ γὰρ τοῖς μέρεσι τῆς γῆς, ἃ μήτε
ἡδονῆς μήτε ἀλγηδόνης πέφυκε
κοινωνεῖν, μετα-
δοτέον ἀναπαύλης, πῶς οὐχὶ μᾶλλον
ἀνθρώποις, οἷς οὐ μόνον αἰσθησις
πρόσεστιν ἢ κοινὴ καὶ τῶν ἀλόγων
ζῶων, ἀλλὰ καὶ λογισμὸς ἐξαίρετος, ὃ
τὰ ἐκ πόνων καὶ καμάτων ὀδυνηρὰ
τρανοτέραις φαντασίαις ἐντυποῦται;
παυσάσθωσαν οὖν οἱ λεγόμενοι
δεσπότης τῶν ἐπὶ δούλοις σφοδρῶν καὶ
δυσυπομονήτων ἐπιταγμάτων, ἃ καὶ τὰ
σώματα κατακλᾷ βιαζόμενα καὶ τὰς
ψυχὰς πρὸ τῶν σωμάτων ἀπαγορεύειν

τῶν σωμάτων αὐτῶν ὀδυνῶνται' (στ. 275-83).

Καὶ τοῖς μὲν ὥς καλὸς ἅ χρηὴ πράττειν ἐξεπιτάγματος παραγγέλλει, τοῖς δὲ ὥς διδάσκαλος γνωρίμοις, τὰ πρὸς ὠφέλειαν ὑφηγεῖται, τοῖς δὲ ὥς σύμβουλος γνώμας εἰσηγούμενος τὰς ἀρίστας, τὸ συμφέρον ἐξ αὐτῶν οὐκ εἰδόσι, τοῖς δ' ὥς φίλος ἐπιεικῶς καὶ μετὰ πειθοῦς, διάδηλα χαριζόμενος (στ. 283-7).

Προυνόησε γὰρ ἀναλόγως τοῦ πρέποντος, καὶ ἀκολουθία φύσεως ἐσωφρόνισεν ὥς ἀπὸ σκοπῆς ἅπαντας (στ. 287-8).

Οὐ πρὸς ἐπιθυμίας ἀλόγους ἐλαύνεται, οὐχ' ὑφ' ἡδονῆς δελεάζεται, οὐ φόβῳ ἐκκλίνει, οὐ λύπῃ συστέλλεται, οὐχ' ὑπ' ἀπορίας τραχηλίζεται, ἀλλὰ τοῖς ἀγαθοῖς τάναντία καταγωνίζεται (στ. 289-92).

Δικάζει μήτε πλουσίῳ προσθέμενος μήτε πένητι, ἴσως εὐγενεῖ τε καὶ ιδιώτη,

ἀναγκάζει (Philo Judaeus, *De specialibus legibus*, 2, 89.1-91.1).

ὁ ἱερὸς λόγος τοῖς μὲν ὥς βασιλεὺς ἅ χρηὴ πράττειν ἐξ ἐπιτάγματος παραγγέλλει, τοῖς δὲ ὥς γνωρίμοις διδάσκαλος τὰ πρὸς ὠφέλειαν ὑφηγεῖται, τοῖς δὲ ὥς σύμβουλος γνώμας εἰσηγούμενος τὰς ἀρίστας τὸ συμφέρον ἐξ ἑαυτῶν οὐκ εἰδότας μεγάλα ὠφελεῖ, τοῖς δὲ ὥς φίλος ἐπιεικῶς καὶ μετὰ πειθοῦς πολλὰ καὶ τῶν ἀρρήτων ἀναφέρει (Philo Judaeus, *De somniis*, 1, 191.2-6).

προυνόησε μὲν οὖν ἀναλόγως τοῦ πρέποντος καὶ ἀκολουθου τῇ φύσει, μακρόθεν δ' ὥς ἀπὸ σκοπῆς ἐσωφρόνισεν ἀνθρώπους (Philo Judaeus, *De specialibus legibus*, 3, 48.1-2).

εἰ μὲν γὰρ πρὸς ἐπιθυμίας ἐλαύνεται ἢ ὑφ' ἡδονῆς δελεάζεται ἢ φόβῳ ἐκκλίνει ἢ λύπῃ στέλλεται ἢ ὑπ' ὀργῆς τραχηλίζεται, δουλοῖ μὲν αὐτήν, δοῦλον δὲ καὶ τὸν ἔχοντα μυρίων δεσποτῶν ἀπεργάζεται· εἰ δὲ φρονήσει μὲν ἀμαθίαν, σωφροσύνη δ' ἀκολασίαν, δειλίαν δὲ ἀνδρείαν καὶ πλεονεξίαν δικαιοσύνη κατηγωνίσαστο, τῷ ἀδουλώτῳ καὶ τὸ ἀρχικὸν προσεῖληφεν (Philo Judaeus, *Quod omnis probus liber sit*, 159.2-6).

δικάσω μήτε πλουσίῳ προσθέμενος διὰ

καὶ τῶν κρινομένων ἀξιώματα καὶ
σχήματα παρακαλυψάμενος, ἀδόλως
βραβεύει τὸ φαινόμενον δίκαιον (στ.
292-4).

τεθνάναι μᾶλλον ἂν ἔλοιτο, ἢ πρὸς
ἡδονὴν φθελγόμενος, ἐπικρύψαι τὴν
ἀλήθειαν καὶ τοῦ συμφέροντος
ἀμελῆσαι (στ. 294-5).

Τὸ δ' ἀληθεύειν οὕτως ἤρμοσεν ἑαυτῷ,
ὥς τοὺς λόγους ὅρκους ἐκάστω
νομίζεσθαι (στ. 295-6).

Εἰ δέ τις ἀνάγκη βιάζοιτο καὶ περὶ
ὅρκων, πρῶτον μὲν ἐπιτήδευμα τούτους
ἀπώσασθαι ταῖς ὑπερθέσεσιν ὅπως
ἐνδέχοιτο (στ. 296-8).

Ἔτι διαλέγεται, καθεστῶτι μὲν βλέμματι
παραπλησίῳ δὲ καὶ φωνῇ, μετὰ
λογισμοῦ καὶ φρονήματος, οὐ δεινότητα
λόγων, ὥς οἱ ῥήτορες ἢ σοφισταὶ
παρεπιδεικνύμενος, ἀλλὰ τὴν ἐν τοῖς
νοήμασι διηρευνηκῶς καὶ διερμηνεύων
ἀκρίβειαν, ἥτις δι' ἀκοῆς ἐπὶ ψυχὴν
ἥκει· οἱ δ' ἄλλοι πάντες ἀκροῶνται
νεύμασιν ὅψεως τὸν ἔπαινον, ἢ τῆς
κεφαλῆς ἐνδεικνύμενοι (στ. 298-303).

τὴν περιουσίαν μήτε πένητι διὰ τὸν ἐπὶ
ταῖς ἀτυχίαις ἔλεον, ἀλλὰ τὰ τῶν
κρινομένων ἀξιώματα καὶ σχήματα
παρακαλυψάμενος ἀδόλως βραβεύσω τὸ
φανησόμενον δίκαιον (Philo Judaeus,
De Josepho, 72.1-73.1).

τεθνάναι μᾶλλον ἂν ἐλοίμην ἢ πρὸς
ἡδονὴν τι φθελγόμενος | ἐπικρύψαι τὴν
ἀλήθειαν καὶ τοῦ συμφέροντος
ἀμελῆσαι (Philo Judaeus, *De Josepho*,
77.5-7).

οὕτως | ἀληθεύειν ἐφ' ἐκάστου
δεδιδασμένη, ὥς τοὺς λόγους ὅρκους
εἶναι νομίζεσθαι (Philo Judaeus, *De
decalogo*, 84.2-3).

εἰ δέ τις ἀνάγκη βιάζοιτο, περισκεπτέον
οὐ παρέργως ἕκαστα τῶν ἐμφερομένων
(Philo Judaeus, *De decalogo*, 85.2-3).

διαλέγεται, καθεστῶτι μὲν τῷ βλέμματι,
καθεστῶσι δὲ τῇ φωνῇ, μετὰ λογισμοῦ
καὶ φρονήσεως, οὐ δεινότητα λόγων
ὥσπερ οἱ ῥήτορες ἢ οἱ νῦν σοφισταὶ
παρεπιδεικνύμενος, ἀλλὰ τὴν ἐν τοῖς
νοήμασι διηρευνηκῶς καὶ διερμηνεύων
ἀκρίβειαν, ἥτις οὐκ ἄκροις ὥσιν
ἐφρίζανει, ἀλλὰ δι' ἀκοῆς ἐπὶ ψυχὴν
ἔρχεται καὶ βεβαίως ἐπιμένει. καθ'
ἡσυχίαν δὲ οἱ ἄλλοι πάντες ἀκροῶνται,
τὸν ἔπαινον νεύμασιν ὅψεως ἢ κεφαλῆς
παραδηλοῦντες αὐτὸ μόνον (Philo

κρότος ἐξ ἀπάντων συνηδομένων εἰς τὸ λεγόμενον (στ. 304).

Τὸ γὰρ γένος οὔτε βασιλέως ὑπακοῦον, οὔτε δικαίου λόγον εὐρίσκεται, ἀλλ' οὐδ' εὐνοίαν ἔχον (στ. 306-7).

συγγενείας ἄκρας ἀξιοθέντας, δέον ἀρετὴν ἐπιτηδεύειν ἐπὶ κοινωνία πατρὸς· κακίαν <δὲ> ἄκραν ζηλώσαντας, ἔδει πάντας (στ. 310-11).

ὁ δὲ κρατῶν, φρονήσει μὲν ἐλαύνει τὴν πονηρίαν, σωφροσύνη δὲ φειδωλίαν, καὶ δειλίαν ἀνδρεία (στ. 315-6).

Τούτων γὰρ ἀπλήστως ἔχων καὶ ἀκορέστως εὐφραίνεται, οὐ ταπεινὰ φρονῶν, οὐ χαμαίζηλα, ἀλλὰ δοκεῖ παντὶ, μετάρσιος φέρεσθαι (στ. 316-7).

ὥς ἄτοπον ἀμαρτήμασιν ἐνόχους εἶναι, τοὺς ἄλλοις τὰ δίκαια βραβεύειν ἀξιοῦντας ἢ χειροτονηθέντας δικάζειν (στ. 319-21).

Judaeus, *De vita contemplativa*, 31.2-32.1).

κρότος ἐξ ἀπάντων ὡς ἂν συνηδομένων εἰς τὸ ἔτι ἐψόμενον γίνεται (Philo Judaeus, *De vita contemplativa*, 79.3-80.1).

τὸ δὲ τρίτον γένος οὔτε βασιλέως ὑπακοῦον οὔτε τοῦ δικαίου λόγον οὐδ' εὐνοίαν ἔχον ἀεὶ ληστεύει (Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, 3, 49.2.7-9).

εἰ τὸ ζῶον τὸ ἄριστον εἶναι δοκοῦν καὶ συγγενείας ἀξιοθὲν τῆς πρὸς αὐτὸν ἔνεκα τῆς ἐν τῷ λόγῳ κοινωνίας, δέον ἀρετὴν ἐπιτηδεύειν, ἐζήλωσε κακίαν καὶ τὰ εἶδη πάντα κακίας (Philo Judaeus, *De Abrahamo*, 41.2-4).

φρονήσει μὲν ἡλιθιότητα καὶ πανουργίαν ἐλαύνουσα, σωφροσύνη δὲ ἀσωτίαν καὶ φειδωλίαν, ἀνδρεία δὲ θρασύτητα καὶ δειλίαν (Philo Judaeus, *De praemiis et poenis et De execrationibus*, 52.6-8).

ὦν ἀπλήστως καὶ ἀκορέστως ἔχων ἐνευφραινόμην, οὐδὲν ταπεινὸν φρονῶν ἢ χαμαίζηλον οὐδὲ περὶ δόξαν ἢ πλοῦτον ἢ τὰς σώματος εὐπαθείας ἰλυσπώμενος (Philo Judaeus, *De specialibus legibus*, 3, 1.3-6).

ἄτοπον γὰρ ἀμαρτήμασιν ἐνόχους εἶναι | τοὺς τοῖς ἄλλοις τὰ δίκαια βραβεύειν ἀξιοῦντας (Philo Judaeus, *De specialibus legibus*, 4, 55.4-6).

δικαίως ἂν ἄριστος καὶ ἀστεῖος καλοῖτο,
δικνούμενος οἰκουμένης εἰς τόπον
ἅπαντα, καὶ διαμένων (στ. 322-3).

πᾶσαν ὑπερβάλλει λόγων τὴν δύναμιν
(στ. 328).

Ὁ γὰρ ὀφθαλμοῖς κόρη, ἢ ψυχῇ
λογισμὸς, τοῦτο βασιλεὺς ἐνεγκούση
(στ. 329-30).

Τοὺς θῶπας λόγους ἄλλοις ἐπιλιπὼν,
τοῖς σωτηρίοις χρῆται καὶ μόνοις,
ἐπιτιμῶν, νουθετῶν, σωφρονίζων, ὅσα
καλά τε καὶ δίκαια (στ. 332-4).

βουλευομένοις, μάντεως ἀκριβέστερος
(στ. 338).

Τῆς γὰρ αὐτῆς ἐστὶ φύσεως, εὐσεβῇ τε
καὶ φιλόανθρωπον εἶναι, καὶ περὶ τὸν
αὐτὸν ἐκάτερον, ὁσιότης μὲν εἰς Θεόν,
δικαιοσύνη δὲ πρὸς ἀνθρώπους (στ.
340-2).

πρὸς τὸν ὠκεανὸν κατὰ μεσημβρίαν (στ.
347).

Ἄληστον εἶχε τὴν εἰς Θεὸν μνήμην, ὥς
καὶ δι' ὄνειράτων οὐδὲν ἕτερον ἢ τοῦτο
φαντάζεσθαι (στ. 349-50).

ὁ δὲ βορέας δικαίως ἂν ἄριστος
νομίζοιτο, δικνούμενος εἰς πάντα τόπον
τῆς οἰκουμένης καὶ διαμένων ψυχρὸς
(Diodorus Siculus, *Bibliotheca
historica*, 3, 48. 5.9-10).

ἂ δύναμιν πᾶσαν λόγων ὑπερβάλλει
(Philo Judaeus, *De vita Mosis*, 2, 1.5).
ὅπερ γὰρ ἐν ὀφθαλμῷ κόρη ἢ ἐν ψυχῇ
λογισμὸς, τοῦτ' ἐν Ἑλλάδι (Philo
Judaeus, *Quod omnis probus liber sit*,
140.3).

ἐάν τε ἐκκλησιάζω, τοὺς θῶπας λόγους
ἐτέροις καταλιπὼν τοῖς σωτηρίοις
χρήσομαι καὶ συμφέρουσιν, ἐπιτιμῶν,
νουθετῶν, σωφρονίζων (Philo Judaeus,
De Josepho, 73.2-4).

τῷ βασιλεῖ μὲν σύμβουλος μάντεως
ἀκριβέστερος (Demetrius Cydones,
Epistulae, 98.39-40).

τῆς γὰρ αὐτῆς φύσεώς ἐστὶν εὐσεβῇ τε
εἶναι καὶ φιλόανθρωπον, καὶ περὶ τὸν
αὐτὸν ἐκάτερον, ὁσιότης μὲν πρὸς θεόν,
δικαιοσύνη δὲ πρὸς ἀνθρώπους (Philo
Judaeus, *De Abrahamo*, 208.3-5).

ἐπὶ τὸν Ὠκεανὸν τὸν κατὰ μεσημβρίαν
ἐποιεῖτο (Diodorus Siculus, *Bibliotheca
historica*, 17, 96.3).

ἀεὶ μὲν οὖν ἄληστον ἔχουσι τὴν τοῦ
θεοῦ μνήμην, ὥς καὶ δι' ὄνειράτων
μηδὲν ἕτερον ἢ τὰ κάλλη τῶν θείων
ἀρετῶν καὶ δυνάμεων φαντασιοῦσθαι
(Philo Judaeus, *De vita contemplativa*,
26.1-3).

θανάτου δευτερεύουσαν τιμωρίαν,
όρισάμενος τὴν φυγὴν, πλὴν οὐ
δευτερεύουσαν ὥς γέ μοι δοκεῖ θανάτου,
πολὺ δ' ἀργαλεωτέραν. Ὁ μὲν γὰρ
θάνατος ἀπαλλαγὴ τῶν κακῶν ἐστίν, ἡ
δὲ φυγὴ καινοτέρων ἀρχὴ γίνεται
συμφορῶν παρ' ἀληθείᾳ δικαζούσῃ,
{τοῦ χωρὶς} ἀνθ' ἡδονῶν μυρίου
ἐπάγουσα τοὺς θανάτους (στ. 360-4).

τῶν ὁμοφύλων αἵμασι χαίροντες (στ.
374).
<Τοὺς> ἀνδραποδιστὰς περὶ κακίας
ἄθλων μιμούμενοι, στεφανηφοροῦσιν,
ἀσέβειαν αὐτοὺς προσυπερβάλλοντες.
Κάκεῖνοι μὲν ἴσως, κατ' ἀλλοτρίων
συντίθενται, οὗτοι δὲ κατὰ τῶν
ὁμοφύλων οὐ μόνον, ἀλλὰ συγγενῶν,
φίλων, γνησίων ἄλλων, καὶ τέλος αὐτῶν
—ὦ τοῦ θαύματος!— τῶν φιλάτων (στ.
374-7).

ὡς ταχύτατοι μὲν εἰς ὀργὴν ἀμείλικτον,
ἀπαραίτητοι δὲ κακίαν. Πνεῖ γὰρ ὁ ἐν
ἐκάστῳ θυμὸς (στ. 378-9).

Ζωπυροῦντες καὶ ἀναφλέγοντες, τὴν
ἔκνομον ἐπιθυμίαν, ἡ θυμὸν ἄλογον, αἰὲ
μὲν ἀπεπειρῶντο, αἰὲ δὲ τῶν
βουλευμάτων ἐτύγγανον· καὶ εἰ μὴ βία
καὶ φανερώς γένοιτο (στ. 381-3).

μάρτυρες δὲ οἱ νομοθέται τὴν
δευτερεύουσαν θανάτου τιμωρίαν κατὰ
τῶν ἐπὶ τοῖς μεγίστοις ἐαλωκότων
όρισαντες φυγὴν, οὐ δευτερεύουσαν, ὥς
γ' ἐμοὶ δοκεῖ, παρ' ἀληθείᾳ δικαζούσῃ,
πολὺ δὲ ἀργαλεωτέραν, εἴ γε πέρας μὲν
κακοπραγιῶν ὁ θάνατος, ἀρχὴ δ', οὐ
πέρας, ἡ φυγὴ καινοτέρων συμφορῶν,
ἀνθ' ἑνὸς τοῦ χωρὶς ἀλγηδόνων μυρίου
ἐπάγουσα θανάτους (Philo Judaeus, *De
Abrahamo*, 64.1-5).

χαίρουσαν αἵμασι τῶν ὁμοφύλων
(Arethas, *Scripta minora*, 6, 66.6-7).
τοῖς ἀνδραποδισταῖς περὶ κακίας ἄθλων
ἀμιλλησάμενοι στεφανηφορῶμεν,
προσυπερβάλλοντες αὐτοὺς ὡμότητι
σεμνυνώμεθα· κατὰ ἀλλοτρίων ἐκεῖνοι
συντίθενται, κατὰ δ' οἰκειοτάτων καὶ
φιλάτων ἡμεῖς (Philo Judaeus, *De
Josepho*, 18.2-19.1).

τραχύτατοι γὰρ <έστε> εἰς ὀργὴν καὶ
ἀπαραίτητοι καὶ πνεῖ λαμπρὸς ἔτι ὁ ἐν
ἐκάστῳ θυμὸς (Philo Judaeus, *De
Josepho*, 21.2-22.1).

ἐπεὶ δὲ ζωπυροῦσα καὶ ἀναφλέγουσα
τὴν
ἔκνομον ἐπιθυμίαν αἰὲ μὲν ἀπεπειρᾶτο,
αἰὲ δ' ἀπετύγγανε, βία λοιπὸν
προσπαθοῦσα ἐχρῆτο (Philo Judaeus,
De Josepho, 41.1-3).

ὁμόφροσι καὶ ὁμοφύλοις (στ. 386).

καίτοι γε ἡ πολυορκία, τεκμήριον
ἀπιστίας, οὐ πίστεως τῷ γε νοῦν ἔχοντι
(στ. 388-9).

Ἵστω γὰρ πᾶς ἐνωμότως ἄδικα δρῶν, ὥς
οὐκ εὐορκεῖ, τὸν δὲ πολλῆς φυλακῆς καὶ
ἐπιμελείας ἄξιον ὄρκον ἀνατρέπει, ᾧ τὰ
καλὰ τε καὶ δίκαια πάντως
ἐπισφραγίζεται (στ. 390-2).

τὸ μέγιστον ἄγος ἀνθρωποκτονίαν
ἐργαζόμενοι (στ. 397).

ξίφεσιν ἢ ροπάλοις, ἢ λίθοις ἢ βέλεσιν
(στ. 398).

οὐδὲ νεκροῖς τοῖς σώμασιν ἐπέτρεπον
ὅσα τὰ νομιζόμενα (στ. 399).

οὐδ' ἠλέουν ὥστε ἐπαμήσασθαι κόνιν,
καὶ τὰ σώματα αὐτὰ συγκρῦσαι, οὐδὲ
ταφῆς ἀξιοῦσι, λαβόντες οἶκτον τῆς
κοινῆς φύσεως (στ. 399-401).

ἀτιθάσοις καὶ σαρκοβόροις θηρσὶν
εὐωχίαν (στ. 402).

σὺν τοῖς ὁμοφύλοις αὐτῷ καὶ ὁμόφροσι
(Nicolaus Mesarites, *Disputatio*, 15.9-10).

οὐ γὰρ πίστεως ἡ πολυορκία τεκμήριον
ἀλλ' ἀπιστίας ἐστὶ παρὰ τοῖς εὖ
φρονοῦσιν (Philo Judaeus, *De specialibus legibus*, 2, 8.5-9.1).

Ἵστω δὴ πᾶς ἐνωμότως ἄδικα δρῶν, ὅτι
εὐορκεῖ μὲν οὐ, τὸν δὲ πολλῆς φυλακῆς
καὶ ἐπιμελείας ἄξιον ὄρκον ἀνατρέπει, ᾧ
τὰ καλὰ καὶ δίκαια ἐπισφραγίζεται
(Philo Judaeus, *De specialibus legibus*, 2, 14.1-4).

καὶ μικροῦ τὸ μέγιστον ἄγος,
ἀδελφοκτονίαν, εἰργάσαντο (Philo
Judaeus, *De Josepho*, 13.1-2).

Ἀλλ' οἱ μὲν ξίφεσιν ἢ δορατίοις ἢ
βέλεσιν ἢ ξύλοις ἢ λίθοις (Philo
Judaeus, *De specialibus legibus*, 3, 92.1).

οὐδὲ νεκροῖς τοῖς σώμασιν ἐπιτρέποντες
ἐν διαθήκαις τὰ νομιζόμενα παρασχεῖν
(Philo Judaeus, *De specialibus legibus*, 2, 16.7-17.1).

οἱ κτείναντες νεκρὸν ἂν ἠλέησαν, ὥς
ἐπαμήσασθαι κόνιν καὶ τὸ σῶμα
συγκρῦσαι· οἶκτον τῆς κοινῆς λαβὼν
φύσεως, ἐπιμελείας καὶ ταφῆς ἠξίωσε
(Philo Judaeus, *De Josepho*, 25.3-7).

ἀτιθάσοις καὶ σαρκοβόροις θηρσὶν
εὐωχία (Philo Judaeus, *De Josepho*, 25.8).

περὶ τὰ συμπόσια καὶ τὰς εὐωχίας ἡδέως
πραγματευόμενοι (στ. 408-9).

Ἄριστον μὲν τῶν ἐκεῖσε ταύρων ἢ κριῶν
σφάζαντες, εὐωχοῦντο, οἶνον δ'
ἐκφορήσαντες ἀθρόον, εὖ μάλα
κατακλιθέντες ἡκρατίζοντο (στ. 409-
10).

ἄνωθεν ἐκ προγόνων αὐτὰ, κατὰ τινα
συγγενείας διαδοχὴν (στ. 412-3).

οὐδὲν ὑστερίζειν ὅσον ἐξ ἔθους ἦν, οὐδ'
ἀμιάντους διατελεῖν πώποτε, ἀλλὰ
προσαπτομένους ἀεὶ τῶν φόνων, ὅπως
τὰς ὑπὲρ τῶν ὀρκῶν εὐχὰς ὧσιν ἔτοιμοι
καιροῖς τοῖς προσήκουσιν ἀκωλύτως
ἐπιτελεῖν (στ. 416-8).

βέβηλα μὲν καὶ τὰ χρήματα, εἰ καὶ τοῖς
χαρακτῆρσι δόκιμα (στ. 419-20).

Ταῦτα διαστρόφοις ταῖς ψυχαῖς
συνερχόμενοι, καὶ ῥαδίως τοὺς τρόπους
διαπλάττοντες καὶ τὰ ἥθη (στ. 421-2).

Ἐπειτα καινὸν ἔργον τειχίζειν ἐπιχειρεῖ
καὶ τοῦτο καινῷ τρόπῳ καὶ παραδόξῳ.
Λίθους καὶ ξύλα συνθεῖς, τάφρους

οἱ περὶ τὰ συμπόσια καὶ τὰς εὐωχίας
πραγματευόμενοι (Philo Judaeus, *De
specialibus legibus*, 1, 176.2).

τὸν μὲν γὰρ ἄριστον τῶν ἐκεῖ ταύρων
καταθύσας Διὶ πρόφασιν εὐωχεῖτο,
πολὺν δ' οἶνον ἐκφορήσας ἀθρόον εὖ
μάλα κατακλιθεὶς ἡκρατίζετο (Philo
Judaeus, *Quod omnis probus liber sit*,
102.2-103.1).

Υἱοὶ δὲ υἱῶν οὐ μόνον οἱ κατὰ διαδοχὴν
συγγενείας (Euthymius Zigabenus,
Commentarius in psalterium, PG 128,
1016.44).

μηδὲν τῶν ἐξ ἔθους ὑστερίζειν, τὰς δὲ
τοῦ ἀρχιερέως οὐδενὶ δρᾶν ἐφεῖται. παρ'
ἦν αἰτίαν ἀμιάντος ἀεὶ διατελείτω μὴ
προσαπτόμενος νεκροῦ σώματος, ὅπως
τὰς ὑπὲρ τοῦ ἔθνους εὐχὰς καὶ θυσίας
ἔτοιμος ὢν ἐν καιροῖς τοῖς προσήκουσιν
ἀκωλύτως ἐπιτελῇ (Philo Judaeus, *De
specialibus legibus*, 1, 113.3-114.1).

ὧν καὶ τὰ χρήματα βέβηλα καὶ
παράσημα, εἰ καὶ ταῖς ὕλαις καὶ τοῖς
χαρακτῆρσι δόκιμα (Philo Judaeus, *De
specialibus legibus*, 1, 104.5-6).

εἴτα δ' ὅπως ἀκακωτάταις καὶ
ἀδιαστρόφοις ταῖς ψυχαῖς συνερχόμενοι
ῥαδίως διαπλάττωσι τὰ ἥθη καὶ τοὺς
τρόπους αὐτῶν (Philo Judaeus, *De
specialibus legibus*, 1, 105.5-7).

τοῦ Δεσπότη τῶν ἀποστόλων ἡ
ἀπόφασις ἐτείχισεν αὐτὴν καινῷ καὶ
παραδόξῳ τειχισμοῦ τρόπῳ. Οὐ γὰρ

ἔξωθεν περιελάσας, καὶ σκόλοπας ἤδη
κατασκάψας, πύργους τε ἀναστήσας,
καὶ φρούρια θέμενος οὐ τὰ τυχόντα,
καλῶς <καὶ> γενναίως αὐτὸ
ἀσφαλίζεται (στ. 458-61).

ἐξ ἀδαμαντίνων τῶν λίθων, καὶ σιδήρῳ
συνδεδεμένων ἐποίει· ἅπερ ἀκριβῶς οἱ
πολέμιοι βάλλοντες πανταχόθεν, οὔτε
χαυνῶσαι τὴν οἰκοδομὴν, ἀλλ’ οὐδὲ τὴν
ἁρμονίαν καὶ παραλύσαι δυνήσονται,
ἀλλ’ ἀπελεύσονται μᾶλλον τὴν αὐτῶν
καταλύοντες δύναμιν (στ. 462-5).

τῷ περὶ τὴν τράπεζαν ἔοικεν ὕδατι νῦν,
ἐφ’ ὅ,τι ἂν ἐλκύσῃ τις ἄκρῳ τῷ δακτύλῳ
φερόμενον αὐτὸ μέρος, ἢ καλάμῳ τινὶ
παραποταμίῳ πρὸς ἅπαν καμπτομένῳ τὸ
πνέον (στ. 468-70).

οὐ μόνον ἐπιβουλαὶ τῶν ἀνθρώπων
<οὐκ> ἰσχύσουσιν, ἀλλὰ καὶ τοῦ
Ἀρχιμήδους αἱ μηχαναὶ πᾶσαι ὅταν
εὗρεθῶσιν, οὐ δυνήσονται βλάψαι, ἀλλὰ
προσβαλοῦσι μὲν ἴσως αὐτῷ οὐ
περιέσονται δὲ (στ. 472-4).

ξύλα καὶ λίθους συνθεῖς, οὕτως
ῥυκοδόμησε τὸν περίβολον, οὐδὲ τάφρον
ἔξωθεν περιελάσας, καὶ σκόλοπας
καταπήξας, καὶ πύργους ἀναστήσας,
οὕτως αὐτὴν ἡσφαλίσατο (Iohannes
Chrysostomus, *In principium Actorum*,
PG 51, 77.13-18).

Καὶ καθάπερ πύργον ἐξ ἀδαμαντίνων
λίθων συγκείμενον, σιδήρῳ
συνδεδεμένον ἀκριβῶς, οἱ πολέμιοι
πανταχόθεν βάλλοντες, οὔτε τὴν
οἰκοδομὴν χαυνοῦσιν, οὔτε τὴν
ἁρμονίαν παραλύουσιν, ἀλλ’
ἀπέρχονται τὸν μὲν πύργον μηδὲν
καταβλάψαντες, μηδὲ ποιήσαντές τι
κακὸν, τὴν δὲ ἑαυτῶν καταλύσαντες
δύναμιν (Iohannes Chrysostomus, *In
principium Actorum*, PG 51, 78.24-30).
μᾶλλον δὲ τῷ ἐπιτραπεζίῳ ὕδατι ἐοικῶς
ἔσῃ, ἐφ’ ὅ,τι ἂν μέρος ἐλκύσῃ σέ τις
ἄκρῳ τῷ δακτύλῳ ἀγόμενος, ἢ καὶ νῆ
Δία καλάμῳ τινὶ ἐπ’ ὅχθῃ παραποταμίας
πεφυκότι καὶ πρὸς πᾶν τὸ πνέον
καμπτομένῳ (Lucianus, *Hermotimus*,
68.32-36).

Οὐ γὰρ εἶπεν, ὅτι ἀνθρώπων ἐπιβουλαὶ
οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς μόνον, ἀλλ’ ὅτι
οὐδ’ αὐταὶ αἱ μηχαναὶ τοῦ ἔδου· Πύλαι
γὰρ, φησὶν, ἔδου οὐ κατισχύσουσιν
αὐτῆς. Οὐκ εἶπεν, Οὐ προσβαλοῦσιν
αὐτῇ, ἀλλ’ ὅτι Οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς·
προσβαλοῦσι μὲν γὰρ, οὐ περιέσονται

ὥς μὴ δὲ γρύξαι τινὰ τολμῆσαι φωνὴν
(στ. 477-8).

ἐστεφανωμένος παστοῖς (στ. 481-2).

Ὡ ποῖος αἰὼν οὕτω μακρὸς λήθῃ
καλύψαι δυνήσεται, τὰ πεπραγμένα σοι
(στ. 484).

βασίλεϋ, ἢ τίς ἂν ὑμνήσειεν ἀξίως αὐτὰ;
ποῖα χεῖλη; τίني στόματι; ποίῳ ψυχῆς
ἡγεμονικῷ; τίني γλώττῃ; ποῖα φωνῆς
ὀργανοποιία; (στ. 485-6).

Ὁ γὰρ Θεὸς τὸ κατὰ δύναμιν, ἅπαντας
ἀπαιτεῖ (στ. 490-1).

δὲ αὐτῆς (Iohannes Chrysostomus, *In principium Actorum*, PG 51, 77.26-32).
ἀλλ' ἔτι μᾶλλον ἢ πρότερον, ὥς μηδὲ
γρύξαι τινὰ τολμᾶν ἢ ἀναπνεῦσαι
βιαιότερον (Philo Judaeus, *De vita contemplativa*, 75.5-6).

νέος οὐ παστοῖς ἐστεφανωμένος, ἀλλὰ
βωμοῖς (Theodorus Studites, *Epitaphius in matrem suam*, 31.148.3).

Ποῖος αἰὼν οὕτω μακρὸς λήθῃ καλύψαι
δυνήσεται τὸ πραττόμενον; (Iohannes Chrysostomus, *Contra theatra*, PG 56, 552.15-16).

ὦ δέσποτα, πῶς ἂν σέ τις ὑμνήσειε,
ποίῳ στόματι, τίني γλώττῃ, ποῖα φωνῆς
ὀργανοποιία, ποίῳ ψυχῆς ἡγεμονικῷ;
(Philo Judaeus, *De vita Mosis*, 2, 239.1-2).

Εἰ δὲ μικρὰ καὶ τῆς ἀξίας ἐλάττω, καὶ
Θεῷ φίλον τὸ κατὰ δύναμιν (Gregorius Nazianzenus, *Funebris in laudem Caesarii fratris oratio* [Or. 7], 17.1-2)
Πλὴν καὶ Θεῷ φίλον τὸ κατὰ δύναμιν
(Gregorius Nazianzenus, *Funebris oratio in laudem Basilii Magni Caesareae in Cappadocia episcopi* [Or. 43], 82.2.1-2).

Πίνακας 2

Σύγκρισις παλαιῶν ἀρχόντων, καὶ νέου τοῦ νῦν αὐτοκράτορος

συμπραπτούσης <ἰσχύος, τοὺς>
ἰσχύοντας καὶ ἀμύνασθαι δυναμένους
(στ. 8-9).

Τὸ δ' ἀληθεύειν οὕτως ἤρμοσεν ἑαυτῷ,
ὥς τοὺς λόγους ὅρκους ἐκάστω
νομίζεσθαι (στ. 295-6).
ἐπειρᾶτο διαλύειν αὐτὴν ἡσυχῇ,
βαρυτέρῳ ἦθει, ἢ μικρῷ σώματι (στ.
118-9).

Ὁ γὰρ Θεὸς τὸ κατὰ δύναμιν, ἅπαντας
ἀπαιτεῖ. Καὶ σοὶ οὖν αὐτοῦ μιμητῇ
γενομένῳ (στ. 490-1).

<Τοὺς> ἀνδραποδιστὰς περὶ κακίας
ἄθλων μιμούμενοι, στεφανηφοροῦσιν
(στ. 374-5).

καὶ καρπῶν ὑπ' εὐφορίας βρίθεις· καὶ οἱ
καρποὶ, καρύῳ παρόμοιοι (στ. 62).

ἅμα εἰρήνην καὶ εὐνομίαν καταγγέλλων
(στ. 241-2).

Εἰς τὸν ὄντως αὐτοκράτορα Μανουῆλ τὸν Παλαιολόγον Δημητρίου τοῦ Χρυσολωρᾶ ἐπιστολαὶ ἑκατὸν ἐφ' ἐνὶ πράγματι

ὥς ἔστι σοι καὶ ἀμύνασθαι δύναμις καὶ
γεγραμμένων περιεργία (ἐπιστολή 4).

Ἄριστε βασιλεῦ, αὐτός, οὗ τὸν ἅπαντα
λόγον ἀπλοῦν ἀντὶ ὅρκου νομίζεσθαι
παντὶ λέγω (ἐπιστολή 12).

Ἄριστε βασιλεῦ, σὺ μὲν οὐ τοιαῦτα
μόνον, ἀλλὰ καὶ τούτων ὅσα βαρυτέρα
‘βαρυτέρῳ ἦθει’ ἢ βραχεῖ σκώμματι
θεραπεύεις (ἐπιστολή 21).

Ἄριστε βασιλεῦ, τὸ μὲν ἀγνόημα
πάντως παλαιοῖς μέγα, εἰ μόνον
ἀνέτρεχεν εἰς Θεόν· ἐγὼ καὶ τὸ
βασιλέως ἴσον λογίζομαι τῷ Θεῷ, ἀλλ’
ὅμως ἐκεῖνος κρεμάμενος ἀφῆκεν
ἀμαρτάνουσιν ἅπαντα, ἄφες καὶ σὺ νῦν
ἐμὸν ἐκείνου μιμητῆς ὦν. Χαίροις
(ἐπιστολή 23).

Ἄριστε βασιλεῦ, οἱ περὶ τοὺς ἄθλους
ἀγωνιζόμενοι καὶ γενναίως πλήττοντες
στεφανοῦνται (ἐπιστολή 38).

τὸ μὲν γὰρ ἀφορίαν τὸ δὲ καρπῶν
εὐπορίαν ἄφθονον βρίθει. ἴσθι οὖν ὥς
ἀγαθὸν οὐ κακὸν τὸ ῥῆμα (ἐπιστολή
40).

εὐνοίας τε καὶ εἰρήνης ἀναπέπληκας
(ἐπιστολή 57).

ἐκάστου δὲ τούτων ἐνὸς αὐτῷ χρεῖα
μόνου, τὰ δ' ἄλλα τοῖς ἄλλοις ὡς κοινὰ
ταμιεύεσθαι πέφυκε, καὶ <τοῖς> χρεῖαν
ἔχουσι χορηγεῖσθαι (στ. 167-9).

Ἄριστε βασιλεῦ, χρήμασιν οἰκείοις
σῆτον ἄφθονον εἰς καιρὸν ταμιεύεις
ἐνδείας, διανέμων ἐκάστῳ δεομένων
ὅσον ἀνάγκης χρεῖα καὶ χορηγῶν ἅπασιν
ἀφθονίαν ἐκ τοῦ λιμοῦ (ἐπιστολή 67).

VII. Η χειρόγραφη παράδοση

VII.1. Περιγραφή των χειρογράφων

Parisinus graecus 1191

Ο κώδικας είναι χαρτώος και χρονολογείται στον 15^ο αιώνα. Περιλαμβάνει 141 αριθμημένα φύλλα, των οποίων οι διαστάσεις είναι 422×282 mm, και περιέχει ένα πλήθος ομιλητικών, θεολογικών, ρητορικών και φιλολογικών κειμένων: Γεώργιος Σχολάριος, *Λόγος εἰς τὴν ἐορτὴν τῶν Εἰσοδίων τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου* [BHG 1147g] (ff. 1^r-5^r)· Λεονάρδος Αρετίνος, *Περὶ τῆς πολιτείας τῶν Φλωρεντίνων* (ff. 5^r-7^r)· Ματθαῖος Καμαριώτης, *Ἐγκώμιον εἰς τοὺς ἁγίους τρεῖς ἱεράρχας* [BHG 748a] (ff. 7^r-14^v)· Ιωάννης Αργυρόπουλος, *Μονωδία εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον* (ff. 14^v-16^r)· Ιωάννης Αργυρόπουλος, *Παραμυθητικὸς πρὸς τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον τὸν Παλαιολόγον, ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου* (ff. 16^r-20^v)· Ιωάννης Αργυρόπουλος, *Βασιλικὸς ἢ περὶ βασιλείας, πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον τὸν Παλαιολόγον* (ff. 21^r-25^r)· Φώτιος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, *Περὶ τῶν ἑπτὰ οἰκουμενικῶν συνόδων*, [ἀπόσπασμα ἀπὸ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἄρχοντα τῆς Βουλγαρίας Μιχαήλ] (ff. 25^r-29^v)· Μάρκος Ευγενικός, *Ἐπιστολὴ οἰκουμενικὴ πρὸς τοὺς ὀρθόδοξους χριστιανούς* (ff. 29^v-32^v)· <Δημήτριος Χρυσολωράς>, *Σύγκρισις παλαιῶν ἀρχόντων καὶ νέου τοῦ νῦν αὐτοκράτορος* (ff. 32^v-39^r)· Δημήτριος Χρυσολωράς, *Ἐπιστολαὶ ἑκατὸν ἑφ' ἐνὶ πράγματι* [πρὸς τὸν Μανουήλ Β' Παλαιολόγο] (ff. 39^v-44^v)· Μακάριος Μακρῆς, *Πρὸς Λατίνους*, [πραγματεία σχετικὰ μετὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ ἁγίου Πνεύματος] (ff. 45^r-49^v)· Ιωάννης Αργυρόπουλος, *Συνοπτικώτατον περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως*, πρὸς τὸν μέγαλο δούκα τῆς Ετρουρίας (ff. 49^v-53^r)· Γεώργιος Σχολάριος, *Διάλογος* [σχετικὰ μετὰ τὸ ζήτημα τῆς ἐκπόρευσης τοῦ ἁγίου Πνεύματος] (ff. 53^r-62^v)· Ιωάννης Η' πάπας τῆς Ρώμης, *Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πατριάρχη Φώτιο* (ff. 63^r-63^v)· Λάζαρος μοναχός [PLP 14329], *Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν μητροπολίτη Λαρίσης* (ff. 63^v-64^v)· Μάξιμος Ομολογητής, *Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Μαρίνο, πρεσβύτερο Κύπρου* [CPG 7697.10] (ff. 65^r-66^r)· <Ματθαῖος Εφέσου>, *Πρόλογος ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὴν Ὀδύσειαν τοῦ Ὁμήρου, διὰ βραχέων χαρακτηρίζων τοῦ ποιητοῦ τὴν διάνοιαν* (ff. 66^r-67^r)· Ιωάννης Τζέτζης, *Ἱστορίαι παλαιαὶ διάφοροι διαστίχων πολιτικῶν* (ff. 67^r-72^r)· Ηράκλειτος <Ποσειδίππος>, *Ἐπίγραμμα κατὰ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου* (f. 72^r)· Δημόκριτος <Μητρόδωρος>, *Ἐπίγραμμα τὸνναντίον* (ff. 72^r-72^v)· Ἀνώνυμος, *Ἐξήγησις τῆς Ἰλιάδος*

καὶ Ὀδυσσεΐας Ὀμήρου (ff. 72^v-73^r)· Ανώνυμος, Επίγραμμα για τα επτά θαύματα του κόσμου (f. 73^r)· Ανώνυμος, Πραγματεία σχετικά με τις απαρχές του σχίσματος των Εκκλησιών (ff. 73^r-73^v)· Σύμβολον τῆς Πίστεως, τὸ ἐν τῇ Ρώμῃ, ἐν ταῖς πύλαις τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Πέτρου γεγραμμένον (ff. 73^v-74^r)· Ιωάννης Χρυσόστομος, Λόγος εἰς τὸν εὐαγγελισμὸν τῆς δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου [BHG 1144h, CPG 4677] (ff. 74^v-77^v)· Διήγησις τοῦ Ὀδυσσεύως (ff. 77^v-79^v)· Ανώνυμος, Απόδειξις τῶν ἁγίων πατέρων κανονικῇ, [έργο με θέμα την παράδοση των Αποστόλων, που διατηρήθηκε από τους Έλληνες και όχι από τους Ρωμαίους] (ff. 79^v-82^v)· Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων, Διορθώσεις στα Γεωγραφικά του Στράβωνα σχετικά με το σχήμα της γης (ff. 82^v-88^v)· Richardus Florentinus, Ἀνατροπὴ κεφαλαιώδους τοῦ νόμου Μωάμεθ [ελληνική απόδοση του λατινικού κειμένου από τον Δημήτριο Κυδώνη] (ff. 89^r-115^v)· Richardus Florentinus (;), Διάλεξις μερικὴ πῶς δεῖ διαλέγεσθαι τοῖς Ἰσμαηλίταις, μυθολογουμένοις παρὰ Μωάμεθ (ff. 115^v-117^v)· Richardus Florentinus (;), Ἰσμαηλίτου δι' ἐρωταποκρίσεων, περὶ τῆς ἀνωμότητος πίστεως τῶν χριστιανῶν (ff. 117^v-122^v)· Συμεὼν Θεσσαλονίκης, Ἐξήγησις τοῦ ἱεροῦ συμβόλου (ff. 122^v-127^r)· Ανώνυμος, Ὠραιοτάτοι στίχοι ποιηθέντες ἐπὶ στοῦ ῥέον ὕδωρ ἐχούση (f. 127^r)· Ματθαῖος Καμαριώτης, Ἀνάπτυξη του ἱεροῦ συμβόλου της πίστεως (ff. 127^r-141^v). Τέλος, τα κείμενα καταγράφονται σε μία στήλη με 35 σειρές στην κάθε σελίδα και αντιγραφείας των φύλλων 130^r-141^v είναι ο Νικόλαος Μαλαζός.²¹⁵

Ειδικότερα, στα φύλλα 32^v-39^r, στα οποία παραδίδεται το κείμενο της *Σύγκρισης*, πριν από τον τίτλο του κειμένου υπάρχει μία ταινία με φυτική διακόσμηση και τόσο ο τίτλος όσο και το πρώτο γράμμα ερυθρογραφούνται. Επίσης, το πρώτο γράμμα μεγεθύνεται και διακοσμείται. Η γραφή είναι μικρογράμματη, αρκετά προσεγμένη και ευανάγνωστη. Ακόμη, εντοπίζονται λάθη ιωτακισμού (π.χ. δυνάμι, ἐπιτρέπι, ἐψιφίζετο κλπ.) και τονισμού από τον αντιγραφέα (π.χ. καλεῖν, ἀφορμᾶς, σύλλογων κλπ.). Επιπροσθέτως, παρατηρείται η συνένωση δύο λέξεων ή ο διαχωρισμός μίας λέξης (π.χ. ἐνενδεΐαις, συνευτολμία, πρὸς ὑπερβάλλοντες κλπ.), ενώ σε 14 σημεία υπάρχουν κενά ενός ή περισσότερων γραμμάτων, τα οποία είναι αρκετά εύκολο να συμπληρωθούν. Στο περιθώριο του φύλλου 33^v καταγράφεται η διόρθωση μιας λέξης από ένα

²¹⁵ Νικόλαος Μαλαζός (~1500-1590). Το 1538 έλαβε το αξίωμα του *πρωτοπαπά* στο Ναύπλιο και το 1540 μετοίκησε στη Βενετία μετά την άφιξη των Τούρκων. Το 1549 επέστρεψε στην Κρήτη και το 1552 γύρισε εκ νέου στη Βενετία, όπου διετέλεσε ιερέας στον Άγιο Γεώργιο. Πέρασε τα τελευταία χρόνια της ζωής του στη Ζάκυνθο. Για τον Νικόλαο Μαλαζό και γενικά για όλο το χειρόγραφο Paris. gr. 1191, βλ. <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/50796/> και Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs*, τ. 1, σσ. 258-9.

μεταγενέστερο χέρι. Τέλος, με βάση το γραφικό χαρακτήρα συμπεραίνουμε ότι τα συγκεκριμένα φύλλα έχουν γραφτεί από έναν αντιγραφέα.²¹⁶

Parisinus graecus 817

Ο κώδικας είναι χαρτώος, χρονολογείται στον 16^ο αιώνα και περιλαμβάνει 214 αριθμημένα φύλλα. Το συγκεκριμένο χειρόγραφο περιέχει μία πληθώρα ομιλητικών, θεολογικών, ρητορικών και φιλολογικών κειμένων· το περιεχόμενό του ταυτίζεται εν πολλοίς με αυτό του κώδικα Paris. gr. 1191: Ιωάννης Χρυσόστομος, *Λόγος παραινετικός εις Θεόδωρον έκπεσόντα* [CPG 4305] (ff. 1^r-25^v)· Γρηγόριος Θεολόγος, *Λόγος συντακτήριος λεχθείς ἐν τῷ μαρτυρίῳ τῆς ἁγίας Ἀναστασίας* [BHG 730b, CPG 3010.42] (ff. 26^r-55^v)· Ωριγένης <Αδαμάντιος>, *Διάλογος κατὰ Μαρκιανιστῶν* [CPG 1726] (ff. 56^r-102^v)· Βίος Γρηγορίου επισκόπου Νύσσης [BHG 717] (ff. 103^r-131^v)· *Ἐκ τῶν ὑπομνηματισμῶν τῶν εἰς τὸν περὶ εὐταξίας λόγον τοῦ Θεολόγου* (ff. 131^v-133^r)· Ματθαῖος Καμαριώτης, *Ἐγκώμιον εἰς τοὺς ἁγίους τρεῖς ἱεράρχας* [BHG 748a] (ff. 134^r-146^r)· Ιωάννης Αργυρόπουλος, *Μονωδία εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον* (ff. 146^v-148^v)· Ιωάννης Αργυρόπουλος, *Παραμυθητικός πρὸς τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον τὸν Παλαιολόγον, ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου* (ff. 149^r-156^v)· Ιωάννης Αργυρόπουλος, *Βασιλικὸς ἢ περὶ βασιλείας, πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον τὸν Παλαιολόγον* (ff. 157^r-163^v)· <Δημήτριος Χρυσολωράς>, *Σύγκρισις παλαιῶν ἀρχόντων καὶ νέου τοῦ νῦν αὐτοκράτορος* (ff. 164^r-174^v)· Ιωάννης Η΄ πάπας Ρώμης, *Επιστολή πρὸς τὸν πατριάρχη Φώτιο* (ff. 175^r-176^r)· Λάζαρος μοναχός, *Επιστολή κατὰ τῶν Λατίνων πρὸς τὸν μητροπολίτη Λαρίσης* (ff. 176^v-178^v)· Μάξιμος Ομολογητής, *Επιστολή πρὸς τὸν Μαρίνο, πρεσβύτερο Κύπρου* [CPG 7697.10] (ff. 178^v-180^r)· <Ματθαῖος Εφέσου>, *Πρόλογος ἐγκωμιαστικός εἰς τὴν Ὀδύσειαν τοῦ Ὀμήρου, διὰ βραχέων χαρακτηρίζων τοῦ ποιητοῦ τὴν διάνοιαν* (ff. 180^v-182^v)· *Διήγησις τοῦ Ὀδυσσέως* (ff. 183^r-185^v)· Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων, *Διορθώσεις στα Γεωγραφικά του Στράβωνα σχετικά με τὸ σχῆμα τῆς γῆς* (ff. 186^r-196^r)· Ισαάκιος Πορφυρογέννητος, *Παραλειπόμενα τῆς Ἰλιάδας* (ff. 196^v-207^r)· Θεόδωρος Γαζής, *Ὅτι ἡ φύσις βουλευέται* (ff. 207^v-208^v)· Γεώργιος Τραπεζούντιος, *Επιστολή πρὸς τὸν Ησαΐα Κύπρου* (ff. 208^v-210^v)· Ἀνώνυμος, *Επιστολή πρὸς τὸν Γεώργιο Τραπεζούντιο* (ff. 210^v-211^r)· Ματθαῖος Καμαριώτης, *Προλεγόμενα τῆς ρητορικῆς τέχνης* (ff. 211^v-214^v). Τα κείμενα καταγράφονται σε μία στήλη με 29 σειρές

²¹⁶ Βλ. Treu, “Chrysoloras”, 115 και Bizzaro, *Cento epistole*, σ. 32.

στην κάθε σελίδα. Τέλος, αντιγραφείας των φύλλων 1^r-25^r ήταν ο Πέτρος Καρναβάκας και των φύλλων 26^r-55^v και 103^r-133^r ήταν ο Ιωάννης Μαυρομάτης.²¹⁷

Ειδικότερα, στα φύλλα 164^r-174^v, στα οποία παραδίδεται το κείμενο της *Σύγκρισης*, πριν από τον τίτλο του κειμένου υπάρχει μία ταινία διακοσμημένη με γεωμετρικά σχέδια και το πρώτο γράμμα μεγεθύνεται. Η γραφή είναι μικρογράμματα και σχετικά ευανάγνωστη, όμως δεν είναι τόσο προσεγμένη όσο αυτή του Paris. gr. 1191. Επίσης, στο φύλλο 164^r έχει προστεθεί στο περιθώριο, ίσως μεταγενέστερα, η διόρθωση μιας λέξης του κειμένου. Σε 3 σημεία διαπιστώνεται η παράλειψη είτε ολόκληρης φράσης είτε μιας λέξης του κειμένου από τον αντιγραφέα και σε άλλα 13 σημεία υπάρχουν κενά ενός ή περισσότερων γραμμάτων. Ακόμη, και σε αυτό το χειρόγραφο εντοπίζονται λάθη ιωτακισμού (π.χ. ἀνδρίαν, ἴσιν, ἰσὶν κλπ.), χωρισμός μιας λέξης σε δύο μέρη (π.χ. ὦφ' ἐλοῖτο, κατὰ πληῆξαι, τοῦ ναντίον κλπ.) και σφάλματα διττογραφίας. Τέλος, με βάση το γραφικό χαρακτήρα συμπεραίνουμε ότι τα συγκεκριμένα φύλλα έχουν γραφτεί από έναν αντιγραφέα.

VII.2. Η σχέση των χειρογράφων

Το βασικό ερώτημα που τίθεται εξ αρχής είναι αν ο Paris. gr. 817 μπορεί να θεωρηθεί απόγραφο του Paris. gr. 1191 ή αν τα δύο χειρόγραφα ανάγονται απλώς σε ένα κοινό πρότυπο. Είναι ασφαλέστερο να θεωρήσουμε ότι τα δύο χειρόγραφα ανάγονται σε ένα κοινό πρότυπο, όπως άλλωστε έχει αποδειχθεί σε ό,τι αφορά το κείμενο του Ματθαίου Εφέσου που παραδίδεται από τα δύο χειρόγραφα.²¹⁸ Ειδικότερα, το παλαιότερο χειρόγραφο (Paris. gr. 1191) παρουσιάζει σφάλματα και ιδιόζουσες γραφές που δεν επαναλαμβάνονται σε αρκετές περιπτώσεις από το νεότερο (Paris. gr. 817): για παράδειγμα στον Paris. gr. 817 συμπληρώνονται ορισμένα κενά που υπάρχουν στο παλαιότερο χειρόγραφο: στ. 27: (Paris. gr. 1191) τῆς τυχούς[.] ~ (Paris. gr. 817) τῆς τυχούσας, στ. 35: (Paris. gr. 1191) ἀσφαλέ[.....] ~ (Paris. gr. 817) ἀσφαλέστερον, στ. 49: (Paris. gr. 1191) ἴ[.] ~ (Paris. gr. 817) ἴνα. Επίσης, στο νεότερο χειρόγραφο

²¹⁷ Για τον Πέτρο Καρναβάκα (Καρνεάδη) γνωρίζουμε μόνο ότι προέρχεται από τη Μονεμβασιά. Ο Ιωάννης Μαυρομάτης (1510/20-μετά το 1573) ήταν Κερκυραίος και αντιγραφείας, ο οποίος δραστηριοποιήθηκε στην Ιταλία, και υπήρξε συνεργάτης του Μανουήλ Προβατάρη. Για τους αντιγραφείς και για όλο το χειρόγραφο Paris. gr. 817, βλ. <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/50402/> και Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs*, τ. I, σσ. 152-3.

²¹⁸ Για περισσότερες πληροφορίες σε ό,τι αφορά το κείμενο του Ματθαίου Εφέσου και τη σχέση των δύο χειρογράφων βλ. D. Reinsch, *Die Briefe des Matthaios von Ephesos im Codex Vindobonensis Theol. Gr. 174*, [Verlag Nikolaus Mielke] Berlin 1974, σσ. 68-9 και 74-5.

διορθώνονται κάποιες ιδιάζουσες γραφές του παλαιότερου χειρογράφου, π.χ. στ. 66: (Paris. gr. 1191) τοῦ κρίου ~ (Paris. gr. 817) τοῦ καρίου, στ. 181: (Paris. gr. 1191) πτολομαῖον ~ (Paris. gr. 817) πτολεμαῖον, στ. 243: (Paris. gr. 1191) ἀκαθῶν ~ (Paris. gr. 817) ἀκανθῶν, στ. 274: (Paris. gr. 1191) ἔνδεικι ~ (Paris. gr. 817) ἔνδεια, στ. 244: (Paris. gr. 1191) φροτίζει ~ (Paris. gr. 817) φροντίζει· διορθώνονται ακόμη ορισμένα λάθη ιωτακισμού, π.χ. στ. 108: (Paris. gr. 1191) ἐπιτρέπι ~ (Paris. gr. 817) ἐπιτρέπει, στ. 115: (Paris. gr. 1191) ἐψιφίζετο ~ (Paris. gr. 817) ἐψηφίζετο· σε αρκετές περιπτώσεις διορθώνονται ο τονισμός και τα πνεύματα, π.χ. στ. 318: (Paris. gr. 1191) τὸν μακαρίον ~ (Paris. gr. 817) τὸν μακάριον, στ. 326: (Paris. gr. 1191) εὐρώπην ~ (Paris. gr. 817) εὐρώπην, στ. 467: (Paris. gr. 1191) τῇ νῆσω ~ (Paris. gr. 817) τῇ νήσω· και τέλος, παρατηρείται ο διαχωρισμός της συνένωσης δύο λέξεων που υπήρχε στο παλαιότερο χειρόγραφο, π.χ. στ. 347: (Paris. gr. 1191) καταμεσημβρίαν ~ (Paris. gr. 817) κατὰ μεσημβρίαν, στ. 213: (Paris. gr. 1191) καταπερσῶν ~ (Paris. gr. 817) κατὰ περσῶν, στ. 19: (Paris. gr. 1191) ὁ προσταῦτα ἐξαμαρτῶν ~ (Paris. gr. 817) ὁ πρὸς ταῦτα ἐξαμαρτῶν.

VII.3. Έγκλιση του τόνου και στίξη στον κώδικα Paris. gr. 1191

Έγκλιση του τόνου

1. Η προσωπική αντωνυμία

- Ο τύπος *μοι*

Χάνει τον τόνο του μετά από προπερισπώμενο (οὔτοι μοι) ή παροξύτονο (προσίτω μοι).

Εγκλίνεται μετά από εγκλιτικό (γέ μοι) ή οξύτονο (ἄν μοι).

- Ο τύπος *μέ*

Εγκλίνεται μετά από οξύτονο (πρός με).

- Ο τύπος *σοῦ*

Χάνει τον τόνο του μετά από παροξύτονο (εὐκρασία σου) ή περισπώμενο (θερμῇ σου).

- Ο τύπος *σοί*

Χάνει τον τόνο του μετά από παροξύτονο (πεπραγμένα σοι).

Διατηρεί τον τόνο του μετά από οξύτονο (καί σοί).

- Ο τύπος *σέ*

Εγκλίνεται μετά από οξύτονο (αὐτόν σε).

2. Η αόριστη αντωνυμία τίς, τί

- Οι τύποι *τίς, τί*

Εγκλίνονται μετά από οξύτονο (ἄν τις [2x], δέ τις [2x], καί τις, γάρ τις) ή άτονο (εἴ τις [3x], εἴ τι) ή προπερισπώμενο (σπῶνται τι) ή παροξύτονο (ἄλλό τι, εἵπέρ τις. Αλλά εἵποι τις, πλάνος τις).

Χάνουν τον τόνο τους μετά από περισπώμενο (πᾶς τις [2x]).

- Οι τύποι *τινί, τινά, τινῶν, τισί*

Τονίζονται μετά από παροξύτονο (γρύξαι τινά, καλάμω τινί) ή προπερισπώμενο (γρῶξαι τινά).

Εγκλίνονται μετά από άτονο (ἔν τισι) ή οξύτονο (καί τινων, δέ τινων, βραχύν τινα, κατά τινα, δέ τινι. Αλλά οὐδέ τινί).

3. Το ρήμα *εἰμί*

- Ο τύπος *ἐστὶ*

Τονίζεται μετά από προπερισπώμενο (τοιούτος ἐστὶν) ή παροξύτονο (γνώμην ἐστὶν, λίθος ἐστὶν) ή περισπώμενο (κακῶν ἐστὶν. Αλλά αὐτῆς ἐστι).

Εγκλίνεται μετά από οξύτονο (γάρ ἐστιν).

- Ο τύπος *εἰσὶ*

Τονίζεται μετά από προπαροξύτονο (πόλεων εἰσὶν) ή μετά από ἐκθλιψη (τοιαῦται δ' εἰσὶν).

4. Το ρήμα *φημι*

- Ο τύπος *φησὶ*

Τονίζεται μετά από παροξύτονο (μέγας φησὶν).

- Ο τύπος *φασὶ*

Τονίζεται μετά από παροξύτονο (ἔτι φασὶ).

Εγκλίνεται μετά από άτονο (ὥς φασι).

5. Ο σύνδεσμος *τὲ*

Εγκλίνεται μετά από οξύτονο (καλά τε [3x]) ή προπαροξύτονο (φάσγανά τε, ἄπονόν τε, εὐδαίμονάς τε, λαμπρότερός τε).

Χάνει τον τόνο του μετά από περισπώμενο (ἐθνῶν τε, εὐχαῖς τε, ἠθικῶ τε, εὐσεβῇ τε) ή παροξύτονο (ὅσοι τε, εὐμενείας τε, πύργους τε. Αλλά θείοις τὲ).

6. Τα επιρρήματα *ποτέ*, *πῶς*

- Το επιρρημα *ποτέ*

Τονίζεται μετά από προπερισπώμενο (πλήθος ποτέ, εἶναι ποτέ) ή μετά από οξύτονο (αὐτοὶ ποτέ, καὶ ποτέ) ή μετά από σημείο στίξης («οἱ αὐτοὶ ποτέ μὲν δρῶντες. ποτέ δὲ καὶ πάσχοντες κακὸν ὅμοιον ὧν διέθεντο παθόντες», «καὶ ποτέ μὲν εὐεργεσίας αὐτοῖς ὑπισχνεῖται, ποτέ δὲ τούτοις ἀπειλεῖ κάκιστα»).

Εγκλίνεται μετά από άτονο (εἴ ποτε).

- Το επιρρημα *πῶς*

Εγκλίνεται μετά από προπαροξύτονο (ἰδιά πως).

Τονίζεται μετά από σημείο στίξης («ὁ γὰρ τῶν ἀλλοτρίων οὕτως ἐπιμελούμενος, πῶς ἂν ἀμελήσειε τῶν ἰδίων· καὶ ὁ τοῖς ἐχθροῖς φίλος· πῶς ἂν ἐχθροῖς φίλοις γενοιτο», «καὶ ἀπλῶς ὁ σώζων ἀλλότρια. πῶς ἂν ἀπωλέσειεν ἴδια· ταυτὰ δὲ καὶ τοῖς γένει μὲν οἰκείους»).

7. Το μόριο γέ

Χάνει τον τόνο του μετά από παροξύτονο (καίτοι γε [2x]), περισπώμενο (τῷ γε [2x], ἀγαθῶν γε, αὐτοῖς γε) ή παροξύτονο (ὅπου γε).

Εγκλίνεται μετά από οξύτονο (τό γε. Αλλά ὥς γέ μοι).

Η στίξη του χειρογράφου

Είναι κοινά παραδεκτό ότι η βυζαντινή λογοτεχνία προοριζόταν για απαγγελία και όταν κάποιος διάβαζε ένα κείμενο θεωρούμε ότι το διάβαζε φωνακτά. Έτσι λοιπόν, οι συγγραφείς υπαγόρευαν τα έργα τους ή τα κατέγραφαν οι ίδιοι έχοντας υπόψιν τους την απαγγελία. Το γεγονός αυτό αποτυπώνεται στην στίξη του χειρογράφου, η οποία μάς βοηθά να χωρίσουμε τις νοηματικές ενότητες και να διακρίνουμε τα σημεία της αναπνοής κατά την διάρκεια της ανάγνωσης. Διάφοροι μελετητές, όπως ο Diether Roderich Reinsch²¹⁹, έχουν τονίσει την ανάγκη να δώσουμε σημασία στην στίξη και στον τονισμό. Οι βασικές αρχές για την στίξη είναι παρόμοιες σε όλα τα χειρόγραφα και ακολουθούν σε μεγάλο βαθμό τους κανόνες που είχε διατυπώσει στη *Γραμματική Τέχνη* ο Διονύσιος ο Θράξ.²²⁰ Τα βασικά σημεία στίξης του χειρογράφου Paris. gr. 1191, το οποίο ακολουθεί η παρούσα έκδοση, είναι το κόμμα, η μέση, η άνω και η κάτω στιγμή και το ερωτηματικό.

- Ειδικότερα, η μέση στιγμή χρησιμοποιείται:

- i) ενίοτε μετά από την κλητική προσφώνηση, π.χ. στ. 1: «Ἄριστε βασιλεῦ· πολλάκις τὰ σὰ τῶν ἔργων ...».
- ii) για να διαχωρίσει όρους που απλώς παρατίθενται ή συνδέονται μεταξύ τους παρατακτικά, π.χ. στ. 83-4: «χερσέων ἐνύδρων ἀεροπόρων· λίθων· φυτῶν· βοτανῶν», στ. 92-3: «ἔτι χαίρει μὲν ἀρχιθύταις· θύταις, καὶ πᾶσιν ἄλλοις», στ. 108-9: «οὐ πληγὰς

²¹⁹ Πρβλ. D. R. Reinsch, "Stixis und Hören", στο: Β. Ἀτσαλός/Ν. Τσιρώνη (επιμ.), *Πρακτικά του 5' Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας* (Δράμα, 21-27 Σεπτεμβρίου 2003), τ. 1, Αθήνα 2008, σσ. 259-69, καθώς και του ίδιου "Palinodien eines Editors", στο: Α. Giannouli/Ε. Schiffer (eds.), *From Manuscripts to Book. Vom Codex zur Edition. Proceedings of the International Workshop on Textual Criticism and Editorial Practise for Byzantine Texts* (Vienna, 10-11 December 2009), Wien 2011, σσ. 175-84 και "What Should an Editor Do with a Text Like the 'Chronographia' of Michael Psellos?" στο: Α. Bucossi/Ε. Kihlman (eds.), *Ars Edendi Lecture Series*, τ. 2, Stockholm 2012, σσ. 131-54.

²²⁰ Βλ. Α. L. Gaffuri, "La teoria grammaticale antica sull'interpunzione dei testi greci e la prassi di alcuni codici medievali", *Aevum* 68 (1994), 95-115 και C. M. Mazzucchi, "Per una punteggiatura non anacronistica, e più efficace, dei testi greci", *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 51 (1997), 129-43.

δημοσίας· οὐχ' ὕβρεις βιαιοτέρας· οὐ τραύματα· οὐκ ἀτιμίαν ἄλλην· οὐδὲν ἕτερον ὁμοιότροπον», στ. 150-1: «οὐκ ἵχνος· οὐ λείψανον· οὐδὲ προσηγορία νῦν ὑπολέλειπται», στ. 336-7: «αἰδῶς αὐτῶ· μετριότης, ἐπιείκεια· φρόνησις· καὶ πᾶν ἄλλο τίμιον», στ. 445-6: «καὶ προσάγειν ὧν ἂν ἕκαστος εὐπορῇ· ὁ μὲν χρήματα· ὁ δὲ σπουδὴν· ὁ δὲ προθυμίαν», στ. 482-3: «ἀλλ' ἀνδρεῖα· γνώσει· δικαιοσύνη, καὶ σωφροσύνη κεκοσμημένος».

iii) σε σύγκριση ἢ διάζευξη μπαίνει πριν ἀπὸ τὴ μέση στιγμή, π.χ. στ. 3: «ἄλλοις δὲ παρρησίαν· ἢ κτίσματα· ἢ καὶ τὸ μέγιστον εἰς σοφίαν», στ. 467-70: «οὐδενὶ γὰρ τὸ γένος ἡμῶν· ἢ τῷ περὶ τὴν τράπεζαν ἔοικεν ὕδατι νῦν, ἐφ' ὅ,τι ἂν ἐλκύσῃ τις ἄκρῳ τῷ δακτύλῳ φερόμενον αὐτὸ μέρος· ἢ καλάμῳ τινὶ παραποταμίῳ πρὸς ἅπαν καμπτομένῳ τὸ πνέον», στ. 484-5: «τὰ πεπραγμένα σοι βασιλεῦ· ἢ τίς ἂν ὑμνήσειεν ἀξίως αὐτὰ».

iv) γιὰ νὰ διαχωρίσει παρενθετικές φράσεις, π.χ. στ. 18-20: «ἴσως ἂν τινα λόγον ἔχει· τελευτὴ γὰρ ἔπεται σπάνει δικαίων, οὗ χάριν ὁ προσταῦτα ἐξαμαρτῶν θνήσκει· κακὸν ὅμοιον ᾧ διέθηκε παθῶν· οἷς δὲ συνέβη ...», στ. 49-53: «ἵνα καὶ αὐτὸς ὥς ὑπὸ γνησίων υἱῶν ἀντιτιμᾶται· ἐπεὶ κοινοὶ γονεῖς ἐθνῶν τε καὶ πόλεων εἰσὶν εἰ χρὴ τάληθες εἰπεῖν, ἄρχοντες ἀγαθοὶ· τοὺς δ' ἐπὶ λύμῃ καὶ ζημίᾳ τούτων ὄντας, οὐκ ἄρχοντας, ἀλλ' ἐχθροὺς καὶ δυνάστας προσαγορευτέον· ὥς τὰ πολέμιων δρῶντας ἢ φίλων, κοινὸς ὁ βασιλεὺς πατὴρ ...», στ. 127-32: «καὶ ὥσπερ ἱατρὸς ἄριστος· ἐν ταῖς μεγάλαις καὶ ἐπισφελέσι ὅσοις, ἔστιν ὅτε μέλη σώματος ἀφαιρεῖ στοχαζόμενος ὑγείας, κυβερνήτας δὲ χειμῶνων ἐπιγενομένων ἀποφορτίζεται. προνοία σωτηρίας πλεόντων· καὶ μέμψις μὲν αὐτῶν οὐδενὶ, ἐκατέρων δ' ἔπαινος ἔπεται· τὸ συμφέρον πρὸ τοῦ ἡδέως ἰδόντι καὶ κατορθώσαντι. τὸν αὐτὸν δὴ τρόπον καὶ τὴν φύσιν τοῦ κρατοῦντος ἐν ὑπηκόοις αἰεὶ θαυμαστέον ...» στ. 246-50: «εἰ τις οὖν ἄρχων οὐκ ἄλλοις ὑπομνήμασιν ἢ συγγράμμασιν· ἀλλ' οἷς αὐτὸς ἔγραψεν ἐντυγχάνει· τὰ γὰρ ἴδια πῶς ἐκάστῳ γνωριμώτερα καὶ πρὸς ἀναλήψεις ἀγαθῶν ἐτοιμώτερον δύναται μᾶλλον ἔνδον ἀρίστων εἶναι καὶ γενναιότερα· ὁ τοιοῦτος ἀσπάζεται μὲν ἡρεμίαν, οὗσαν ἀσφαλεστέραν κινήσεως ...».

v) στὸ τέλος μιᾶς ἐρώτησης ὅταν αὐτὴ εἰσάγεται με κάποια ἐρωτηματικὴ λέξη, π.χ. στ. 33-4: «τίνα γὰρ τις πρότερον οἰκτιεῖται. πάσχοντας ἀδίκου σφαγῆς. ἢ τοὺς διαπραξαμένους ὠμότητος», στ. 121-3: «ὁ γὰρ τῶν ἀλλοτρίων οὕτως ἐπιμελούμενος, πῶς ἂν ἀμελήσειε τῶν ἰδίων· καὶ ὁ τοῖς ἐχθροῖς φίλος· πῶς ἂν ἐχθροῖς φίλοις γενοίτο· καὶ ἀπλῶς ὁ σώζων ἀλλότρια. πῶς ἂν ἀπωλέσειεν ἴδια», στ. 253: «τί δὲ τὸ νῦν», στ. 484-6: «ὅ ποῖος αἰὼν οὕτω μακρὸς λήθῃ καλύψαι δυνήσεται, τὰ πεπραγμένα σοι

βασιλεῦ· ἢ τίς ἂν ὑμνήσειεν ἀξίως αὐτὰ· ποῖα χεῖλη· τίνι στόματι· ποίῳ ψυχῇς ἡγεμονικῷ· τίνι γλώττῃ· ποῖα φωνῇς ὀργανοποιῖα·».

vi) για να τονίσει τη διεύρυνση του υποκειμένου ή του αντικειμένου ή κάποιου άλλου συντακτικού όρου, π.χ. στ. 159-61: «ὃ καὶ ζωῆς τῆς αὐτῶν ἐστερήθησαν οἱ πολλοί· οἱ μὲν πολέμου νόμῳ καὶ βία· οἱ δὲ καὶ τὰς γνώμας ἀτυχεῖς οὕτως ἔχοντες» (διεύρυνση του υποκειμένου), στ. 107-9: «Ἀνιάτοις δὲ περιπίπτοντας, οὐδέποτε πρὸς τιμωρίαν ἐκὼν ἐπιτρέπει οὐ χρημάτων ἀπαιτεῖ ζημίας. οὐ πληγὰς δημοσίας· οὐχ' ὕβρεις βιαιοτέρας· οὐ τραύματα· οὐκ ἀτιμίαν ἄλλην· οὐδὲν ἕτερον ὁμοιότροπον» (διεύρυνση του αντικειμένου).

vii) για να διαχωρίσει τον επιθετικό προσδιορισμό από το ουσιαστικό που προσδιορίζει, π.χ. στ. 37: «ἀκοιμήτοις ὄμμασι».

viii) για να διαχωρίσει μία κύρια από μία δευτερεύουσα πρόταση, όταν στην κύρια δεν υπάρχει κάτι που να προαναγγέλλει τη δευτερεύουσα, π.χ. στ. 121: «καὶ θαυμαστὸν οὐδὲν· εἰ τοιοῦτος ἐστὶν ὁμοφύλοις», στ. 161-2: «καὶ παντὶ δεομένῳ προκείμενος· ἐπειδὴ πλούτου κάλλος οὐκ ἐν βαλαντίοις», στ. 174-5: «καὶ χαριζόμενος τὰς οὐσίας οὐ διαφθείρας· ἴν' ἄλλους καὶ αὐτὸν ὠφελήσῃ», στ. 185-6: «τὸ δ' αἴτιον· ὅτι πάντα μὲν αὐτοὺς ἐνίκῃ τῇ κακίᾳ τυράννου», στ. 258-9: «καὶ τί λέγω βασιλέας· ὅπου γε καὶ τοὺς μελέτην σοφίας τὸν βίον πεποιημένους ἐνίκησε».

ix) για να διαχωρίσει δύο κύριες προτάσεις, π.χ. στ. 44-7: «ὁ δὲ καλὸς κἀγαθὸς βασιλεὺς, ἔτυχε μὲν ἐξουσίας· εἰς Θετταλοὺς καὶ ὅσα περὶ αὐτοὺς, πολλὰς μὲν ἐλθὼν τὰς πόλεις· πολλὰς δὲ τὰς χώρας· τὰς μὲν εὐεργεσία, καὶ γνώσει· τὰς δὲ πολέμου νόμῳ καὶ βία· ἔλαχε καὶ μείζονος ἐν Πόλει δυνάμεως· χειροτονιτῆς μᾶλλον ἢ κληρωτῆς», στ. 92: «ταῦτα σεμνὰ βασιλεῖ· ταῦτα καλὰ τε καὶ δίκαια», στ. 115-6: «ὁ δὲ μὴ δὲ σύγκρισιν ἔχει πρὸς τα λεχθέντα, ὥς βραχεῖ χρόνῳ. τούτων δὴ μέμνηται· καὶ μεταπεμπάμενος ἀμνηστείαν αὐτοῖς παρέχει», στ. 143-4: «οὕτω πάντα καλῶς αὐτῷ πράττεται, πάντα κατορθοῦνται δικαίως· καὶ Ῥωμαίοις ἔξεστιν ἀντιλέγειν· δικάζειν· χρῆσθαι πᾶσιν οἷς ἂν τις βούλοιο».

- Το κόμμα χρησιμοποιείται:

i) για να διαχωρίσει μία δευτερεύουσα πρόταση, η οποία προηγείται από την κύρια, π.χ. στ. 71-2: «εἰ γοῦν τοιαῦτα μὴ ἐπέταττεν ὁ θαυμάσιος, ἐποίει τὸ γένος ἂν δευτέρα τάξει τῶν Ἰνδῶν ὅμοιον», στ. 75-6: «εἰ δέ τις οὐχ οὕτω πράττειτο, τιμωρία μὴ δ' εἰς ὄψιν ἐλθεῖν αὐτοῦ», στ. 124-6: «ὅταν δὲ καὶ σκώμματος ἢ βάρους εἶδος συμβῇ, οὐ κατὰ προαίρεσιν, αὐτὸ γὰρ ὑπαίτιον ἢ μᾶλλον ἀκόλουθον ἀμαρτάνουσιν, εἰς ὠφέλειαν ἀποβαίνει πάσχοντι».

ii) για να διαχωρίσει μία μετοχή και τα συμφραζόμενά της από το κυρίως ρήμα και τα συμφραζόμενά του, π.χ. στ. 5-6: «ἀλλ' ὁ μέχρι περάτων αὐτῶν ἐπικαταλαμβάνων, τῶν εἰς ἔω καὶ τὰς δυσμὰς ἔφθασε», στ. 16-7: «καὶ τὴν αἰτίαν τῶν φόνων ὁ ζητῶν, οὐ πολλὴν οὐδὲ μεγάλην ἂν εὔροι», στ. 39-40: «καὶ ὀρῶν, πλαγίαις ὄψεσι παραβλέπει», στ. 96: «ὧν ἐν καιρῷ παυομένων, ἐνὶ τῶν ὄντων ἀναστῆναι κελεύει», στ. 106-7: «τῶν δ' ἄλλων μικρὰ μὲν ἀδικοῦντων, εἴτε ῥαθυμίαις. εἴτε κακιῶν ἀπανθρωπίας, ἀνέχεται· ἀνιάτοις δὲ περιπίπτοντας».

iii) σε σύγκριση ἢ διάξευξη μπαίνει πριν ἀπὸ τὸ ἢ κόμμα, π.χ. στ. 23-4: «οἱ αὐτοὶ περιπίπτοντες ἀνομίαις, ἢ καὶ χείροσιν», στ. 59-60: «ὅταν φιλοσοφήσωσι βασιλεῖς, ἢ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν», στ. 119: «βαρυντέρῳ ἦθι, ἢ μικρῷ σώματι», στ. 205-6: «ὧν ἢ δόξα μανιώδης μᾶλλον, ἢ ἀνεπίσκεπτος», στ. 381-2: «τὴν ἔκνομον ἐπιθυμίαν, ἢ θυμὸν ἄλογον», στ. 396-8: «τὸ μέγιστον ἄγος ἀνθρωποκτονίαν ἐργαζόμενοι, διαφόροις τρόπων ἤδη γεγεννημένον. ξίφεσιν ἢ ῥοπάλοις, ἢ λίθοις ἢ βέλεσιν, ἢ τοῖς προστυχοῦσιν ἑτέροις».

iv) μετὰ τὸ οὐσιαστικοποιημένο ἄρθρο ὁ μὲν, ὁ δὲ, π.χ. στ. 175: «τοὺς μὲν, ἀφθόνοις περιουσίαις», στ. 203: «οἱ μὲν, ἠθικῶν· οἱ δὲ, φυσικῶν», στ. 254-5: «οἱ μὲν, κόποις ἐχρήσατο μόνοις».

v) για να διαχωρίσει, για λόγους ἐμφασης, τὸ υποκείμενο ἢ τὸ αντικείμενο ἢ ἄλλους συντακτικούς ὀρους ἀπὸ τὴν υπόλοιπη πρόταση, π.χ. στ. 44: «ὁ δὲ καλὸς κἀγαθὸς βασιλεὺς, ἔτυχε μὲν ἐξουσίας», στ. 57-8: «σὺ οὖν ἀμφοῖν, ἐνέτυχες ὡς εἰκὸς», στ. 135: «οἱ δ' ἄρχοντες, θάνατον ἀμαρτάνουσι τιμωρίαν ὀρίζονται», στ. 170: «ἄρα πλοῦτος ὁ τοῦ βασιλέως, τῶν πάλαι θαυμασιώτερος», στ. 172-3: «ἀλλ' ὁ νῦν αὐτοκράτωρ, πολὺ τούτων ὀρᾶται θαυμασιώτερος», στ. 403-4: «φθάνει ἐν ὑστέρῳ τὸ ξίφος, ἄχρι γυναικῶν ἐγγύων καὶ τῶν νηπίων».

vi) για να διαχωρίσει ὀρους που συνδέονται μετὰξὺ τους παρατακτικά (αντιθετικά), π.χ. στ. 134-5: «ὧν δὲ πόλεις μὲν εὐδαιμονοῦσιν, οἱ δ' ἄρχοντες,...», στ. 137-8: «ἀφθονίαν μὲν εἶναι τροφῶν, ...», στ. 142: «οὕτως ὀργῇ μὲν ὁ βασιλεὺς ἥπιος, ...», στ. 249: «τοιοῦτος ἀσπάζεται μὲν ἡρεμίαν, ...», στ. 250: «φιλεῖ δὲ τὴν εἰρήνην ζημιούμενος, ...», στ. 378: «ὡς ταχύτατοι μὲν εἰς ὀργὴν ἀμείλικτον, ...».

Τὸ ἐρωτηματικὸ χρησιμοποιεῖται ὅταν ἡ ἐρώτηση δὲν εἰσάγεται με κάποια ἐρωτηματικὴ λέξη, π.χ. στ. 20-22: «οἷς δὲ συνέβη πρὸς τὸ ἔλαττον ἀμαρτεῖν, οὐκ ἔδει συμπάθειαν ἢ καταλλαγὴν εἶναι; οὐ τῆς αὐτῆς αὐτοὶ φύσεως; τὸ θανεῖν ἐν ἐλαχίστοις; οὐ πόρρω καὶ Θεοῦ κρίσεως, καὶ γνώμης ἀγαθῆς τῶν ἀνθρώπων;».

Η άνω στιγμή, την οποία αποδίδουμε με κάτω τελεία, δηλώνει το τέλος μιας σύντομης νοηματικής ενότητας, π.χ. στ. 2-5: «πολλοῖς Ἑλλήνων ὑμνησθαι παισὶν ἐξεγένετο· τοῖς μὲν εἰς δόξαν ἢ πλοῦτον· ἄλλοις δὲ παρρησίαν· ἢ κτίσματα· ἢ καὶ τὸ μέγιστον εἰς σοφίαν, ὃ τῶν ἄλλων ἐξαίρετον· καὶ πολλοὶ τὸν αὐτοῖς βίον ἀνέγραψαν ὡς ἐχρῆν ἐν πολλοῖς· καὶ λόγων ἡξίωσαν οὐ μικρῶν· ὡς ἀξιομνημόνευτα μένοιεν· ἀλλ' ὁ μέχρι περάτων αὐτῶν ...», στ. 38-44: «ἕκαστος οὖν αὐτῶν. μετέωρον ἐξαίρει φρυαττόμενος τὸν αὐχένα, καὶ πλέον τῆς φύσεως ἐπῆρται καὶ πεφύσσηται· καὶ ὀρῶν, πλαγίαις ὄψεσι παραβλέπει· καὶ ἀκούων, παρακούει· καὶ χρῆ ὡς θρέμμασι μὲν οἰκεταις, ἐλευθέρους δ' ὡς οἰκέταις. καὶ τοῖς μὲν συγγενέσιν ὡς ἀλλοτρίοις· τοῖς δὲ φίλοις ὡς κόλαξ· τοῖς δ' ἀστοῖς ὡς ξένοις· καὶ πάντων οἶεται φρονιμώτατος εἶναι καὶ δικαιοτάτος· ὁ δὲ καλὸς καὶ ἀγαθὸς βασιλεὺς ...», στ. 53-6: «παρεῖχε γὰρ ὡς ὁ μέγας φησὶ νομοθέτης, ἅπαντι, μέλι ἐκ πέτρας, καὶ ἔλεον ἐκ στερεᾶς, ἃ τὴν ἀδιάκοπον ἐμφαίνει σοφίαν τὴν ἐκ Θεοῦ· καὶ αὐτὸ δὴ τὸ μάνα· καὶ τὴν ἄλλην ἅπασαν ἀρετὴν· ὁ μὲν οὖν ποιητὴς ...», στ. 102-3: «οὕτως ἀποστερεῖ μὲν ἀγαθῶν οὐδενὸς οὐδένα· ἐμπαρέχεται δὲ τούτων ὅσον ἄξιον ἐκάστω· ἔτι νεάζων ἀεὶ ...».

- Η κάτω στιγμή χρησιμοποιείται:

i) για να δηλώσει το τέλος μιας νοηματικής ενότητας και αντιστοιχεί σε ισχυρή παύση, π.χ. στ.1-2: «ἄριστε βασιλεῦ· πολλάκις τα σὰ τῶν ἔργων ἐκπληττόμενος σιωπῇ· νῦν ἦκω σὺν τῷ λόγῳ θαυμάσων.», στ. 217-8: «ταῦτα δὲ πάντα στέφανον ὀρέγει τῆς φιλοσοφίας ἀῖδια δράγματα.», στ.418-21: «καὶ τέλος ὡς νικηφόροι, στεφάνων ἀξιοῦσι αὐτοὺς. καὶ κληρονόμους εἶναι. τῶν παρ' αὐτοῖς γε πεφονευμένων, οἷς βέβηλα μὲν καὶ τὰ χρήματα. εἰ καὶ τοῖς χαρακτηῖρσι δόκιμα, παράσημα δὲ καὶ τὰ κτήματα καὶ τὰ ζῶα, εἰ καὶ τὰς προσόδους μεγάλα καὶ τίμια.», στ.425-6: «καὶ ταῦτα πολλῶν καὶ μεγάλων ἐκεῖσε γεγεννημένων.».

ii) για να διαχωρίσει όρους που συνδέονται παρατακτικά μεταξύ τους, π.χ. στ. 28-30: «τοὺς οὖν ἐπιλελησμένους μὲν ἑαυτῶν. ἐπικυδεστέρους δὲ τῆς φυσικῆς ἀνθρώπων ἀσθενείας οἰομένους» (παρατακτική αντιθετική σύνδεση), στ. 67: «ἐξορίζεις δὲ τὸ κακὸν. καὶ τὴν μὲν ἀδικίαν ὡς εἰκὸς ἐκδιώκεις ...», στ. 154-5: «ἀλλ' αὐτὰ ὄντα εὐδαιμονία· ἄξια γραφῆς ἅπαντα· οὐ τοῖς ἐν γραφιδίοις ὑποσῆψετο φθειρομένης. ἀλλὰ τῆς ἐν ἀθανάτῳ φύσει κειμένης» (παρατακτική αντιθετική σύνδεση), στ. 186: «ὅτι πάντας μὲν αὐτοὺς ἐνίκῃ τῇ κακίᾳ τυράννου. ἀρετῆς δὲ καὶ λόγου τούτων ἐλείπετο» (παρατακτική αντιθετική σύνδεση), στ. 210-1: «κεφάλαια δὲ τὰς ἐπιστολὰς ὑπερβαίνοντα· δυνάμει καὶ ἀριθμῷ· ἃ γνώσεως γέμει. καὶ παραινέσεων ἀπασῶν», στ. 213-4: «καὶ οἱ μὲν ἠθικῶ τε καὶ τῇ χαρᾷ. ἄλλοι δὲ ...» (παρατακτική αντιθετική

σύνδεση), στ. 268-9: «χρῆται δ' αὐτοῖς οὐ μόνον ἐπὶ γνησίοις ἢ φίλοις ἢ πρώτοις ἐν ἀξίᾳ. ἀλλ' ὑπηκόων ἅπαντι» (παρατακτική αντιθετική σύνδεση).

iii) για να διαχωρίσει, για λόγους έμφασης, το υποκείμενο ή το αντικείμενο ή άλλους συντακτικούς όρους από την υπόλοιπη πρόταση, π.χ. στ. στ. 192-3: «ἀλλ' ὁ μὲν πρῶτος, ἐπιτοσοῦτον ἐκάκωσεν Αἴγυπτον» (διαχωρίζει το υποκείμενο από το κατηγορήμα), στ. 238-9: «παιδεύει δ' οὖς χρῆ. ἡμέρω λόγῳ καὶ βλέμματι» (διαχωρίζονται οι δοτικές του τρόπου).

Συμπερασματικά, στον τομέα της στίξης ακολουθήθηκαν οι σύγχρονες τάσεις της εκδοτικής των κειμένων, ώστε η παρούσα έκδοση να αποτυπώσει όσο είναι δυνατόν τη στίξη των χειρογράφων. Η γενική αρχή που υιοθετήθηκε βασίστηκε στην ιδέα ότι κάθε σημείο στίξης στην έκδοση έχει το αντίστοιχό του στα χειρόγραφα. Πιο συγκεκριμένα, αντικατέστησα την άνω στιγμή των χειρογράφων με την κάτω τελεία, όταν αυτή βρίσκεται στο τέλος μιας περιόδου. Επίσης, η μέση τελεία αντικαταστάθηκε είτε με το κόμμα, όταν χρησιμοποιείται για να διακρίνει τους όρους μιας απαρίθμησης ή όρους που συνδέονται μεταξύ τους παρατακτικά, είτε με άνω τελεία όταν χρησιμοποιείται ανάμεσα σε κατηγορήματα, είτε με ερωτηματικό, όταν οι ερωτηματικές προτάσεις εισάγονται με κάποια ερωτηματική λέξη. Ακολούθως, η κάτω τελεία αντικαταστάθηκε με το κόμμα, όταν χρησιμοποιείται για να δηλώσει μία ασθενέστερη παύση από την άνω ή την μέση στιγμή, ή παρέμεινε ως έχει, όταν τοποθετείται στο τέλος μιας περιόδου/νοηματικής ενότητας. Τέλος, χρησιμοποίησα παρενθέσεις για την επισήμανση των παρενθετικών φράσεων και εισαγωγικά για τη δήλωση του ευθύ λόγου.

Β΄ ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Αρχές της έκδοσης

Στην έκδοση του κειμένου που ακολουθεί προστίθεται σιωπηρά η υπογεγραμμένη. Τα αρχικά των κύριων ονομάτων καθώς και των τοπωνυμίων κεφαλαιογραφούνται. Τα nomina sacra συμπληρώνονται ολογράφως και τονίζονται όταν το σημείο τονισμού απουσιάζει. Η έκδοση βασίστηκε κυρίως στο χειρόγραφο Paris. gr. 1191, ενώ στα σημεία όπου απαιτούνταν ακολούθησα το χειρόγραφο Paris. gr. 817 και την έκδοση του Σπ. Λάμπρου. Επιπρόσθετα, αξιοποιήθηκαν οι διορθώσεις του Σπ. Λάμπρου στην έκδοσή του, χωρίς να υιοθετούνται όλες άκριτα. Η στίξη βασίζεται σε εκείνη του χειρογράφου Paris. gr. 1191. Το κριτικό υπόμνημα (*Apparatus criticus*), το οποίο είναι θετικό, συμπληρώνεται από το υπόμνημα πηγών (*Apparatus fontium*).

Sigla

P Paris. gr. 1191, saec. XV, ff. 32^v-39^r

S Paris. gr. 817, saec. XVI, ff. 164^r-174^v

L Σ. Π. Λάμπρος (εκδ.), «[Δημητρίου Χρυσολωρᾶ] Σύγκρισις παλαιῶν ἀρχόντων καὶ νέου τοῦ νῦν αὐτοκράτορος [Μανουήλ Παλαιολόγου]», στο: Ι. Κ. Βογιατζίδης (επιμ.), *Παλαιολογία και Πελοποννησιακά*, τ. 3, Ἀθήνα 1926, σσ. 222-45.

1. Ἄριστε βασιλεῦ, πολλάκις τὰ σὰ τῶν ἔργων ἐκπληττόμενος σιωπῇ, νῦν ἤκω σὺν τῷ λόγῳ θαυμάσων. Πολλοῖς Ἑλλήνων ὑμνησθαι παισὶν ἐξεγένετο, τοῖς μὲν εἰς δόξαν ἢ πλοῦτον, ἄλλοις δὲ παρρησίαν ἢ κτίσματα, ἢ καὶ τὸ μέγιστον εἰς σοφίαν, ὃ τῶν ἄλλων ἐξαίρετον· καὶ πολλοὶ τὸν αὐτῶν βίον ἀνέγραψαν ὡς ἐχρῆν ἐν πολλοῖς, καὶ λόγων
 5 ἡξίωσαν οὐ μικρῶν, ὡς ἀξιωμασιμόνευτα μένοιεν. Ἀλλ' ὁ μέχρι περάτων αὐτῶν ἐπικαταλαμβάνων, τῶν εἰς ἔω καὶ τὰς δυσμὰς ἔφθασε, τὴν οἰκουμένην ἐν κύκλῳ σχεδὸν ἅπασαν κατασχών, καὶ βραχεῖ χρόνῳ, γενόμενος μέγας αὐτοκράτωρ Ἀλέξανδρος, ἔτι πρὸ αὐτοῦ καὶ μετ' αὐτὸν ἕτεροι. Θράσει μὲν ἄρχοντες ἐπαιρόμενοι συμπραττούσης <ἰσχύος, τοὺς> ἰσχύοντας καὶ ἀμύνασθαι δυναμένους, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ἀδυνάτους
 10 καὶ ἀσθενεῖς ἀνελόντες ἐν τοῖς πολέμοις, καὶ τοὺς οἰκοῦντας ἤδη τὰς πόλεις ἀναλαβόντες, βουλόμενοι τῷ φόβῳ καταπληῖσαι τοὺς περιοίκους, τοὺς μὲν ἄνδρας ὁμοῦ κατασφάζει, τέκνα δὲ καὶ γυναῖκας ὁμοίως ἢ καὶ ἐξανδραποδισάμενοι κατασκάπτει τὰς πόλεις, τοῦνομα τῆς ἀριστείας οὐκ εὐφημον ἐκαρπώσαντο· ἄγριοι καὶ θηριώδεις τὴν φύσιν, αἵματος ἀνθρωπείου δεδιψηκότες, οὐ τὴν ἀνδρείαν αὐτὴν, ἀλλὰ τὴν ἀρειμάνιον
 15 ἐφίλησαν ὄντως λύτταν, ὀργῇ συμβούλῳ χρωμένην, καὶ κατὰ Θεοῦ φερομένην, καὶ ἀπανθρωποτάτῃ γνώμῃ στηριζομένην. Ἀλλὰ καὶ τὴν αἰτίαν τῶν φόνων ὁ ζητῶν, οὐ πολλὴν οὐδὲ μεγάλην ἂν εὔροι. Ὅμοίως δὲ καὶ τοῖς ἐν πόλεσιν ἄρχουσιν ἢ κοινοῖς, ἢ τιμωρία θάνατος. Καὶ τοῖς εἰς τὸ μέγιστον ἀμαρτάνουσιν, ἴσως ἂν τινα λόγον ἔχοι (τελευτὴ γὰρ ἔπεται σπάνει δικαίων, οὗ χάριν ὁ προσταῦτα ἐξαμαρτῶν θνήσκει, κακὸν
 20 ὅμοιον ᾧ διέθηκε παθῶν)· οἷς δὲ συνέβη πρὸς τὸ ἔλαττον ἀμαρτεῖν, οὐκ ἔδει συμπάθειαν ἢ καταλλαγὴν εἶναι; οὐ τῆς αὐτῆς αὐτοῖ φύσεως; τὸ θανεῖν ἐν ἐλαχίστοις; οὐ πόρρω καὶ Θεοῦ κρίσεως καὶ γνώμης ἀγαθῆς τῶν ἀνθρώπων; Ἡ ψῆφος ὄντως ἀπάνθρωπος. Ὁ δὲ καὶ παράδοξον, ὡς ταῖς αὐταῖς οἱ αὐτοὶ περιπίπτοντες ἀνομίαις, ἢ καὶ χείροσιν, οὐ ζῶντος θάνατον, ἀλλ' αὐτοῦ προτιμῶνται στεφάνους· ἡγούμενοι γέλωτα,

2-3 δόξαν – παρρησίαν: cf. Ioh. Clim. *Scala paradisi* 28, PG 88, 1129.46-47 5-7 μέχρι περάτων – κατασχών: cf. Phil. Iud. *De Jos.* 159.4-160.1 8-9 θράσει – ἰσχύος: cf. Phil. Iud. *De virt.* 2.1 11 τῷ φόβῳ καταπληῖσαι: cf. Diod. Sic. *Bibl. hist.* 14, 14.4.1 13 τοῦνομα τῆς ἀριστείας: cf. Cas. Dio *Hist. Rom.* 73.6-7 13-14 ἄγριοι – φύσιν: cf. Phil. Iud. *De virt.* 2.5 14 αἵματος ἀνθρωπείου δεδιψηκότες: cf. Phil. Iud. *De virt.* 3.1 14-15 τὴν ἀρειμάνιον – χρωμένην: cf. Phil. Iud. *De virt.* 1.3 19-20 τελευτὴ – παθῶν: cf. Phil. Iud. *De Jos.* 156.4-6 20-21 ἔδει – εἶναι: cf. Eust. *Epist.* 17.25 24-33 ἡγούμενοι – ἡγεμόνος: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 4, 200.1-201.7

3 κτίσματα P: -ματα i.t. S, κτίς- i.m. S 4 τὸν PS: τῶν L || αὐτῶν corr. L: αὐτοῖς PS 9 ἰσχύος τοὺς addidi: om. PS, πολλοὺς add. L || ἰσχύοντας corr. L: ἰσχεόντας P, ἰσχόντας S 11 βουλόμενοι PL: βουλόμενος S 14 ἀνδρείαν P: ἀνδρίαν SL || ἀρειμάνιον corr. L: ἀριμάνιον PS 16 ἀπανθρωποτάτῃ corr. L: ἀπανθρωποτάτῳ PS 19 τελευτὴ corr. L: τελευτῇ PS || σπάνει corr. L: σπάνη PS 20 ᾧ scripsi: ὧν PSL

25 <τὰ> περὶ ᾧ συμβέβηκεν ἀτυχεῖν ἄλλους, κακοπραγίαις ἀθλίων ἐπεμβαίνοντες, ὡς τὰς
ομοίας τύχας οὐκ ἐκδεξόμενοι· καὶ ταῦτα σῶμα πάσαις μὲν ἀλωτὸν ἐπιφέροντες
νόσοις, αἰσθήσεις δὲ φθαρτικῶς ἐχούσας, αἱ μικρᾶς ἔνεκα καὶ τῆς τυχούσης
προφάσεως, οὐκ ἀμαυροῦνται μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀνιάτους ὑπομένουσι πηρώσεις. Τοὺς
οὖν ἐπιλελησμένους μὲν ἑαυτῶν, ἐπικυδεδεστέρους δὲ τῆς φυσικῆς ἀνθρώπων ἀσθενείας
30 οἰομένους, ἐκπεφευγέναι δὲ, τὰς ἀδήλους τῆς τύχης ἐπιβουλᾶς, ἢ πολλάκις αἰφνιδίους
σκηπτοὺς ἐπέρριψε, καὶ εὐπλοία βίου <χρωμένους> μονοῦ καὶ ἐν αὐτοῖς λιμέσι
κατέκλυσεν εὐδαιμονίας, τί δεῖ μεγαλαυχεῖν, καὶ συμφοραῖς ἐπεμβαίνειν ἐτέρων, οὐδὲ
τὴν πάρεδρον τοῦ παντὸς δίκην αἰδομένους ἡγεμόνος; Τίνα γάρ τις πρότερον οἰκτιεῖται,
<τοὺς> πάσχοντας ἀδίκου σφαγῆς, ἢ τοὺς διαπραξαμένους ὁμότητος; Πολὺ μᾶλλον ἂν
35 τις εἴποιε δικαίως τοὺς ἐν ὑστέρω, ἐπεὶ τὸ ἀδικεῖσθαι τοῦ ἀδικεῖν ἀσφαλέστερον αὐτοῖς
ἄρα κεκαινούργηται, μέγα μὲν ὄνειδος, μεγάλη δὲ καὶ ζημία. Οὗτοι μοι δοκοῦσι, καὶ
Θεὸν αὐτὸν ὡς ἄνθρωπον οἶεσθαι λήσεσθαι, ᾧ θέμις ἀκοιμήτοις ὄμμασι καὶ τὰ ἐν
μυχοῖς ὡς ἐν ἡλίῳ καθαρῷ περιαρθεῖν. Ἐκαστος οὖν αὐτῶν, μετέωρον ἐξαίρει
φρυαττόμενος τὸν αὐχένα, καὶ πλέον τῆς φύσεως ἐπῆρται καὶ πεφύσσηται, καὶ ὄρων,
40 πλαγίαις ὄψει παραβλέπει, καὶ ἀκούων, παρακούει, καὶ χρῆται ὡς θρέμμασι μὲν
οἰκέταις, ἐλευθέρους δ' ὡς οἰκέταις, καὶ τοῖς μὲν συγγενέσιν ὡς ἄλλοτρίοις, τοῖς δὲ
φίλοις ὡς κόλαξι, τοῖς δ' ἀστοῖς ὡς ξένοις, καὶ πάντων οἶεται φρονιμώτατος εἶναι καὶ
δικαιότατος.

2. Ὁ δὲ καλὸς κάγαθος βασιλεὺς, ἔτυχε μὲν ἐξουσίας, εἰς Θετταλοὺς καὶ ὅσα περὶ
45 αὐτοὺς, πολλὰς μὲν ἐλὼν τὰς πόλεις, πολλὰς δὲ τὰς χώρας, τὰς μὲν εὐεργεσία, καὶ
γνώσει, τὰς δὲ πολέμου νόμῳ καὶ βίᾳ· ἔλαχε <δὲ> καὶ μείζονος ἐν Πόλει δυνάμεως,
χειροτονητῆς μᾶλλον ἢ κληρωτῆς, ἣν ξύμπασα πόλις ὁμογνωμονοῦσα κατέστησεν, ἥς
ἀπούσης, ὁ κληρὸς ἔμενεν ἂν οὐδὲν ἔλαττον. Εἰδὼς οὖν ὅτι δεῖ τὸν ἄρχοντα,

34 πάσχοντας ἀδίκου σφαγῆς: cf. Ioh. Chrys. *De Davide et Saule*, PG 54, 682.1-2 36 κεκαινούργηται – ὄνειδος: cf. Phil. Iud. *De Jos.* 19.1 37-38 ᾧ θέμις – περιαρθεῖν: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 4, 201.7-8 38-43 μετέωρον – δικαιοτάτος: cf. Phil. Iud. *De virt.* 173.2-174.3

25 τὰ scripsi: om. PSL | ἐπεμβαίνοντες SL: ἐπεμβένοντες P 27 τυχούσης corr. L: τυχούσ[.] P, τυχούσας S 29 ἐπικυδεδεστέρους PS: ἐπικηδεστέρους L 30 ἢ scripsi: ἢ PSL | αἰφνιδίους SL: αἰφνιδίους P 31 ἐπέρριψε corr. L: ἐπέρριψε PS | εὐπλοία P: εὐποία S, εὐπλοϊαν L | χρωμένους addidi: om. PSL 32 κατέκλυσεν scripsi: κατέκλυσεν PSL | τί corr. L: τι PS | ἐπεμβαίνειν corr. L: ἐμβαίνειν PS 33 αἰδομένους PS: αἰδομένους L 34 τοὺς add. L: om. PS | πάσχοντας PL: τάσχοντας S | ἀδίκου PS: ἐξ ἀδίκου L | ὁμότητος corr. L: ὁμότητος P, ὁμότητος S | ἂν PL: ἄρ S 35 ἐπεὶ SL: ἐπὶ P | ἀσφαλέστερον SL: ἀσφαλ[.....] P 36 κεκαινούργηται corr. L: κεκενούργηται PS 37 ᾧ corr. L: ᾧ PS 38 περιαρθεῖν corr. L: περιάρθρεῖν P, περιαρθρεῖν S 39 ἐπῆρται PS: ἐξῆρται L | πεφύσσηται PL: πεφύσσηται S 40 χρῆται corr. L: χρῆ P, χρ S 42 κόλαξι corr. L: κόλαξ P, κόραξ S | τοῖς δ' ἀστοῖς: τοῖς it. S 45 ἐλὼν corr. L: ἐλὼν PS | εὐεργεσία PL: εὐεργεσίας S 46 δὲ add. L: om. PS 47 χειροτονητῆς corr. L: χειροτονιτῆς PS | κληρωτῆς corr. L: κληρωτῆς PS

προεστάναι τῶν ὑπηκόων, ὥς πατέρα παίδων, ἵνα καὶ αὐτὸς ὥς ὑπὸ γνησίων υἱῶν
 50 ἀντιτιμᾶται (ἐπεὶ κοινοὶ γονεῖς ἐθνῶν τε καὶ πόλεων εἰσὶν εἰ χρή τάληθες εἰπεῖν,
 ἄρχοντες ἀγαθοὶ· τοὺς δ' ἐπὶ λύμῃ καὶ ζημίᾳ τούτων ὄντας, οὐκ ἄρχοντας, ἀλλ' ἐχθροὺς
 καὶ δυνάστας προσαγορευτέον, ὥς τὰ πολεμίων δρῶντας ἢ φίλων), κοινὸς ὁ βασιλεὺς
 πατὴρ παντὶ γίνεται Ῥωμαίῳ, καὶ λόγοις καὶ πράγμασι. Παρεῖχε γὰρ ὥς ὁ μέγας φησὶ
 νομοθέτης, ἅπαντι, μέλι ἐκ πέτρας, καὶ ἔλαιον ἐκ στερεᾶς, ἃ τὴν ἀδιάκοπον ἐμφαίνει
 55 σοφίαν τὴν ἐκ Θεοῦ, καὶ αὐτὸ δὴ τὸ μάννα, καὶ τὴν ἄλλην ἅπασαν ἀρετὴν.

3. Ὁ μὲν οὖν ποιητὴς ποιμένας λαῶν εἶωθε τοὺς βασιλέας καλεῖν· ἡ δὲ φύσις τοῖς
 ἀγαθοῖς κυριώτερον ἐπεφήμισεν ὄνομα τοὺς ἀστείους ἡγεμόνας ἀποκαλοῦσα. Σὺ οὖν
 ἀμφοῖν, ἐνέτυχες ὥς εἰκὸς, τρίτῳ δὲ καὶ μείζονι τῷ σοφίας. Ἔτι φασὶ τὰς πόλεις μόνας
 ἂν οὕτω πρὸς τὸ βέλτιον ἀποδοῦναι, ὅταν φιλοσοφήσωσι βασιλεῖς, ἢ φιλόσοφοι
 60 βασιλεύσωσιν· αὐτῷ δ' ἐκ περιττοῦ φαίνεται, μὴ μόνον φιλοσοφίαν καὶ βασιλείαν
 ἐπιδεδειγμένῳ, ἀλλὰ καὶ τρίτην ἐξ ἀρετῶν. Οἷα γὰρ φυτὸν εὐγενὲς παντὶ νέους καρποὺς
 ἐξέφυσας, καὶ καρπῶν ὑπ' εὐφορίας βρίθει· καὶ οἱ καρποὶ, καρῦφ παρόμοιοι, φύσιν
 ἐναντίαν τοῖς ἄλλοις ἔχοντες, τῶν μὲν ἐδωδίμῳ καὶ σπέρματι διαφερόντων, ἐκείνων δὲ
 ταυτὸν ἐχόντων ἐκάτερον, καὶ πεφρουρημένων καὶ ὠχυρωμένων ἔρκει διπλῶ, καὶ
 65 τελείαν αἰνιττομένων εἶναι τὴν ἀρετὴν αὐτοκράτορος. Ἐκάστη γὰρ ὥς ὁ καρπὸς τοῦ
 καρύου, ἀρχὴ καὶ τέλος εἶναι συμβέβηκε. Καὶ τοιοῦτος γενόμενος πορίζεις μὲν ἀγαθὸν
 ἅπαν ἅπαντι, ἐξορίζεις δὲ τὸ κακὸν· καὶ τὴν μὲν ἀδικίαν ὥς εἰκὸς ἐκδιώκεις, τὸ δ' αὖθις
 δίκαιον, ἔλκεις εἰς ἑαυτὸν οὐκ ἀδίκως. Ἀποτρέπεις κακῶν ἀφορίαν, ἐπιτρέπεις φορὰν
 ὅλων <τῶν> ἀγαθῶν ὅλοις, κελεύεις περιουσίαν εἶναι παντοίων παιδείας λόγων, καὶ
 70 παντὸς ἄλλου τῶν εἰς ἀλήθειαν ἀγαθῶν, ἔτι παντοίων ὅπλων, καὶ πάντων ἀπλῶς, ὅσα
 τὰ κατὰ πόλεμον ἐπιτήδεια. Εἰ γοῦν τοιαῦτα μὴ ἐπέταττεν ὁ θαυμάσιος, ἐποίει τὸ γένος
 ἂν δευτέρᾳ τάξει τῶν Ἰνδῶν ὅμοιον· ἐπίταγμα δ' ἦν, μεγάλας μὲν ἀπειλάς, ὑπερόπταις

54-55 μέλι – σοφίαν: cf. Phil. Iud. *Quod det. pot. ins.* 115.2-4; cf. etiam Deut. 32.13 (ἐθήλασαν μέλι ἐκ πέτρας καὶ ἔλαιον ἐκ στερεᾶς πέτρας) 56-57 ὁ μὲν – ὄνομα: cf. Phil. Iud. *Quod omn. prob. lib.* 31.1-2; cf. etiam Hom. *Il.* 1.263, 2.85 e.a. 58-61 ἔτι – ἀρετῶν: cf. Phil. Iud. *De vit. Mos.* 2, 2.1-3.1; cf. etiam Plat. *Resp.* 473c-d 61-66 φυτὸν – συμβέβηκε: cf. Phil. Iud. *De vit. Mos.* 2, 179.4-181.4 72-74 μεγάλας – ἀξιούσι: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 4, 72.3-5

49 ἵνα SL: ἴ[.] P 53-54 φησὶ νομοθέτης corr. L: φησὶν ὁμοθέτας PS 54 ἔλαιον SL: ἔλεον P | στερεᾶς PS: Μερρᾶς L 55 μάννα corr. L: μάννα PS 56 βασιλέας P: βασιλείας S, βασιλεῖς L 57 κυριώτερον PL: κυρίως ὅτερον S 59 φιλοσοφήσωσι corr. L: φιλοσοφήσι PS 62 καρπῶν corr. L: καρπὸν PS | εὐφορίας corr. L: ἀφορίας PS | βρίθει corr. L: βρύθει PS | καρῦφ corr. L: καρίω PS 64 ταυτὸν P: ταὐτὸν SL | ἐκάτερον PL: ἐκάτερον S | ὠχυρωμένων corr. L: ὀχυρωμένων PS 65 ἐκάστη corr. L: ἑκάστη PS 66 καρύου corr. L: κρίου P, καρίου S 68 ἐπιτρέπεις φορὰν it. S 69 ὅλων PS: ἄλλων L | τῶν addidi: om. PSL | παντοίων PL: παντίων S | παιδείας SL: παιδίας P 70 ἀπλῶς scripsi: ἀπλῶν PSL 71 ἐπιτήδεια corr. L: ἐπιτήδεια PS

καὶ ἀλαζόσιν ἐπανατεινόμενος, μεγάλα δὲ προθεὶς ἄθλα, τοῖς <τὰ> ἀτυχήματα τῶν
πέλας εἰς ἐπανόρθωσιν ἄγειν ἀξιοῦσι. Καὶ ὅς ἂν αὐτοῖς καλῶς χρῶτο, τιμὰς εὐθὺς τῷ
75 βασιλεῖ καὶ χάριτας ἐκαρπούτο· εἰ δὲ τις οὐχ οὕτω πράττειτο, τιμωρία μὴ δ' εἰς ὄψιν
ἐλθεῖν αὐτοῦ. Καὶ εἴ τις ἀνίατον εἰδὼς πράττοντας, οὐ καταμηνύσει, οὐδ' ἀπελέγξει,
φιλία ἢ αἰδοῖ ἢ φόβῳ διδοὺς πλεον ἢ εὐσεβεία, τοῖς αὐτοῖς ἐπιτιμίοις ἔνοχος ἦν.
'Διαφέρει γὰρ τοῦ ἀδικεῖν οὐδὲν' ἔλεγε, 'τὸ συνεπιγράφεσθαι ἀδικοῦντι·' καὶ ἄλλα
μυρία πᾶσιν ἐκέλευεν ὁδῷ τῆς ἀληθείας ἀρμόζοντα.

80 4. Τοιαύτην κατετίθετο χάριν, ἥς οὐδεὶς ἂν δύναιτο λαβεῖν ἴσην ἢ μείζω· καὶ ὅλως
Ζήνωνος μὲν ἐγκρατέστερος ἦν, Βακχίου <δὲ> καὶ Μελχισεδέκ δικαιοτέρος. Ἀλλὰ
καὶ τὰς πρὸς τὸ εὖ ζῆν ἀφορμὰς ἐδωρεῖτο· καὶ ὥσπερ ἥλιος, χρώματα καὶ μεγέθη, κατὰ
καιροὺς καὶ τόπους χαρίζειται, διάφορα παντοίοις ζώοις, χερσαίων ἐνύδρων
ἀεροπόρων, λίθων, φυτῶν, βοτανῶν, Ῥωμαίων γένει, φανερόν ὑπηρετήν αὐτὸν ἄριστον
85 ἡξίωσε καὶ διάκονον, διορθούμενον ἅπαν ὅσον εἰς δαψίλειαν ἀγαθῶν σπανίζει. Ὅς οὐ
μόνον τοῖς μεγάλοις πράγμασιν ἤρμοσεν εὐταξίαν, αὐτὸς τοῖς κοινοῖς ἐπιστάς, δι' ὧν
τὰ κατ' εἰρήνην καὶ πόλεμον ἀγαθὰ κατορθοῦσθαι πέφυκεν, ἀλλὰ καὶ τοῖς
εὐτελεστέροις εἶναι δοκοῦσιν ὠνομάζετο μέγας. Ὅσῳ γὰρ διαφέρουσι τῶν κοιμωμένων
ἐγρηγορότερες, τοσούτῳ πάντων οὗτος ἐν ἅπαντι. Ὅθεν ἀγορῶν, πανηγύρεων,
90 συλλόγων, δικαστηρίων, βουλευτηρίων, καὶ πάντων ἄλλων, οὐδὲν ἦν ἀκούειν εἰς
μέσον ἢ τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ δίκαιον.

5. Ταῦτα σεμνὰ βασιλεῖ, ταῦτα καλὰ τε καὶ δίκαια. Ἐτι χαίρει μὲν ἀρχιθύταις,
θύταις, καὶ πᾶσιν ἄλλοις, οἷς ἀρετὴ καὶ σοφία κόσμος, εὐχαῖς τε καὶ θυσίαις ἀεὶ
σπεύδων τὸ θεῖον ἐξευμενίζεσθαι, ψυχικῶν ἀμαρτημάτων, ἵν' εὖροι τὴν θεραπείαν, ἦν
95 οὐδεὶς ἀνθρώπων ἰκανὸς ἰάσασθαι· φιλεῖ δὲ καὶ πρὸς Θεὸν ἄδειν ἅσματα παννύχια
μουσικὰ, ὧν ἐν καιρῷ παυομένων, ἐνὶ τῶν ὄντων ἀναστῆναι κελεύει, καὶ λέγειν ὕμνους

76-78 εἰδὼς – ἀδικοῦντι: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 2, 26.2-27.1 82 τὰς πρὸς τὸ εὖ ζῆν ἐδωρεῖτο: cf. Phil. Iud. *De dec.* 171-2 83-84 χερσαίων – ἀεροπόρων: cf. Phil. Iud. *De opif. mund.* 84.3-4 84-85 Ῥωμαίων – διάκονον: cf. Phil. Iud. *De Jos.* 241.4-242.1 85-88 ὅς – δοκοῦσιν: cf. Phil. Iud. *De Jos.* 204.3-5 88-89 ὅσῳ – ἅπαντι: cf. Phil. Iud. *De Jos.* 147.1-2 89-90 ἀγορῶν – δικαστηρίων: cf. Greg. Naz. *Or.* 4.96, PG 35, 629.26-27 93-95 εὐχαῖς – ἰάσασθαι: cf. Phil. Iud. *De spec. Leg.* 2, 17.2-18.1

73 ἐπανατεινόμενος SL: ἐπανατινόμενος P | ἄθλα PS: ἄθλα L | <τὰ> ἀτυχήματα scripsi: ἀτυχήμασι PSL 75 χάριτας SL: χάριτος P 76 εἴ τις ἀνίατον: εἴ τις <τι> ἀνίατον scr. L; an ἀνίατα scribendum? 78 ἔλεγε PL: ὅλεγε S 80 ἴσην PL: ἴσιν S 80-81 ὅλως Ζήνωνος corr. L: ὅλος ζήνωνος PS 81 δὲ add. L: om. PS 83 χερσαίων corr. L: χερσαίων PS | ἐνύδρων corr. L: ἐνυδρῶν PS 84 γένει PL: σένει S | αὐτὸν scripsi: αὐτὸν PSL 86 μεγάλοις: -γάλοις i.t. P (μεγάλοις i.m. alia manu), γάλοις S | αὐτὸς corr. L: αὐτῷ PS 87 κἂν corr. L: κἂν PS 88 ὠνομάζετο corr. L: ὀνομάζετο PS 90 συλλόγων SL: σύλλογων P 91 ἀλήθειαν SL: ἀλήθεια P 95 ἄδειν corr. L: ἄγειν PS

αὐτῷ, ἢ μεγάλοις ἄλλοις πεπονημένους, καὶ πάντων ὑπὸ πολλὴν ἡσυχίαν ἀκροωμένων,
ὥς μὴ δὲ γρύξαι τινὰ τολμᾶν. Οὕτω πρὸς ἃ μὲν σπεύδειν ἐχρῆν ὡς συγγενέστατα καὶ
οἰκειότατα, πολὺς μὲν ἡμέρος, ἅπληστος δὲ καὶ πόθος· ὧν δὲ εἰκὸς ὑστερίζειν, ὄκνος
100 καὶ ραθυμία μεγάλη. Καίτοι γε τῶν ἐναντίων ἡ φύσις ἐφίεται· διὸ πλουσίων μὲν καὶ
ἐνδόξων, μεστή γῆ καὶ θάλαττα, φρονίμων δὲ καὶ δικαίων, ὀλίγος ἀριθμὸς πάνυ.

6. Οὕτως ἀποστερεῖ μὲν ἀγαθῶν οὐδενὸς οὐδένα, ἐμπαρέχεται δὲ τούτων ὅσον ἄξιον
ἐκάστω. Ἐτι νεάζων ἀεὶ καὶ ὑγιαίνων τῷ κρείττονι μέρει, μεστὸς φρονήματος καὶ
βουλευμάτων γενόμενος ἀγαθῶν, ἐκλογισάμενος ὅτι πᾶς ὁ δρῶν ἀνίατα δῆλος ἐχθρὸς
105 Θεῷ, καὶ τὰ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἀμαρτήματα συνιδὼν ὡς φθοροποιὰ πολιτείας ἀρίστης,
ἀπεστράφη καὶ διεμίσσησε, τῶν δ' ἄλλων μικρὰ μὲν ἀδικούντων, εἴτε ραθυμίαις, εἴτε
κακιῶν ἀπανθρωπίαις, ἀνέχεται. Ἀνιάτοις δὲ περιπίπτοντας, οὐδέποτε πρὸς τιμωρίαν
ἐκὼν ἐπιτρέπει οὐ χρημάτων ἀπαιτεῖ ζημίας, οὐ πληγὰς δημοσίας, οὐχ' ὕβρεις
βιαιοτέρας, οὐ τραύματα, οὐκ ἀτιμίαν ἄλλην, οὐδὲν ἕτερον ὁμοιότροπον. Ἄλλ' οὐδὲ
110 τινὶ θανάτου ποτὲ παραίτιος γίνεται, ἀλλ' οὐδὲ μέλος ἢ μέρος σώματος ἀφαιρεῖσθαι
κελεύει· ἀλλ' ὥσπερ υἱοὺς γνησίους, παιδεύει, σκώπτει, νουθετεῖ, ἔστι δ' ὅτε κελεύει
μὴ δ' εἰς ὄψιν ἐλθεῖν αὐτοῦ. Τοὺς δὲ μένοντας ἐν ἀνιάτοις φυγὴ πάντως ἀναγκαῖον ἢ
καὶ εἰρκτῇ παρεῖναι· οὐκ ἐπὶ πᾶσι δὲ τοῦτο, οὐδ' ἐπὶ πολὺ. Ὁ δὲ ξένον ὡς καὶ τοῖς
ἐπιβουλεύεσθαι κατ' αὐτοῦ βουλευομένοις ζωῆς ἢ τόπων, οὐκ ἄλλη τιμωριῶν
115 ἐψηφίζετο. Ὁ δὲ μὴ δὲ σύγκρισιν ἔχει πρὸς τὰ λεχθέντα, ὡς βραχεῖ χρόνῳ, τούτων δὴ
μέμνηται· καὶ μεταπεμψάμενος ἀμνηστεῖαν αὐτοῖς παρέχει, ἐπιτρέπει δὲ καὶ τῆς αὐτῆς
αὐτοὺς μεταποιεῖσθαι τάξεως ἢ ἀξίας. Εἰ δὲ καὶ τις οἷα φιλεῖ, πολλάκις ἐκ θεραπόντων,
καὶ τῶν συνδιατριβόντων αὐτῷ ἄμιλλα καὶ διαφορὰ πρὸς ἀλλήλους ἐγένετο, ἐπειρᾶτο
διαλύειν αὐτὴν ἡσυχῇ, βαρυτέρῳ ἤθει, ἢ μικρῷ σώματι, τὰ φιλόνηκα καὶ ταραχώδη,
120 καὶ στασιαστικὰ πάντα, σοφῶς διορθούμενος καὶ γενναίως.

97 πάντων – ἀκροωμένων: cf. Phil. Iud. *De vit. contempl.* 80.6-7 98 ὥς – τολμᾶν: cf. Phil. Iud. *De vit. contempl.* 75.6 98-101 πρὸς ἃ – πάνυ: cf. Phil. Iud. *Quod omn. prob. lib.* 71.5-72.3 103-104 νεάζων – ἀγαθῶν: cf. Phil. Iud. *De virt.* 3.3-5 104-105 πᾶς – Θεῷ: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 3, 88.5 105-107 καὶ τὰ παρὰ τοῖς ἄλλοις – ἀπανθρωπίαις: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 3, 167.2-4 108-109 οὐ χρημάτων – ὁμοιότροπον: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 3, 168.3-5 115 ὁ δὲ – λεχθέντα: cf. Phil. Iud. *De opif. mund.* 138.2 116-117 ἐπιτρέπει – τάξεως: cf. Phil. Iud. *De Jos.* 92.4-5 117-120 εἰ δὲ – πάντα: cf. Phil. Iud. *De Abr.* 210.1-4

102 ἐμπαρέχεται scripsi: ἐμπαρέχεται PSL 103 κρείττονι corr. L: κρίττονι PS | φρονήματος corr. L: φρονήματος PS 104 ἐκλογισάμενος PL: ἐκλογισάμενοι S 106 διεμίσσησε PL: διεμέλησε S 107 ἀπανθρωπίαις PS: ἀνθρωπείαις L | ἀνέχεται corr. L: ἀνέρχεται PS 108 ἐπιτρέπει SL: ἐπιτρέπει P 109 τραύματα SL: τραύματ[.] P | ἕτερον suppl. L: ἕτερ[.] P, ἐ^π S 111 υἱοὺς SL: υἱὸς P | σκώπτει corr. L: σκόπτει PS 112 φυγὴ PS: φυγῇ scr. L 113 ξένον corr. L: ξένου PS 115 ἐψηφίζετο SL: ἐψηφίζετο P | τα λεχθέντα P: ταλλαχθέντα S 116 ἐπιτρέπει corr. L: ἐπιτρέπει P, ἐπὶ τρέπει S | τῆς PL: τοῖς S 118 ἄμιλλα corr. L: ἄμιλα PS 119 ἤθει PL: ἥσθει S | τὰ φιλόνηκα scripsi: τὰ φιλόνηκα PS, τὰ φιλεγόμενα con. L

7. Καὶ θαυμαστὸν οὐδὲν, εἰ τοιοῦτος ἐστὶν ὁμοφύλοις. Ὁ γὰρ τῶν ἀλλοτρίων οὕτως ἐπιμελούμενος, πῶς ἂν ἀμελήσειε τῶν ἰδίων; καὶ ὁ τοῖς ἐχθροῖς φίλος, πῶς ἂν ἐχθρὸς φίλοις γένοιτο; καὶ ἀπλῶς ὁ σώζων ἀλλότρια, πῶς ἂν ἀπολέσειεν ἴδια; Ταυτὰ δὲ καὶ τοῖς γένει μὲν οἰκείοις, ἀλλοτρίοις δὲ τῇ γνῶμῃ. Ὅταν δὲ καὶ σκώμματος ἢ βάρους εἶδος
125 συμβῇ, οὐ κατὰ προαίρεσιν (αὐτὸ γὰρ ὑπαίτιον ἢ μᾶλλον ἀκόλουθον ἀμαρτάνουσιν) εἰς ὠφέλειαν ἀποβαίνει <τῷ> πάσχοντι, ὥς τάχ' ἂν ὅσον αὐτῷ κακὸν, ἐπὶ τὸ βέλτιον ἐπανέλθοι. Καὶ ὥσπερ ἱατρὸς ἄριστος, ἐν ταῖς μεγάλαις καὶ ἐπισφαλέσι νόσοις ἔστιν, ὅτε μέλη σώματος ἀφαιρεῖ στοχαζόμενος ὑγείας, κυβερνήτης δὲ χειμῶνων ἐπιγενομένων ἀποφορτίζεται, προνοία σωτηρίας πλεόντων (καὶ μέμψις μὲν αὐτῶν
130 οὐδενὶ, ἐκατέρῳ δ' ἔπαινος ἔπεται, τὸ συμφέρον πρὸ τοῦ ἡδέος ἰδόντι καὶ κατορθώσαντι), τὸν αὐτὸν δὴ τρόπον, καὶ τὴν φύσιν τοῦ κρατοῦντος ἐν ὑπηκόοις ἀεὶ θαυμαστέον, καὶ τοῖς ἐν πόλει δρωμένοις ἅπασιν ἄνευ τῆς ἐκουσίου κακίας εὐαρεστητέον, ἐξετάζοντας, οὐκ εἴ τι μὴ καθ' ἡδονὴν ἰδίαν συμβέβηκεν, ἀλλ' εἰ τρόπον ἕτερον, ἢ πόλις κυβερνᾶται σωτηρίως εὐνομία, καὶ ἡνιοχεῖται καλῶς. Ὡς δὲ πόλεις μὲν
135 εὐδαιμονοῦσιν, οἱ δ' ἄρχοντες, θάνατον ἀμαρτάνουσι τιμωρίαν ὀρίζονται, μὴ ἀγνοεῖτωσαν, ἐν εὐθηνίᾳ λιμὸν ἐργαζόμενοι ἂν δὲ καὶ μέλη σώματος ἀφαιρεῖσθαι βουλεύονται, καὶ θανάτου χειρὸν αὐτὰ λογίζεσθαι δίκαιον. Τί οὖν ὄφελος, ἀφθονίαν μὲν εἶναι τροφῶν, τὴν δὲ ζωὴν ἀνθρώπων, ἢ τὰ πρὸς διοίκησιν ὄργανα τῆς ζωῆς, σεσυλῆσθαι καὶ ἀποβεβληκέναι, χαλεπὸν ἀληθῶς καὶ ἀμειλίκτων καὶ ὁμοθυμῶν καὶ
140 θηρίοις ὁμοίων <όντων> τῶν δεσποτῶν; Καὶ παρ' ἐμοὶ κριτὴ φεύγειν αὐτοὺς ἀεὶ δίκαιον, τῷ γε νοῦν ἔχοντι.

8. Οὕτως ὀργῇ μὲν ὁ βασιλεὺς ἥπιος, κολάσει δὲ πρᾶος. Πάσχων οὐκ ἀπειλεῖ· ἐπιβουλευόμενος ἀνέχεται. Οὕτω πάντα καλῶς αὐτῷ πράττεται, πάντα κατορθοῦται δικαίως· καὶ Ῥωμαίοις ἔξεστιν ἀντιλέγειν, δικάζειν, χρῆσθαι πᾶσιν οἷς ἂν τις βούλοιο, ὥς ἔχει δυνάμεως ἕκαστος, ὅσοι τε διοικοῦσι πολιτικά, καὶ ὅσοι κάπηλοι, εἰ μόνον εἴη
145

122 πῶς ἂν – ἰδίων: cf. Cyr. Alex. *Comm. in xii prophetas minores* 2, 343.28 126-127 ὥς τάχ' – ἐπανέλθοι: cf. Greg. Naz. *Or.* 4.75, PG 35, 601.2-3 127-134 ὥσπερ – καλῶς: cf. Phil. Iud. *De praem.* 33.1-35.1 135-136 μὴ ἀγνοεῖτωσαν – ἐργαζόμενοι: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 3, 203.2 137-140 τί οὖν – δεσποτῶν: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 3, 203.3-5

121 ὁμοφύλοις suppl. L: τοιοῦτος ἐστὶν ὁμοφύλ[...] PS 122 ἐχθρὸς corr. L: ἐχθροῖς PS 123 ἀπολέσειεν corr. L: ἀπωλέσειεν PS 126 τῷ add. L: om. PS 127 ἐπισφαλέσι νόσοις corr. L: ἐπισφελέσι νόσοις P, ἐπισφελέσι νόσοις S 128 ὑγείας PS: ὑγείας L || κυβερνήτης corr. L: κυβερνίτας PS || δὲ PL: om. S || χειμῶνων PL: χημώνων S 130 ἐκατέρῳ SL: ἐκατέρων P || συμφέρον SL: συμφέρων P || ἡδέος corr. L: ἡδέως PS 133 ἀλλ' εἰ SL: ἀλ' εἰ P 134 σωτηρίως scripsi: σωτηρίας PSL 136 ἀγνοεῖτωσαν corr. L: ἀγνοήτωσαν PS 137 βουλεύονται corr. L: βουλεύονται PS || ἀφθονίαν PL: ἀφθονί S 140 ὄντων add. L: om. PS; an ἔνεκα scribendum? Cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 3, 203.5: χαλεπὸν ἔνεκα καὶ ἀμειλίκτων καὶ ὁμοθυμῶν δεσποτῶν

τὰ λεγόμενα καὶ πραττόμενα δίκαια. Ἐνταῦθα τί μὲν ἄπεστιν ἀγαθῶν, τί δὲ καλὸν ἀπροσδόκητον βασιλεῖ; Πάντως οὐδὲν ἥθος γὰρ ἐγχρονίζον καλῶς, φύσεως κραταιότερον. Οὕτως <τὰ> ἴδια καὶ τὰ κοινὰ πόλεων πεσόντα πολλάκις ἀνώρθωσε.

9. Τιμαὶ οὖν τοῖς πάλαι βασιλέων, ἄλλοις ἄλλαι· ἃ διαφθείρεται πάντως χρόνῳ. Καὶ
150 δῆλον ὡς πολλῶν πάλαι γεγενημένων ἤδη μεγάλων, οὐκ ἵχνος, οὐ λείψανον, οὐδὲ
προσηγορία νῦν ὑπολέλειπται. Τὰ δὲ τοῦ βασιλέως, στήλαι μὲν ἔμψυχοι καὶ ἀθάνατοι
λόγοι, οἱ αὐτοὶ καὶ οὐράνιοι· ἐπιστολαὶ δὲ πάντως αἰθέρια μνήματα· τὰ δὲ κεφάλαια,
ἔρνη τῶν ἀθανάτων ἀειθαλῆ, καρπὸν εὐδαιμονίας φέροντα, μὴ δὲ ποτε λήγοντα, ἢ
μᾶλλον οὐ φέροντα, ἀλλ' αὐτὰ ὄντα εὐδαιμονία, ἄξια γραφῆς ἅπαντα, οὐ τῆς ἐν
155 γραφιδίοις ὑπὸ σήψεως φθειρομένης, ἀλλὰ τῆς ἐν ἀθανάτῳ φύσει κειμένης, παρ' ἣ τὰς
σπουδαίας πράξεις αἰδίου εἶναι συμβέβηκεν.

10. Ἀθάνατοι θυσίαι τοίνυν Θεῶ, ὅσα τῷ βασιλεῖ, καὶ τῶν πάλαι βασιλέων
ἐπικρατέστερα καὶ βελτίω. Ἐτι Μήδων ὁ χρυσὸς καὶ Χαλδαίων Κύρου Κροίσου καὶ
πολλῶν ἄλλων, ἐξυμνεῖται μεγάλως· πλὴν ἅπας μιᾷ τῶν ἡμερῶν ἀπερρῦη· ᾧ καὶ ζωῆς
160 τῆς αὐτῶν ἐστερήθησαν οἱ πολλοὶ, οἱ μὲν πολέμου νόμῳ καὶ βίᾳ, οἱ δὲ καὶ τὰς γνώμας
ἀτυχεῖς οὕτως ἔχοντες. Ἐνεστι καὶ τῷ βασιλεῖ πλοῦτος ὀλίγος μὲν, ἀλλὰ δίκαιος, καὶ
παντὶ δεομένῳ προκείμενος (ἐπειδὴ πλούτου κάλλος οὐκ ἐν βαλαντίοις, ἀλλ' ἐν
ἐπικουρίᾳ χρηζόντων): πλῆθος κτημάτων, οἰκῶν, πόλεων χωρῶν, τῶν μὲν, Θράκη, τῶν
δὲ, τῇ Πέλοπος καὶ τῇ Μακεδόνων ἐνόντων (οἷς ἄλλοι μᾶλλον ἢ αὐτὸς χαίρουσιν·
165 οἶται γὰρ εἶναι βέλτιον, ἂν ὁμόφυλοι θεραπεύοιντο), διαφανῆ ὑφάσματα λίνου καὶ
μετάξης ὁμοῦ, ἐσθῆτες ποικίλαι, διαφόρων ἵπποι γενῶν, ὅπλα παντοῖα στρατηγῶ
πρέποντα, φάσγανά τε καὶ ἐφεστρίδες χρυσῶ περιλαμπόμενα καὶ ἀργύρῳ· ἐκάστου δὲ
τούτων ἐνὸς αὐτῷ χρεῖα μόνου, τὰ δ' ἄλλα τοῖς ἄλλοις ὡς κοινὰ ταμιεύεσθαι πέφυκε,
καὶ <τοῖς> χρεῖαν ἔχουσι χορηγεῖσθαι.

170 11. Ἄρα πλοῦτος ὁ τοῦ βασιλέως, τῶν πάλαι θαυμασιώτερος. Ἐτι θαυμάσιοι
Δημόκριτος καὶ Ἀναξαγόρας σοφοῖς. Ἄγαμαι τοὺς ἄνδρας καγὼ, σὺν αὐτοῖς δὲ καὶ

147-148 ἥθος – κραταιότερον: cf. Phil. Iud. *De dec.* 137.2-3 148 οὕτως – ἀνώρθωσε: cf. Phil. Iud. *De virt.* 3.6-7 153-154 ἔρνη – εὐδαιμονία: cf. Phil. Iud. *Quod omn. prob. lib.* 69.5-7 154-156 οὐ τῆς ἐν γραφιδίοις – συμβέβηκεν: cf. Phil. Iud. *De Abr.* 11.3-12.1 160-161 τὰς γνώμας – οὕτως: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 2, 87.5 162-163 πλούτου – χρηζόντων: cf. Phil. Iud. *De Jos.* 144.2-3

146 τὰ λεγόμενα corr. L: τὰ λόμενα P, ταλόμενα S 148 οὕτως PS: οὕτω L | τὰ add. L: om. PS | πόλεων: an τῶν πόλεων scribendum? | ἀνώρθωσε corr. L: ἀνόρθωσε PS 151 ὑπολέλειπται corr. L: ὑπολέλαπται PS | στήλαι PL: στήλα S 152 οὐράνιοι corr. L: οὐρανίοι PS 154 τῆς corr. L: τοῖς PS 155 ὑπὸ σήψεως corr. L: ὑποσήπετο P, ὑποσήπεω S 156 αἰδίου SL: ἀειδίου P 160 αὐτῶν corr. L: αὐτῶν PS 164 Πέλοπος corr. L: πέλλοπος PS | αὐτὸς scripsi: αὐτοὶ PSL 165 διαφανῆ corr. L: διαφανῶν PS 167 περιλαμπόμενα PS: περιλαμπόμεναι L 169 τοῖς add. L: om. PS | χρεῖαν PL: χρεῖαν S 170 θαυμασιώτερος corr. L: θαυμασιότερος PS 171 σοφοῖς PS (fortasse recte): ἐν σοφοῖς scr. L

Κράτητα, χρημάτων κρείττους γεγενημένους. Ἄλλ' ὁ νῦν αὐτοκράτωρ, πολὺ τούτων
 ὀρᾷται θαυμασιώτερος, χρησάμενος οὐκ ἐλλάττοσι ταῖς πρὸς φιλοσοφίαν ὁρμαῖς,
 μεγαλόνοιαν δὲ προτιμήσας ὀλιγορίας, καὶ χαριζόμενος τὰς οὐσίας οὐ διαφθείρας, ἴν'
 175 ἄλλους καὶ αὐτὸν ὠφελήσῃ, τοὺς μὲν, ἀφθόνοις περιουσίαις, αὐτὸν δὲ φιλοσοφία,
 πολλῶν ἐνδεΐας φίλων, συγγενῶν, ὑπηκόων, ἐπανορθωσάμενος ὡς εἰκὸς, ἐξ ἀπόρων
 εὐπόρους πεποιημένους. Ἐποίει γὰρ αὐτοὺς ἥδεσθαι μᾶλλον, ἢ Βελεσῆς ὁ τῶν
 Βαβυλωνίων θύτης θεῶν, ἐπὶ τῇ παραδόξῳ πάλαι τοῦ βασιλέως Μήδων Ἀρβάκου
 χάριτι. Ἀληθῶς τῶν προτέρων αὐτὰ γενναιότερα.

180 12. Ἔτι Σόλων Ἑλλῆσι καὶ Διογένης θαυμάσιοι, γυμνοσοφισταῖς δὲ Κάλανος, καὶ
 Χαιρέας Ἀλεξανδρεῦσιν· οἱ μὲν Ἀλέξανδρον, ὁ δὲ Κροῖσον, ὁ δὲ Πτολεμαῖον, τοὺς
 πάλαι θαυμαζομένους οὐδὲν ἡγησάμενοι, μετὰ παρρησίας ὠμίλουν. Διαλέγεται καὶ
 βασιλεὺς πολλοῖς μὲν ἄλλοις, μάλιστα δὲ τῷ βασιλεῖ τοῦ Βορρᾶ, ὡς τὸν μὲν ἔστιν ὅτε
 δυσωπηθέντα, ἐφ' οἷς ἑαυτῷ συνήδει καταδύναι, τοὺς δ' ἄλλους τὸ σὺν εὐτολμία
 185 λαλεῖν ἐκπλήττεσθαι. Ἄρα καὶ τὸ παρὸν ἐκείνων οὐ μικρὸν ἰσχυρότερον. Τὸ δ' αἴτιον,
 ὅτι πάντας μὲν αὐτοὺς ἐνίκα τῇ κακίᾳ τυράννους, ἀρετῆς δὲ καὶ λόγου τούτων ἐλείπετο.

13. Ἔτι Χέμμης πυραμίσιν ὁ περιβόητος, καὶ Βούσιρις μὲν Αἰγυπτίαις Θήβαις,
 Μῆνος δὲ Μέμφει, καὶ Βαβυλῶνι μὲν ἡ Σεμίραμις, Νίνῳ δὲ Νῖνος, καὶ Μοῖρις μὲν
 λίμνῃ, καὶ βασιλείοις οἴκοις τῇ Μέμφει, τάφῳ δὲ λαβυρίνθῳ Μένδης, καὶ βασιλεῖς
 190 δυοκαίδεκα, ἐτέρῳ πάλιν αὐτοῖς κοινῷ, καὶ Σέσωστρις μὲν, ἔν τισι μονολίθοις στήλαις,
 καὶ Θράκῃ, ταῖς μὲν αὐτοῦ, ἄλλαις δὲ καὶ γενεῶν ἄλλων ὑπηκόων αὐτῷ, ἔργα τοῖς ἐν
 Αἰγύπτῳ βασιλεύσασιν πάλαι ξένα καὶ σχεδὸν ἀπιστότερα λόγων. Ἄλλ' ὁ μὲν πρῶτος,
 ἐπιτοσοῦτον ἐκάκωσεν Αἴγυπτον, ὅσον οὐδὲ τὴν ἀρχὴν αὐτῶν ἐχρῆν ἅπτεσθαι, ὡς
 ἀπελείπετο ζημίας τὸ κέρδος· ἀλλ' οὐδὲ τὸ σῶμα τῇ κορυφῇ τίθησι πυραμίδος,
 195 Αἰγυπτίων ἤδη τῷ φόβῳ. Τῶν δ' ἄλλων οἱ μὲν ὡς ἄλλοτρίοις τοῖς ἰδίους ἐλυμήναντο,
 οἱ δὲ σὺν αὐτοῖς καὶ τοῖς ἄλλοφύλοις. Κτίζει καὶ βασιλεὺς εἰς διαφόρους ὡς ἡ δύναμις

171-172 ἄγαμαι – γεγενημένους: cf. Phil. Iud. *De vit. contempl.* 14.3 173-175 θαυμασιώτερος – φιλοσοφία: cf. Phil. Iud. *De vit. contempl.* 16.1-5 176-177 πολλῶν – πεποιημένους: cf. Phil. Iud. *De vit. contempl.* 14.5-6. 183-185 ὡς τὸν μὲν - ἐκπλήττεσθαι: cf. Phil. Iud. *Quod omn. prob. lib.* 124.3-5

172 γεγενημένους corr. L: γεγεν[.]μένους PS 173 θαυμασιώτερος corr. L: θαυμασιότερος PS 174 ὀλιγορίας corr. L: ὀλιγορίας PS 175 αὐτὸν¹ corr. L: αὐτὸν PS | αὐτὸν² corr. L: αὐτὸν PS 177 ἐποίει SL: ἐποίη P 178 Βαβυλωνίων θύτης corr. L: βαβυλωνίων θύτας PS 180 θαυμάσιοι PL: θαυμάσιος S 181 πτολεμαῖον SL: πτολομαῖον P 182 ὠμίλουν corr. L: ὀμίλουν P, ὀμίλλουν S 184 συνήδει scripsi: συνείδῃ PS, συνειδῇ L | καταδύναι PS: καταδύναι L 186 πάντας PS: πάντα L 187 Χέμμης corr. L: χέμης PS | Θήβαις PL: Θήραις S 188 Μῆνος corr. L: μίνος PS | Μοῖρις corr. L: μόρις PS 189 βασιλείοις SL: βασιλίοις P | Μέμφει corr. L: μέμφῃ PS | λαβυρίνθῳ PL: λαμβυρίνθῳ S | μένδης PS: Μένδῃ scr. L 190 δυοκαίδεκα PL: δυοκαίδεκα S | Σέσωστρις corr. L: σέσωστροις PS | τισι PL: τι S 191 καὶ PS (fortasse recte): ἐν Θράκῃ scr. L

τόπους, ἀλλ' οὔτε γένος, οὔθ' ἀπλὸς ἄνθρωπος ἀδικεῖται. Εἰδὼς γὰρ ὡς ὁ τοῦ Θεοῦ νόμος, κελεύει τὰς ἐν τοῖς δημιουργοῖς δόσεις, οὐχ' ὑπερτίθεσθαι, ἀλλ' αὐτῇ παρέχειν ἡμέρα (τὸν διομολογηθέντα μισθόν, ἐπιδημιουργοῦσιν ὅσοι τῶν ἐν ἐνδεαίαις, ἀλλ' οὐχ
200 οἷς ἄφθονος ἡ περιουσία), οὕτως ἐποίει καταφρονῶν ἐπὶ μισθῷ μηδενός, ἀλλ' ἡμερήσιον αὐτὸν αὐτοῖς παρεχόμενος.

14. Ἐτι πλῆθος ποτὲ σοφῶν ἦνθησεν ἐν Ἑλλάδι, καὶ γένος ἄλλο Περσίδι, καὶ Ἰνδοῖς γυμνοσοφιστῶν ἕτερον, οἱ μὲν, ἠθικῶν, οἱ δὲ, φυσικῶν, οἱ δὲ λόγοις ποιητῶν, ἢ λογογράφων ὑπερβαλλόντως χαίροντες· οὗς πλάνος τίς ἐκάκωσε καὶ διέφθειρεν οὐ
205 μικρὸς καὶ διεσκόρπισεν οὐ μόνον αὐτούς, ἀλλὰ καὶ τοὺς αὐτοὺς πλησιάζοντας· ὧν ἡ δόξα μανιώδης μᾶλλον, ἢ ἀνεπίσκεπτος. Καὶ ταῦτα δῆλα παντί. Ποίοις δὲ καὶ αὐτοκράτωρ χρῆται φιλοσοφήσας; Λόγους καινοὺς γεννᾷ· λόγοις γλαφυροῖς χαίρει· λόγοι βίος πρὸ τῶν ἄλλων αὐτῷ. Πότε δὲ καὶ πρὸς τίνας; Ὅτε μᾶλλον ἦνθησεν ἀλογία, καὶ πρὸς ὠφέλειαν ἅπαντι. Καὶ μαρτυρεῖ τοῖς εἰρημένοις, πλήθη διαφόρων ἐπιστολῶν,
210 ἀρμονία ξένη καὶ τέχνη θαυμαζομένων· κεφάλαια δὲ τὰς ἐπιστολὰς ὑπερβαίνοντα, δυνάμει καὶ ἀριθμῷ, ἃ γνώσεως γέμει, καὶ παραινέσεων ἀπασῶν· ἔτι λόγοι διάφοροι πολλοὶ καὶ μεγάλοι ἅμα, ὧν οἱ μὲν φυσικῶν, οἱ δὲ τῆς θεολογίας ἀνάμεστοι, καὶ τούτων ἄλλοι μὲν ἤδη κατὰ Περσῶν, κατὰ δὲ τῶν Δυτικῶν ἕτεροι, καὶ οἱ μὲν ἠθικῶς τε καὶ τῇ χαρᾷ, ἄλλοι δὲ θρήνοις καὶ μονωδίαις ἀρμόδιοι. Ἐμμέτρους δὲ σιγῷ στίχους καὶ
215 ἄσματα καὶ ἐκφράσεις, ἃ μὴ μόνον αὐτόν σε, ἀλλὰ καὶ τοὺς αὐτοῖς ἐντυγχάνοντας, οὐ μικρὸν ὠφελοῦσι. Τέλος γὰρ καὶ νοημάτων καὶ λέξεων αὐτῶν ἡ εὐσέβεια. Τοῦδε τοίνυν τοῦ γέρως, οὗ μείζον ἐν τοῖς οὔσιν εὑρεῖν οὐκ ἔστι, μόνος ὁ κρατῶν ἀξιοῦται. Ταῦτα δὲ πάντα στέφανον ὀρέγει τῆς φιλοσοφίας αἴδια δράγματα. Καὶ δῆλον ὡς ὅτε πρῶτον ὄρον ἔφθασεν εὐδαιμονίας, τῷ κράτει λόγων ἐστέφετο μᾶλλον, ἢ ταινία καὶ διαδήματι·
220 καὶ τὴν πορφύραν ἐνδέδυται λόγοις, πολὺ τῆς ἐν τοῖς βασιλείοις βελτίω, λέγων μὲν ἃ φρονεῖ, πράττων δὲ τοῖς λεγομένοις ἀκόλουθα, καὶ βοῶν, 'εἴ τις δεόμενος, ἴτω πρὸς με, καὶ τῶν ἀδικουμένων ὃς ἂν εἴη προσίτω μοι'. Τὸ δὲ μείζον, ὡς τοῖς μὲν ἀδικοῦσιν αὐτὸν οἶεται δίκαιον εὐχεσθαι, διώκουσι δὲ τὰ κάλλιστα βούλεσθαι.

198-199 κελεύει – μισθόν: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 4, 195.2-4 202-203 Ἰνδοῖς – φυσικῶν: cf. Phil. Iud. *Quod omn. prob. lib.* 74.5-6 204-205 οὗς – μικρὸς: cf. Phil. Iud. *De dec.* 52.4-5 216 τέλος – εὐσέβεια: cf. Phil. Iud. *De vit. contempl.* 88.5-6 219 ἢ ταινία καὶ διαδήματι: cf. Mich. Chon. *Or.* 1, 14, 253.3 220-221 λέγων – ἀκόλουθα: cf. Phil. Iud. *De vit. Mos.* 1, 29.4-5 221 ἴτω πρὸς με: cf. *Ex.* 32.26

197 οὔθ' ἀπλὸς scripsi: οὔθαπλῶς P: οὔθαπλῶς S 205 διεσκόρπισεν PL: διεκκόρπισεν S || τοὺς αὐτοὺς PL: τοὺς S 207 φιλοσοφήσας SL: φιλοσοφίσας P 208 λόγοι scripsi: λόγοις PSL 211 δυνάμει PL: δύναμει S || λόγοι corr. L: λόγοις PS 212 ὧν PL: ὧ S 214 καὶ μονωδίαις corr. L: ὡς μονωδίαις PS 215 μόνον corr. L: μόν' PS 219 διαδήματι corr. L: διαδήματα PS 220 λόγοις PS: λόγων scr. L; an ἐν λόγοις scribendum? || τῆς scripsi: τῶν PSL 223 κάλλιστα PL: κάλινστα S

15. Οὕτω σοφία τὰ καλὰ πάντα συλλαβὼν εἰς ἓν ἔχει, ἃ διὰ μνήμης ἂν ἅπασιν εἴη,
225 καὶ ὑπὸ πάντων εἰς πείραν ἐλθόντων, ἐπαινούμενος διατελέσειε. Καὶ πανταχόσε μὲν ὁ
βασιλεὺς διαγγέλλεται, ὡς ὑφ' ἑνὸς ἕκαστος ὠφελοῖτο μόνου, εἰ μόνον βούλοιτο. Ἄν
γάρ τις γένοιτο λόγου καὶ φρονήσεως ἐραστής ἄρχων, ἀνάγκη τὴν πόλιν ἀμείνوني βίῳ
χρησθαι, ὡς καὶ τῶν ἀρωμάτων ὅσον ἐκθυμιώμενον ἀναπύμπλησιν εὐωδίας τοὺς
πλησιάζοντας, ὥσπερ καὶ τούναντίον, οἱ τοῖς πονηροῖς συζῶντες ἀπομάττονται κακίας
230 αὐτῶν. Δεινὸν γὰρ τὸ ἔθος ἐξομοιωσαὶ καὶ βιάσασθαι πρὸς τὴν φύσιν· καὶ δῆλον ὡς οἱ
εἰρκτοφύλακες, συνδιατρίβουσιν κλέπταις, τοιχωρύχοις, ὑβρισταῖς, βιαίιαις,
ἀνδροφόνους, φθορεῦσι, μοιχοῖς, ἱεροσύλοις, καὶ πᾶσιν ἄλλοις κακῶν ἀπάντων μεστοῖς,
ὧν ἀφ' ἑκάστου σπῶνται τι μοχθηρίας, καὶ τῇ πολυμιγεί κράσει, ἐν ἀποτελοῦσιν κακὸν
ἀνίατον ὁδυρμῶν ἄξιον. Οὕτω καὶ οἱ τῷ καλῷ βασιλεῖ πλησιάζοντες, λόγοις καὶ
235 δόγμασι τῆς φιλοσοφίας ἀεὶ νοθετοῦνται· καὶ παντοίοις ἀγαθῶν εἶδесιν, ἀρίστην ὁδὸν
ἀγαθῶν γε καρποῦνται. Τὸν γὰρ αὐτοῦ βίον ἀρετὴν καὶ παιδείαν, ἀπάντων ἐξαισίας
εἴποι τις ἂν, οἷα γραφὴν ἀρχέτυπον εὖ δεδημιουργημένην. Ἄπασι γὰρ χαίρει τοῖς
ἀγαθοῖς, οὐδενὶ μὲν ὀνειδίζων, οὐδενὸς δὲ καταφρονῶν, παιδεύει δ' οὕς χρή, ἡμέρῳ
λόγῳ καὶ βλέμματι. Ὅλων τῶν εἰς οἰκουμένην οὐ δεύτερος, ἀλλὰ πρῶτος ἂν ἀριθμοῖτο
240 δικαίως. Πάντας γὰρ ὑπερβολῇ φύσεως παρενεγκών, ὅλοις ἄγαλμα φαίνεται πάντως
μέγα, οὐδενὶ μὲν αἴτιος κακοῦ γενόμενος πώποτε, πᾶσι δὲ παντοίων ἀγαθῶν ἅμα
εἰρήνην καὶ εὐνομίαν καταγγέλλων, καὶ πᾶν ἕτερον ἀγαθόν, οἷς καὶ ἀνάγραφτος
ἔπαινος αὐτῷ γίγνεται. Ὁ δὲ καὶ παράδοξον ὡς ἐν μέσῳ τῶν ἀκανθῶν ρόδον αὐτὸς καὶ
μόνος, ὃν οὐ μικρὸν ὦνησεν ἡ σοφία. Φροντίζει γὰρ οὐδὲν ἐπιδείξεως, οὐδὲ τῆς ἐπὶ
245 δεινότητι λόγων εὐκλείας ἐφίεται, ἀλλ' ὅσα δίκαια καὶ χρηστά, καὶ ψυχὴν ἐπανορθῶσαι
δυνάμενα, παραβαλλόμενος αὐτῷ φαίνεται. Εἴ τις οὖν ἄρχων οὐκ ἄλλοις ὑπομνήμασιν
ἢ συγγράμμασιν, ἀλλ' οἷς αὐτὸς ἔγραψεν ἐντυγχάνει (τὰ γὰρ ἴδιά πως ἐκάστῳ
γνωριμώτερα καὶ πρὸς ἀναλήψεις ἀγαθῶν ἐτοιμώτερα δύναται μᾶλλον ἔνδον ἀρίστων

223 εὐχεσθαι – βούλεσθαι: cf. Greg. Naz. Or. 4.97, PG 35, 632.15-16 225 ὑπὸ πάντων – διατελέσειε: cf. Phil. Iud. De Abr. 209.4-210.1 226-229 ἂν – πλησιάζοντας: cf. Phil. Iud. De somn. 1, 177.4-178.2 229-234 οἱ τοῖς πονηροῖς – ἄξιον: cf. Phil. Iud. De Jos. 83.2-84.4 236-237 τὸν γὰρ – δεδημιουργημένην: cf. Phil. Iud. De Jos. 87.1-2 241-242 οὐδενὶ – καταγγέλλων: cf. Phil. Iud. De Abr. 261.8-9 243 ὡς ἐν μέσῳ – ρόδον: cf. Sev. Gab. In Job 2.1, PG 56, 568.5

225 διατελέσειε corr. L: διατελέσει PS 226 διαγγέλλεται corr. L: διαγγέλει PS 231 συνδιατρίβουσιν PS: συνδιατρίβουσι L | τοιχωρύχοις corr. L: τοιχορύχοις PS 233 πολυμιγεί corr. L: πολυμιγῇ PS | κακὸν scripsi: ἄκρον PSL 235 δόγμασι PL: δῖγμασι S 236 παιδείαν PL: παιδείας S | ἐξαισίας scripsi: ἐξαισιῶν PSL 238 οὕς corr. L: οἷς PS 239 ὅλων PS: ὅλως scr. L | δεύτερος corr. L: δεύτερον P, δευ^τ S | πρῶτος PL: πρῶτον S | ἂν PS: ὧν L 240 ὑπερβολῇ corr. L: ὑπερβολή P, ὑπερβολή S | φαίνεται corr. L: φένηται PS 241 ἅμα PL: ἅμει S 243 ἀκανθῶν SL: ἀκαθῶν P 244 φροντίζει SL: φροτίζει P 245 δεινότητι corr. L: δεινότητος PS 246 αὐτῷ scripsi: αὐτῷ PSL 248 γνωριμώτερα corr. L: γνωριμώτερο[.] P, γνωριμω^τ S | ἐτοιμώτερα corr. L: ἐτοιμώτερον P, ἐτοιμω^τ S

εἶναι καὶ γενναιότερα), ὁ τοιοῦτος ἀσπάζεται μὲν ἡρεμίαν, οὕσαν ἀσφαλεστέραν
250 κινήσεως, φιλεῖ δὲ τὴν εἰρήνην ζημιούμενος, ἢ σὺν κέρδει τὸν πόλεμον. Καὶ εἰκότως·
εἰρήνη γὰρ κὰν ἢ σφόδρα ἐπιζήμιος, ἀσφαλεστέρα πολὺ πολέμου, καὶ τοῦ πολλὴν
ἐπίδοσιν ἔχοντος.

16. Τί δὲ τὸ νῦν; Οὐδὲ παραβάλλεσθαι δύναται ἂν εἰς τὰ πρότερον. Τῶν πάλοι γὰρ
τοῦ γένους βασιλευσάντων εἰς Πόλιν, ὄντων πέντε καὶ ὀγδοήκοντα, οἱ μὲν, κόποις
255 ἐχρήσαντο μόνοις, τὸ γένος οὐδὲν ὠφελήσαντες, ἀντιπραττούσης τῆς τύχης, οἱ δὲ σὺν
αὐτοῖς, καὶ τὰς αὐξήσεις τῷ γένει χαρίζονται βουλομένου Θεοῦ. Ὁ δὲ νῦν αὐτοκράτωρ
πολλοῖς μὲν ἀγαθῶν ὑπερβαίνειν οἶδεν ἀληθείᾳ πολλοὺς, λόγῳ δὲ καὶ σοφίᾳ, πάντας –
ὦ τοῦ θαύματος!– ὑπερβαλλόντως νικᾷ. Καὶ τί λέγω βασιλέας, ὅπου γε καὶ τοὺς
μελέτην σοφίας τὸν βίον πεποιημένους ἐνίκησε; Τοιούτου δὲ γενομένου πᾶσα μὲν ἡ
260 τῶν Ῥωμαίων ἐλπίς οὐ καλή, ταῖς τοῦ βασιλέως δωρεαῖς διελύετο. Αὐτῷ γὰρ πρὸ τῶν
ἄλλων ἄνθρωποι χαίρουσι, καὶ τροφὴν ἅπασι χορηγεῖ ἄπονόν τε καὶ ἀταλαίπωρον, τὰς
περιουσίας νομίζων οὐκ ἴδια κτήματα, ἀλλὰ τῶν ἐν ἐνδείαις κοινὰ, καὶ ὅτι παραπλήσιον
οὐδὲν ἄνθρωποι Θεῷ δρῶσιν ἢ χαριζόμενοι· καὶ γεγηθὼς παρέχει τὴν χάριν, ἐπεὶ
καιρὸν ἔλαβε τὸν ἄνθρωπον ἄριστον ὄντα ζῶον εὐεργετῆσαι μεγίστοις. Τοῖς γὰρ ἐν
265 ἐνδείαις, οὐκ ἔστιν ἕτερον ἀγαθὸν μεῖζον ἢ χάριτες· τοιαῦται δ' εἰσὶν ὡς ἐτέρων οὐκ
ἔτι δεῖσθαι, ἀλλ' ἐφεξῆς παντοίας ἀπαλλάττεσθαι τῆς πενίας βασιλικῇ χάριτι. Τὸ δ'
αἴτιον, ἵνα μὴ πάλιν ὑπ' ἐνδείας εἰς τὴν ἀρχαίαν ἀνάγκην ἐλθόντων, ἢ τοῦ βασιλέως
χάρις ἀναιρεθῇ. Χρηται δ' αὐτοῖς οὐ μόνον ἐπὶ γνησίοις ἢ φίλοις ἢ πρώτοις ἐν ἀξίᾳ,
ἀλλ' ὑπηκόων ἅπαντι, ἃ μηδεὶς τῶν αὐτοῦ προγόνων ἐποίει, καὶ ταῦτα πολλαπλάσια
270 κεκτημένων· ὅτε δὲ μὴ ταῦτα πράττεται οὐ κατὰ γνώμην ἐστὶν αὐτῷ, ἀλλ' ὁ καιρὸς
αὐτὸν κωλύει τῆς φυσικῆς διαθέσεως. Τοιοῦτος γὰρ ἐστὶν ὡς μήτ' εὐπορῶν ἐπαίρεσθαι,
μήτ' ἐν ἐνδείαις ὦν ἄθυμεῖν. Ὅθεν καὶ σχεδὸν ἐκὼν, ὑπομένει ζημίαν, ἵνα καὶ τὴν
ἀκούσιον εἴ ποτε γένοιτο ῥαδίως ἐνέγκοι. Διὸ πρόσοδοι μὲν ἅπασι κοινὰ, ἐνδεῖαι δὲ
μόνῳ, ἢ μᾶλλον καὶ τῶν ἄλλων ὅσον εἰς ἐνδειαν, αὐτὸν ἢ τοὺς δεομένους λυπεῖ. Καὶ
275 τοὺς ἰδιώτας νομίζει δίκαιον οὐδενὶ προσήκειν τὸ παράπαν, ἄχθει βαρύνειν ἢ πιέζειν,

251 εἰρήνη – πόλεμον: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 4, 222.1 261-263 τὰς περιουσίας – χαριζόμενοι: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 4, 72.6-73.2 263-265 καὶ γεγηθὼς – χάριτες: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 2, 84.4-85.1 272-273 καὶ σχεδὸν – ἐνέγκοι: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 2, 87.2-3 275-283 οὐδενὶ – ὀδυνῶνται: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 2, 89.1-91.1

249 γενναιότερα corr. L: γενναιότερο P, γενναιο^{TP} S 250 post ζημιούμενος add. μᾶλλον L 251 τοῦ corr. L: τὴν PS 254 ὀγδοήκοντα SL: ὀγδοήκοντα P 256 αὐτοκράτωρ corr. L: αὐτοκράτορ P, αὐτοκρα^{TP} S 258 βασιλέας corr. L: βασιλείας PS 259 πεποιημένους PL: πεποιημένων S | τοιούτου corr. L: τοιούτον PS 259-260 ἐνίκησε – Ῥωμαίων PL: om. S 262 ἴδια corr. L: ἡδία PS 265 εἰσὶν PL: ἰσὶν S 270 κατὰ PL: μετὰ S 274 ἐνδεῖαι SL: ἐνδεικί P

ἀλλὰ μένειν ἐν τοῖς νενομισμένοις. Κελεύει γὰρ ὡς εἰ τοῖς μέρεσι τῆς γῆς ἃ μήθ' ἡδονῆς, μήτ' ἀλγηδόνης κοινωνεῖν πέφυκεν ὁ πάλαι τοῦ Θεοῦ νόμος ἀναπαύλας μετέδωκε, πῶς οὐχὶ μᾶλλον ἀνθρώποις, οἷς οὐ μόνον αἴσθησις πρόσσεστιν ἢ κοινὴ καὶ τῶν ἀλόγων ζώων, ἀλλὰ καὶ λογισμὸς ἐξαίρετος, ὃ τὰ ἐκ πόνων καὶ καμάτων ὀδυνηρὰ
280 τρανοτέραις φαντασίαις ἐντυποῦται. Παύσασθαι τοίνυν ἅπασιν ὀρίζεται 'τῶν δυσυπομονήτων καὶ σφοδρῶν ἐπιταγμάτων ἐφ' οἷς ποιεῖν ὑμῖν ἔξεστιν· οὐ μόνον γὰρ τὰ σώματα κατακλᾷ τῶν πτωχῶν βιαζόμενα, φόροις καὶ δασμοῖς συνεχέσι καὶ μεγάλοις ἐκτραχηλιζόμενα, ἀλλὰ καὶ ψυχαὶ πρὸ τῶν σωμάτων αὐτῶν ὀδυνῶνται.' Καὶ τοῖς μὲν ὡς καλὸς ἃ χρὴ πράττειν ἐξ ἐπιτάγματος παραγγέλλει, τοῖς δὲ ὡς διδάσκαλος
285 γνωρίμοις, τὰ πρὸς ὠφέλειαν ὑφηγεῖται, τοῖς δὲ ὡς σύμβουλος γνώμας εἰσηγούμενος τὰς ἀρίστας, τὸ συμφέρον ἐξ αὐτῶν οὐκ εἰδόσι, τοῖς δ' ὡς φίλος ἐπεικῶς καὶ μετὰ πειθοῦς, διάδηλα χαριζόμενος. Προυνόησε γὰρ ἀναλόγως τοῦ πρέποντος, καὶ ἀκολουθία φύσεως ἐσωφρόνισεν ὡς ἀπὸ σκοπῆς ἅπαντας.

17. Τοιούτοις αὐτὸν ἐκαλλώπισε καὶ λόγοις καὶ πράγμασιν. Οὐ πρὸς ἐπιθυμίας
290 ἀλόγους ἐλαύνεται, οὐχ' ὑφ' ἡδονῆς δελεάζεται, οὐ φόβῳ ἐκκλίνει, οὐ λύπῃ συστέλλεται, οὐχ' ὑπ' ἀπορίας τραχηλίζεται, ἀλλὰ τοῖς ἀγαθοῖς τάναντία καταγωνίζεται. Δικάζει μήτε πλουσίῳ προσθήμενος μήτε πένητι, ἴσως εὐγενεῖ τε καὶ ἰδιώτῃ, καὶ τῶν κρινομένων ἀξιώματα καὶ σχήματα παρακαλυψάμενος, ἀδόλως βραβεύει τὸ φαινόμενον δίκαιον· καὶ τεθνάναι μᾶλλον ἢ εἴητο, ἢ πρὸς ἡδονὴν
295 φθεγξάμενος, ἐπικρύψαι τὴν ἀλήθειαν καὶ τοῦ συμφέροντος ἀμελήσαι. Τὸ δ' ἀληθεύειν οὕτως ἤρμοσεν ἑαυτῷ, ὡς τοὺς λόγους ὅρκους ἐκάστῳ νομίζεσθαι. Εἰ δέ τις ἀνάγκη βιάζοιτο καὶ περὶ ὀρκῶν, πρῶτον μὲν ἐπιτήδευμα τούτους ἀπώσασθαι ταῖς ὑπερθέσεσιν ὅπως ἐνδέχοιτο· ἂν δὲ καὶ γενέσθαι συμβῇ, εὐορκῶν εὐθὺς λίθος ἐστὶν Ἡράκλειος. Ἔτι διαλέγεται, καθεστῶτι μὲν βλέμματι παραπλησίῳ δὲ καὶ φωνῇ, μετὰ λογισμοῦ καὶ
300 φρονήματος, οὐ δεινότητα λόγων, ὡς οἱ ῥήτορες ἢ σοφισταὶ παρεπιδεικνύμενος, ἀλλὰ

283-287 καὶ τοῖς μὲν – πειθοῦς: cf. Phil. Iud. *De somn.* 1, 191.2-6 287-288 προυνόησε – ἅπαντας: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 3, 48.1-2 289-292 οὐ πρὸς – καταγωνίζεται: cf. Phil. Iud. *Quod omn. prob. lib.* 159.2-6 292-294 δικάζει – δίκαιον: cf. Phil. Iud. *De Jos.* 72.1-73.1 294-295 τεθνάναι – ἀμελήσαι: cf. Phil. Iud. *De Jos.* 77.5-7 296 ὡς τοὺς λόγους – νομίζεσθαι: cf. Phil. Iud. *De dec.* 84.2-3 296-298 εἰ δέ τις – ἐνδέχοιτο: cf. Phil. Iud. *De dec.* 85.2-3 298-303 ἔτι – ἐνδεικνύμενοι: cf. Phil. Iud. *De vit. contempl.* 31.2-32.1

276 μέρεσι PL: πάρεσι S 279 καμάτων PL: καμάζων S 281 δυσυπομονήτων scripsi: δυσυπονήτων PS, δυσυπονήτων scr. L 282 κατακλᾷ PS: κατακλᾶται scr. L | πτωχῶν corr. L: πτοχῶν PS 283 ἀλλὰ PL: om. S 284 καλὸς PL: καλῶς S 285 γνωρίμοις scripsi: γνώριμος PSL 286 φίλος scripsi: φίλοις PSL 287 προυνόησε P: προνόησε S 288 ἐσωφρόνισεν corr. L: ἐσωφρόνησεν PS 289 αὐτὸν ἐκαλλώπισε corr. L: αὐτὸν ἐκαλώπισε PS 292 ἴσως PSL: an ἴσος scribendum? | εὐγενεῖ τε corr. L: εὐγενεῖ τὰ P, εὐφενῇ τε S 293 ἀξιώματα καὶ σχήματα scripsi: ἀξιώματι καὶ σχήματι PSL 299 βλέματι P 300 δεινότητα scripsi: δεινότητι PSL

τὴν ἐν τοῖς νοήμασι διηρευνηκῶς καὶ διερμηνεύων ἀκρίβειαν, ἥτις δι' ἀκοῆς ἐπὶ ψυχὴν ἦκει· οἱ δ' ἄλλοι πάντες ἀκροῶνται νεύμασιν ὅψεως τὸν ἔπαινον, ἢ τῆς κεφαλῆς ἐνδεικνύμενοι. Τοῦτο καὶ τοῖς αὐτοῦ συγγράμμασιν ἀναγινωσκομένοις περιγίγνεται· ἔστι δ' ὅτε καὶ κρότος ἐξ ἀπάντων συνηδομένων εἰς τὸ λεγόμενον.

- 305 18. Εὐδαιμόνισε τοίνυν αὐτοῖς ἅπαν τὸ γένος καὶ ἡὔξησε τό γε πρὸς αὐτὸν ἦκον, εἰ καὶ μὴ τὸ τέλος τῇ γνῶμῃ συνέδραμεν ὑπηκόων ἀμαρτία χρωμένων. Τὸ γὰρ γένος οὔτε βασιλέως ὑπακοῦον, οὔτε δικαίου λόγον εὐρίσκεται, ἀλλ' οὐδ' εὖνοϊαν ἔχον εἰς τοὺς πλησίον, οὐδὲ φιλίαν ἢ πίστιν ἐν οὐδενὶ τρόπῳ διατηροῦν, οἷς οὐ μικρὸν ὁ Θεὸς χαλεπαίνει· καὶ ζῇ τὸ γένος μεγαλοδόροις χρώμενοι φιλανθρωπίας Θεοῦ. Υἱοὺς γὰρ
310 αὐτοῦ γεγεννημένους καὶ συγγενείας ἄκρας ἀξιωθέντας, δέον ἀρετὴν ἐπιτηδεύειν ἐπὶ κοινωνίᾳ πατρὸς· κακίαν <δὲ> ἄκραν ζηλώσαντας, ἔδει πάντας ἀπολλύναι ῥαδίως ἅμα, ὥσπερ ἄλλο τι γένος πάλαι. Ταῦτα δίκαια καὶ γένει Ῥωμαίων ἢ προσήκουσα δίκη, ἣν οὐχ' ὀρίζει φιλάνθρωπος ὢν καὶ χρώμενος ἄκρα φιλοτεκνία· διὸ καὶ θεραπείαν ἐπάγει τῷ γένει, πολλοῖς πολλάκις περιπεσόντι νοσήμασιν. Οὐκοῦν οὐ μεταγνόντας πάσχειν
315 ἀνίατα δίκαιον· ὁ δὲ κρατῶν, φρονήσει μὲν ἐλαύνει τὴν πονηρίαν, σωφροσύνη δὲ φειδωλίαν, καὶ δειλίαν ἀνδρείᾳ. Τούτων γὰρ ἀπλήστως ἔχων καὶ ἀκορέστως εὐφραίνεται, οὐ ταπεινὰ φρονῶν, οὐ χαμαίζηλα, ἀλλὰ δοκεῖ παντὶ μετάρσιος φέρεσθαι· καὶ σχολάζων ἀεὶ φιλοσοφία, καὶ θεωρία, θείους τὲ δόγμασι καὶ λόγοις, τὸν μακάριον καρποῦται βίον, καὶ ὅσα μὴ γνώριμα τοῖς ἀγνοοῦσι δῆλα ποιεῖ. Εἰδὼς ὡς ἄτοπον
320 ἀμαρτήμασιν ἐνόχους εἶναι, τοὺς ἄλλοις τὰ δίκαια βραβεύειν ἀξιοῦντας ἢ χειροτονηθέντας δικάζειν, μόνος γίγνεται στάθμη δικαίου· καὶ τοιοῦτος, ὡς τῇ πόλει κοινὸς ἂν εὐεργέτης νομίζοιτο, καὶ δικαίως ἂν ἄριστος καὶ ἀστεῖος καλοῖτο, δεικνύμενος οἰκουμένης εἰς τόπον ἅπαντα, καὶ διαμένων ἐπαινούμενος ἐς ἀεὶ, οὐ φίλοις μόνον ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐναντίοις, εἴπερ τις ἐχθρὸς αὐτῷ, καὶ μὴ πάντες φίλοι κατὰ
325 γνώμην ὅσον αὐτῶν.

304 κρότος – λεγόμενον: cf. Phil. Iud. *De vit. contempl.* 79.3-80.1 306-307 τὸ γὰρ – ἔχον: cf. Diod. Sic. *Bibl. hist.* 3, 49.2.7-9 310-311 συγγενείας – πάντας: cf. Phil. Iud. *De Abr.* 41.2-4 315-316 ὁ δὲ κρατῶν – ἀνδρεία: cf. Phil. Iud. *De praem. et poen.* 52.6-8 316-317 τούτων – φέρεσθαι: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 3, 1.3-6 319-321 ἄτοπον – δικάζειν: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 4, 55.4-6 322-323 δικαίως – διαμένων: cf. Diod. Sic. *Bibl. hist.* 3, 48.5.9-10

301 τὴν corr. L: τοῖς PS 303 περιγίγνεται P: πῶς γίγνεται SL 308 διατηροῦν corr. L: διατηρὸν P, διατηρὸν S 309 χρώμενοι scripsi: χρωμένοι P, χρωμένοις S, χρώμενον L 310 ἀξιωθέντας SL: ἀξιωθέντας P 311 δὲ add. L: om. PS || ἀπολλύναι corr. L: ἀπολύναι PS 313 ὢν PS: ἂν L 316 φειδωλίαν PS: φειδωλείαν L 317 χαμαίζηλα corr. L: χαμέζηλα PS 318 τὸν μακάριον S: τὸν μακαρίον P, καὶ μακάριον scr. L 322 νομίζοιτο corr. L: νομίζετο PS

19. Τὰ γοῦν αὐτῷ πεπραγμένα περὶ τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Εὐρώπην ἔτι Πέλοπος καὶ τὴν
Μακεδόνων, καὶ οὓς πολέμων κατῴρθωσε <καὶ> προσέτι καλοκαγαθίας καὶ ἀρετῶν
εἶδη, πᾶσαν ὑπερβάλλει λόγων τὴν δύναμιν. Ἐπὶ τοσοῦτον ἅπαν τὸ χεῖρον, εἰς ἄμεινον
ἐαυτῷ μεθαρμόζεται. Ὁ γὰρ ὀφθαλμοῖς κόρη, ἢ ψυχῇ λογισμὸς, τοῦτο βασιλεὺς
330 ἐνεγκούσῃ, ὕψει καὶ μεγέθει τοσοῦτου φρονήματος χρώμενος, ὥς καὶ θαυμάζεσθαι
παντὶ γένει, καὶ τὸ πλεῖστον ἐκπλήττεσθαι. Βουλευέται γνώμας εἰσηγούμενος
κοινωφελεῖς, οὐ πρὸς ἡδονὴν οὔσας. Τοὺς θῶπας λόγους ἄλλοις ἐπιλιπὼν, τοῖς
σωτηρίοις χρῆται καὶ μόνους, ἐπιτιμῶν, νουθετῶν, σωφρονίζων, ὅσα καλὰ τε καὶ
δίκαια· χαλεπαίνει δὲ πᾶσι τοῖς ἐναντίοις. Πολλάκις δὲ καὶ τινων ἐπαινούμενων αὐτὸν
335 οὐ πρὸς χάριν ἀλλ' εἰς ἀλήθειαν, δυσχεραίνει μὴ τῆς ἀξίας αὐτῆς ἀπολίποιο. Οὕτω
καλὸς οὕτω σοφὸς, οὕτω δίκαιος. Αἰδῶς αὐτῷ, μετριοτήτης, ἐπιείκεια, φρόνησις, καὶ πᾶν
ἄλλο τίμιον. Ἐπὶ λυπουμένοις, παραμύθιον ἄκρον· ἀσθενοῦσι φάρμακον ἄριστον·
βουλευομένοις, μάντεως ἀκριβέστερος.

20. Τοσαῦτα περὶ τῆς ἐν ἀνθρώποις εὐμενείας τε καὶ ἀγάπης, εἰ καὶ πολλῶν ἀφθονία
340 τοῦ λέγειν· ἴδωμεν καὶ τὴν εἰς Θεὸν εὐσέβειαν ὅση. Τῆς γὰρ αὐτῆς ἐστὶ φύσεως, εὐσεβῆ
τε καὶ φιλόανθρωπον εἶναι, καὶ περὶ τὸν αὐτὸν ἐκάτερον, ὁσιότης μὲν εἰς Θεὸν,
δικαιοσύνη δὲ πρὸς ἀνθρώπους· ἐνίκα δὲ πάντα ὁ πρὸς τὸν Θεὸν ἔρω. Τοῖς γὰρ <περὶ>
δογμάτων διαφορομένοις Θεοῦ, ταῦρος ἄγριος Αἰθιοπίος εὐθὺς φαίνεται, ὁ
θαυμαζόμενος τρωγλοδύταις, ἀμυνόμενος τοὺς ἐναντίους, ποσὶν, ὄμμασιν ὁδοῦσι,
345 κέρασι, καὶ τῷ δέρματι, συλλογισμοῖς ἀποφράττων, συμποδίζων, παίων, πάντα ποιῶν
καὶ λέγων οἷς ἂν ἀφώνους ποιήσῃ, χρώμενος μὲν σοφία, χρώμενος δὲ καὶ διπτύχῳ
γλώττῃ, ὁμοίᾳ, τοῖς ἐν τῇ νήσῳ διατρίβουσι τῇ πρὸς τὸν ὠκεανὸν κατὰ μεσημβρίαν ὡς
ἱστοροῦσιν εὐρισκομένη. Τίς γὰρ αὐτοῦ θεολογίαν ἐφίλησε πλέον, ἢ θεωρίαν ἐτίμησεν,
ἢ τὸν πρακτικὸν ἐζήλωσε βίον, ἢ τὸ ἠθικὸν διεπόνησεν; Ἄληστον εἶχε τὴν εἰς Θεὸν
350 μνήμην, ὥς καὶ δι' ὄνειράτων οὐδὲν ἕτερον ἢ τοῦτο φαντάζεσθαι.

328 πᾶσαν – δύναμιν: cf. Phil. Iud. *De Mos.* 2, 5 329 ὁ γὰρ – τοῦτο: cf. Phil. Iud. *Quod omn. prob. lib.* 140.3 330 ὕψει – χρώμενος: cf. Phil. Iud. *Quod omn. prob. lib.* 121.2-3 332 θῶπας λόγους: cf. Plato, *Theaet.* 175, 5e 332-333 τοὺς θῶπας – σωφρονίζων: cf. Phil. Iud. *De Jos.* 73.2-4 338 μάντεως ἀκριβέστερος: cf. Dem. *Cyd. Epist.* 98.40 340-342 τῆς γὰρ αὐτῆς – ἀνθρώπους: cf. Phil. Iud. *De Abr.* 208.3-5 347 πρὸς τὸν – μεσημβρίαν: Diod. *Sic. Bibl. hist.* 17, 96.3 349-350 ἄληστον – φαντάζεσθαι: cf. Phil. Iud. *De vit. contempl.* 26.1-3

326 ἔτι πέλλοπος PS: ἔτι τὴν Πέλοπος scr. L 327 Μακεδόνων corr. L: μακεδόνων PS || πολέμων PS: πολέμους scr. L || καὶ² addidi: om. PSL 328 εἶδη PS: εἶδει scr. L || ὑπερβάλλει SL: ὑπερβάλλει P 329 μεθαρμόζεται PL: μεθαρμέζεται S || ἢ corr. L: ἢ PS 332 θῶπας PL: θεῶ πας L 338 ἀκριβέστερος PL: ἀκριβέ^{στ} S 340 ἴδωμεν corr. L: εἴδωμεν PS 341 τὸν αὐτὸν PS: τῶν αὐτῶν scr. L 342 περὶ add. L: om. PS 343 διαφορομένοις corr. L: διαφορομένους PS || Αἰθιοπίος corr. L: αἰθυόπιος PS 347 τῇ πρὸς PL: τῆς πρὸς S

21. Πάντα μὲν οὖν τὰ πεπραγμένα τῷ καλῷ βασιλεῖ, περιττὸν ἂν εἴη διεξιέναι·
 ὀλίγων δέ τινων ἀναγκαῖον ἐπιμνησθῆναι, ἃ ῥηθῆναι μὲν ἴσως ῥάδιον, ἔργῳ δὲ
 βεβαιωθῆναι, ξένα καὶ λόγων ἀληθῶς ἀπιστότερα. Τὸ μὲν οὖν πρῶτον ὅταν ἐκ
 Βρετανῶν ἐπὶ τὴν οἰκίαν ἐπαλινδρόμει, παραγενόμενος τῇ νήσῳ τοῦ Πέλοπος, εὗρεν
 355 αὐτὴν οὐ πυρέττουσαν οὐδὲ νοσοῦσαν ἀπλῶς, ἀλλ' ἀκροτελεύτια πνέουσιν, καὶ τὸ
 νόσημα παντελῶς οὐκ ἰάσιμον, ἀλλὰ πανταχόθεν ἀνίατον ἰσχύι βαρβαρικῇ, ἢ μᾶλλον
 εἰπεῖν ἀληθέστερον ἐκπνεύσασαν, καὶ δεομένην κηδείας, καὶ τελευταίων τῶν
 ἀσπασμάτων. Εἰ δὲ τις καὶ χεῖρω θανάτου παθεῖν ὑποπτευομένην εἶπεν οὐκ ἂν ἀμάρτοι.
 Τὸ γὰρ ἐξανδραποδισαμένους τοῖς αὐτῶν χρῆσθαι νόμοις, πάντα θάνατον ὑπερβαίνει.
 360 Καὶ μαρτυρεῖ τοῖς λεγομένοις ὁ νόμος, θανάτου δευτερεύουσιν τιμωρίαν, ὀρισάμενος
 τὴν φυγὴν, πλὴν οὐ δευτερεύουσιν ὥς γέ μοι δοκεῖ θανάτου, πολὺ δ' ἀργαλεωτέραν.
 Ὁ μὲν γὰρ θάνατος ἀπαλλαγὴ τῶν κακῶν ἐστίν, ἡ δὲ φυγὴ καινοτέρων ἀρχὴ γίνεται
 συμφορῶν παρ' ἀληθείᾳ δικαζούσῃ, {τοῦ χωρὶς} ἀνθ' ἡδονῶν μυρίους ἐπάγουσα τοὺς
 θανάτους. Λέων αὐτοῖς οὖν Αἰγύπτιος γίνεται, πῇ μὲν αὐτοὺς τὰ δέοντα παραινῶν, πῇ
 365 δὲ τούτοις ἀπειλῶν ὅσα κάκιστα. Τέλος πολλὰ καταβαλὼν ἴδια χρήματα, τῆς ἀδίκου
 δεσποτείας ἐκώλυσεν αὐτοὺς ὡς εἰκὸς, τῇ δὲ νήσῳ τὴν ἐλευθερίαν ἄκραν χαρίζεται.

22. Καὶ τοῦτο πρῶτον ἔργον ἐξαίρετον αὐτῷ γίνεται καὶ θαυμάσιον. Ἐπειτα μετὰ
 βραχύν τινα χρόνον τοῦ καλοῦ δεσπότη καὶ φίλου καὶ ἀδελφοῦ, τῇ γῇ τὸ οἰκεῖον
 ἀποδιδόντος, αὐτὸς ἐπισκεπτόμενος παρεγένετο <τῇ> νήσῳ· καὶ τὰ εἰκότα πάντα
 370 πεποιημένος τῷ ἀδελφῷ, ὅσα περὶ ψυχὴν καὶ σῶμα τίμια πάντως ἦν, καὶ τῷ τόπῳ
 βουλευέται χαρίσασθαι κάλλιστα. Ἐν ᾧ γένος οὐ μικρὸν οὐδ' ὀλίγον, Ἑλλήνων οὐκ
 ἀσφαλεῖ γλῶττι χρώμενον, λόγῳ μὲν εὐσεβεῖς, ἔργῳ δὲ τὸ πᾶν ἄθεοι, καὶ θηρίων
 ἀπάντων ὠμότεροι, μήτε Θεῷ μήτε φύσεως ὅροις πειθόμενοι, ἀλλὰ πλεονεξία καὶ
 ἀρπαγῇ καὶ τοῖς τῶν ὁμοφύλων αἵμασι χαίροντες. <Τοὺς> ἀνδραποδιστὰς περὶ κακίας
 375 ἄθλων μιμούμενοι, στεφανηφοροῦσιν, ἀσέβειαν αὐτοὺς προσυπερβάλλοντες. Κάκεῖνοι

360-364 θανάτου – θανάτους: cf. Phil. Iud. *De Abr.* 64.1-5 374 τῶν ὁμοφύλων αἵμασι χαίροντες: Areth. *Script. min.* 6, 66.6-7 374-376 ἀνδραποδιστὰς – συντίθενται: cf. Phil. Iud. *De Jos.* 18.2-4

351 πεπραγμένα PL: πεπραγμ^a S 354 βρετανῶν PS: Βρεττανῶν L | Πέλοπος corr. L: πέλλοπος PS 356 βαρβαρικῇ L: βαρβαρικῆς PS 358 εἶπεν corr. L: εἶπον PS 359 ἐξανδραποδισαμένους PS: τοὺς ἐξανδραποδισαμένους scr. L | αὐτῶν PS: αὐτῶν L 363 παρ' ἀληθείᾳ δικαζούσῃ: an post δοκεῖ (l. 361) transponendum? Cf. Phil. Iud. *De Abr.* 64.1-3: τὴν δευτερεύουσιν θανάτου τιμωρίαν κατὰ τῶν ἐπὶ τοῖς μεγίστοις ἐαλωκότων ὀρίσαντες φυγὴν, οὐ δευτερεύουσιν, ὥς γ' ἐμοὶ δοκεῖ, παρ' ἀληθείᾳ δικαζούσῃ, πολὺ δ' ἀργαλεωτέραν | τοῦ χωρὶς: delevi 364 οὖν scripsi: οὐκ PSL 369 τῇ add. L: om. PS 372 ἀσφαλεῖ corr. L: ἀσφαλῇ PS | ἄθεοι corr. L: ἄθεον PS 374 τοὺς add. L: om. PS 375 ἄθλων PS: ἄθλον scr. L

μὲν ἴσως, κατ' ἄλλοτρίων συντίθενται, οὗτοι δὲ κατὰ τῶν ὁμοφύλων οὐ μόνον, ἀλλὰ
 συγγενῶν, φίλων, γνησίων ἄλλων, καὶ τέλος αὐτῶν –ὡ τοῦ θαύματος!– τῶν φιλτάτων
 (οὗ τί ἂν ἀτοπώτερον εἴη;), ὡς ταχύτατοι μὲν εἰς ὀργὴν ἀμείλικτον, ἀπαραίτητοι δὲ
 κακίαν. Πνεῖ γὰρ ὁ ἐν ἐκάστῳ θυμὸς ἄχρις ἂν τελεσθῇ, καὶ τῷ πάθει λυττῶντες,
 380 ἀκαθέκτως ἤδη τοὺς φόνους προσφέρουσι, τοῖς οὐδὲν ἕτερον ἡδίκηκόσιν, ἢ μόνον
 ὀνομασμένοις ἀντίμερον. Ζωπυροῦντες καὶ ἀναφλέγοντες, τὴν ἔκνομον ἐπιθυμίαν, ἢ
 θυμὸν ἄλογον, αἰεὶ μὲν ἀπεπειρῶντο, αἰεὶ δὲ τῶν βουλευμάτων ἐτύγχανον· καὶ εἰ μὴ βία
 καὶ φανερώς γένοιτο, ἐξ ἐπιβουλῆς ἀνάγκη ταῦτα γενέσθαι. Τὸ δὲ ἦν ὡς ὁμνύναι μὲν
 ἀρχὴν ἐβουλεύοντο, οὐ κλοπᾶς, οὐχ' ἱεροσυλίας, οὐδὲν ἕτερον ὁμοιότροπον, ἀλλὰ
 385 σφαγὰς ὃ τῶν ἄλλων οἰκτρότερον, εὐορκίας δὲ πρόφασιν τὸ πρᾶγμα πεποιημένοι. Ὁ δ'
 ὅρκος, ἀπλοῦς μὲν ὁμόφροσι καὶ ὁμοφύλοις, βεβαιῶν ὡς ἢ μέρη τάναντία, ἢ σφᾶς
 αὐτοὺς ἀνάγκη θανεῖν, πολλαπλοῦς δὲ καθ' ὧν ἡ ἐπιβουλή. Τὸ δ' αἴτιον ὡς τῇ συνεχείᾳ
 τῶν ὀρκῶν καὶ τῇ πυκνότητι, τὸν ἄθλιον ἀπατήσωσι καὶ στερήσωσι τῆς ζωῆς· καίτοι γε
 ἢ πολυορκία, τεκμήριον ἀπιστίας, οὐ πίστεως τῷ γε νοῦν ἔχοντι, Θεῷ δὲ τοῦναντίον
 390 ἄμεινον, ἢ τῶν ὀρκῶν ἐν τοῖς τοιούτοις παράβασις. Ἰστω γὰρ πᾶς ἐνωμότως ἄδικα
 δρῶν, ὡς οὐκ εὐορκεῖ, τὸν δὲ πολλῆς φυλακῆς καὶ ἐπιμελείας ἄξιον ὅρκον ἀνατρέπει,
 ὃ τὰ καλὰ τε καὶ δίκαια πάντως ἐπισφραγίζεται· ὁ δὲ ταῖς ἐλπῖσι τῶν ὀρκῶν θαρρῶν
 ἀφύλακτος μένει, καὶ ἢ τούτων εἰς αὐτὸν ἠκόντων οὐ φεύγει, ἢ καὶ χαίρων εἰς αὐτοὺς
 εἰσίοι. Οἱ δὲ μακρόθεν αὐτὸν ὀρῶντες, ἄλλος ἄλλῳ διαλαλεῖ, μηδὲν εὐφημον οὐδ'
 395 ὀνομαστὶ προσαγορεύοντες, ἀλλ' ἄπιστον ἄδικον, ὑβριστὴν, ἐχθρὸν ἄθεον· καὶ τὸν ἐν
 αὐτῷ θάνατον ἅμα τοῖς ῥήμασι ἐπαίνεον, καὶ τέλος ὅσον εἰς ἐπιθυμίαν ἐτελεῖτο, τὸ
 μέγιστον ἄγος ἀνθρωποκτονίαν ἐργαζόμενοι, διαφοροῖς τρόπων ἤδη γεγενημένον,
 ξίφεσιν ἢ ῥοπάλοις, ἢ λίθοις ἢ βέλεσιν, ἢ τοῖς προστυχοῦσιν ἐτέροις. Ὁ δὲ χεῖρον, ὡς
 οὐδὲ νεκροῖς τοῖς σώμασιν ἐπέτρεπον ὅσα τὰ νομιζόμενα δίκαια, οὐδ' ἠλέουν ὥστε

378-379 ὡς ταχύτατοι – θυμὸς: cf. Phil. Iud. *De Jos.* 21.2-22.1 381-382 ζωπυροῦντες – ἀπεπειρῶντο: cf. Phil. Iud. *De Jos.* 41.1-2 386 ὁμόφροσι καὶ ὁμοφύλοις: cf. Nic. Mesar. *Disp.* 15.9-10 388-389 καίτοι – ἔχοντι: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 2, 8.5-9.1 390-392 ἴστω – ἐπισφραγίζεται: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 2, 14.1-4 396-397 τὸ μέγιστον – ἐργαζόμενοι: cf. Phil. Iud. *De Jos.* 13.1-2 398 ξίφεσιν – βέλεσιν: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 3, 92.1 399 οὐδὲ – νομιζόμενα: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 2, 167.17.1 399-401 ἠλέουν – φύσεως: cf. Phil. Iud. *De Jos.* 25.3-7

376 ἴσως corr. L: ἴσω PS 377 ἄλλων PL: om. S 378 ἀτοπώτερον corr. L: ἀτοπότερον PS || ταχύτατοι PSL: an τραχύτατοι scribendum? Cf. Phil. Iud. *De Jos.* 21.2-22.1: τραχύτατοι γὰρ <ἔστε> εἰς ὀργὴν καὶ ἀπαραίτητοι 379 λυττῶντες corr. L: λύττοντες PS 381 ὀνομασμένοις corr. L: ὀνομασμένους PS || ζωπυροῦντες PL: ζωτυροῦντες S 382 ἐτύγχανον PSL: an ἐπετύγχανον scribendum? 386 ὅρκος corr. L: ὀρκως PS 387 συνεχείᾳ corr. L: συνεχία PS 389 ἢ πολυορκία scripsi: τὰ πολυορκίας PSL || τοῦναντίον L: τοῦ ναντίον PS 390 ἄμεινον PS: ἄμφιον scr. L || ἐνωμότως corr. L: ἐνομοτως PS 393 ἀφύλακτος PL: ἀφύλαττος S || ἢ¹ corr. L: (καὶ) ἢ PS 394 εἰσίοι PS: εἴσεισι scr. L || εὐφημον corr. L: ἔφημον PS 397 τρόπων PS: τρόποις scr. L 398 ὃ (δὲ χεῖρον) SL: ὁ P

400 ἐπαμήσασθαι κόνιν, καὶ τὰ σώματα αὐτὰ συγκρῦσαι, οὐδὲ ταφῆς ἀξιοῦσι, λαβόντες
 οἶκτον τῆς κοινῆς φύσεως, ἀλλ' ἐμπαΐζουσι μὲν αὐτοῖς πρότερον ὥς ἀθάνατοι, εἴτα
 ῥίψαντες ἄταφα χαίροντες ἀπαλλάττονται, ἀτιθάσοις καὶ σαρκοβόροις θηρσὶν εὐωχίαν
 γίγνεσθαι πεποιημένοι. Φθάνει ἐν ὑστέρω τὸ ξίφος ἄχρι γυναικῶν ἐγκύων καὶ τῶν
 νηπίων. Τὸ δ' αἴτιον ὧς φασι, φόβῳ τῶν γεννησομένων, μήποτ' ἂν ἄρρεν' ἦ, καὶ τὸν
 405 πατρικὸν φόνον ἐπεκδικήσειεν ἀνδρωθέντα. Τὸν αὐτὸν δὲ καὶ περὶ τῶν σφόδρα νηπίων
 ἔλεγον λόγον. Τὸ δὲ μείζον καὶ ὃ μὴ δὲ παραβάλλεσθαι τοῖς προτέροις ἂν δύναίτο, ὥς
 βραχύτατα μέρη τετελευτηκότων ἀνατεμόντες σωμάτων, καὶ ταριχεύσαντες, ἔφερον·
 καὶ ποτοῖς ἢ ὄψοις βάπτοντες πρότερον, περὶ τὰ συμπόσια καὶ τὰς εὐωχίας ἡδέως
 πραγματευόμενοι διατελοῦσιν. Ἄριστον μὲν τῶν ἐκεῖσε ταύρων ἢ κριῶν σφάζαντες,
 410 εὐωχοῦντο, οἶνον δ' ἐκφορήσαντες ἀθρόον, εὖ μάλα κατακλιθέντες ἡκρατίζοντο.
 Τοιοῦτοις ἦθεσιν ἐξαιρέτοις προσέχοντες ἀργαλεωτάτων δεινῶν, καὶ ἀπεχθεστάτων
 αἴτιοι γίνονται, ἀναλαβόντες ἄνωθεν ἐκ προγόνων αὐτὰ, κατὰ τινα συγγενείας
 διαδοχὴν, καὶ κληρὸν ἀνόσιον ἅμα καὶ ἀπαραίτητον, σεμνυνόμενοι μᾶλλον αὐτοῖς, ἢ
 τῇ σφενδόνη Γύγης, καὶ πλατάνῳ Κύρος χρυσεῖ. Εἰ δέ τι συνέβαινε καὶ τὴν φύσιν
 415 ἀγαθὸν εἶναι ποτὲ, ἀλλ' οὐκ ἐφεῖται δρᾶν ὅσων ἥπτετο γνώμη. Νόμος γὰρ αὐτοῖς
 ἕτερος, οὐδὲν ὑστερίζειν ὅσον ἐξ ἔθους ἦν, οὐδ' ἀμιάντους διατελεῖν πώποτε, ἀλλὰ
 προσαπτομένους ἀεὶ τῶν φόνων, ὅπως τὰς ὑπὲρ τῶν ὀρκῶν εὐχὰς ὧσιν ἔτοιμοι καιροῖς
 τοῖς προσήκουσιν ἀκωλύτως ἐπιτελεῖν. Καὶ τέλος ὥς νικηφόροι, στεφάνων ἀξιοῦσι
 αὐτοὺς, καὶ κληρονόμους εἶναι, τῶν παρ' αὐτοῖς γε πεφονευμένων· οἷς βέβηλα μὲν καὶ
 420 τὰ χρήματα, εἰ καὶ τοῖς χαρακτηῖρσι δόκιμα, παράσημα δὲ καὶ τὰ κτήματα καὶ τὰ ζῶα,
 εἰ καὶ τὰς προσόδους μεγάλα καὶ τίμια. Ταῦτα διαστρόφοις ταῖς ψυχαῖς συνερχόμενοι,
 καὶ ῥαδίως τοὺς τρόπους διαπλάττοντες καὶ τὰ ἦθη, οἱ μὲν ἀθέοις ἐχρῶντο καὶ ἀνοσίοις,
 οἱ δ' ἐπασχον ἐλεεινῶς, ἢ μᾶλλον εἰ χρή τάληθες εἰπεῖν, οἱ αὐτοὶ ποτὲ μὲν δρῶντες,
 ποτὲ δὲ καὶ πάσχοντες κακὸν ὅμοιον ᾧ διέθεντο {παθόντες}, οὐδενὸς αὐτὰ κωλύσαι

402 ἀτιθάσοις – εὐωχίαν: cf. Phil. Iud. *De Jos.* 25.8 408-409 περὶ τὰ συμπόσια – πραγματευόμενοι: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 1, 176.2 409-410 ἄριστον – ἡκρατίζοντο: cf. Phil. Iud. *Quod omn. prob. lib.* 102.2-103.1 412-413 κατὰ τινα – διαδοχὴν: cf. Euth. Zig. *Comm. in psalt.*, PG 128, 1016.44 416-418 ὑστερίζειν – ἐπιτελεῖν: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 1, 113.3-114.1 419-420 βέβηλα – δόκιμα: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 1, 104.5-6 421-422 ταῦτα – ἦθη: cf. Phil. Iud. *De spec. leg.* 1, 105.5-7

400 ἐπαμήσασθαι corr. L: ἐπαμύσασθαι PS | συγκρῦσαι corr. L: συγκρίψαι PS 402 σαρκοβόροις corr. L: σαρβόροις PS | εὐωχίαν corr. L: εὐωχία P, εὐωχιά S 403 ἐγκύων corr. L: ἐγγύων PS 404 φόβῳ PS: φόβος scr. L | ἄρρεν' scripsi: ἄρρεν PSL 407 σωμάτων PL: σωμαζών S 410 ἐκφορήσαντες corr. L: ἐκφορρήσαντες PS | ἀθρόον scripsi: ἄθρουν PSL | ἡκρατίζοντο PL: ἡκρατίζοντι S 411 ἐξαιρέτοις corr. L: ἐξαιρέτοις PS 412 αὐτὰ corr. L: αὐτὸ PS 415 ἀγαθὸν corr. L: ἀγαθὸν PS | ὅσων ἥπτετο corr. L: ὅσον ἥπετο PS 416 ἀμιάντους corr. L: ἀμιάντοις PS | πώποτε PL: πόποτε S 417 προσαπτομένους corr. L: προσαπτομένους PS 420 παράσημα scripsi: παράσιμα PS, πράσιμα L 423 τ' ἀληθές PS 424 ᾧ scripsi: ὧν PSL | παθόντες: deleui | κωλύσαι PL: κωλύσαι S

425 τῶν ἀρχόντων ἰσχύσαντος πώποτε, καὶ ταῦτα πολλῶν καὶ μεγάλων ἐκεῖσε
γεγενημένων. Ἔως ἂν ὁ θαυμάσιος βασιλεὺς οὗτος αὐτοῖς ἀνατείλας ἄφνω, εὐδαίμονάς
τε καὶ μακαρίους τοὺς πρὶν ἀπέφηνε κακοδαίμονας, καὶ τὸν εἰς ἀλλήλους διέλυσε
πόλεμον, καὶ μάχην ἔρρηξε τὴν αὐτῶν, καὶ τὸ γένος ἅπαν αὐτοῖς ἡμέρωσε, γενναίως
καὶ θαυμαστῶς, τοῖς μὲν ὑγιεινὰ τὰ σώματα, καὶ τὰς ψυχὰς ἐρρωμένως ἔχειν, πᾶσι δὲ
430 τὰ κάλλιστα πεποιημένος καὶ δέοντα. Ποιεῖ δ' οὖν αὐτὰ, γνώσει καὶ δυνάμει ξένη
χρησάμενος, τῇ μὲν, αὐτοὺς παραινέσας ὅσον εἰκὸς, τῇ δὲ, τὰ φρούρια λύσας αὐτῶν,
οἷς θαρροῦντες ἂ μὴ θέμις δρᾶν ἐβουλεύοντο. Τρόποις τοιούτοις, τὸ χρηστὸν αὐτοῖς
ἦθος ἐχαρίσατο.

23. Αὐτὸ βασιλέως ἔργον τῶν πάλοι δοξαζομένων θαυμασιώτερον. Τί δὲ καὶ ταῦτα
435 πρὸς ὃ λέγειν ἔρχομαι νῦν; Οὐδὲ παραβάλλεσθαι τοῖς προτέροις ἂν δύναίτο. Ἰσθμὸς ἦν
τῇ νήσῳ, ἣ καὶ περίβολος ὁ αὐτὸς, φρουρῶν αὐτὴν ἀσφαλῶς· καὶ τοὺς πολεμίους
κωλύων τῆς ἐν αὐτῇ βλάβης, καὶ τηρῶν αὐτὴν αὐτοῖς ἄμαχον ὡς εἰκὸς, ὃς βασιλεῦσι
παλαιῶν εἵργασται θαυμασίως. Ὡς χρόνος λύσιν ἐπέθηκε τοιαύτην, ὡς μὴ δὲ λείψανον
αὐτοῦ φαίνεσθαι. Τὸ δὲ μεῖζον, ὡς οὐδ' ἐλπίς ἦν ἐπανορθώσεως τῷ κειμένῳ, οὐ
440 βασιλείᾳ παρούσῃ μόνον, ἣ σύνεστιν ἔνδεια χρημάτων οὐ μόνον ἀλλὰ καὶ τῶν
ἀνθρώπων αὐτῶν, ἀλλ' οὐδὲ τῇ παλαιῶν ἀρχόντων ἐνῆν, ἣ βουλεύεσθαι ἣ
διαπράξασθαι. Τοσοῦτον ἔργον ἀδύνατον ἅπασιν ἐνομίζετο· καὶ ἀνεπιχείρητον εἶναι
παντί. Ὁ βουλευσάμενος εἰς ἑαυτὸν αὐτοκράτωρ, ἅμα τῷ ἐνθυμηθῆναι, ἔσπευδεν
ἀνύσαι τὸ βούλευμα. Καὶ παραγενόμενος τῶν ἔργων ἐφάπτεται. Καὶ τοὺς οἰκοῦντας
445 δέον ὁμολογεῖν αὐτῷ χάριτας, ὅτι πλείστας· καὶ προσάγειν ὧν ἂν ἕκαστος εὐπορῇ, ὁ
μὲν χρήματα, ὁ δὲ σπουδὴν, ὁ δὲ προθυμίαν, καὶ μηδεὶς ἀσυντελὴς εἰς τοσοῦτον ὕψους
μέγεθος γνώσεως φαίνεσθαι. Οἱ δὲ τοῖς προειρημένοις τάναντία βουλεύονται· καὶ
κωλύειν ἀρχὴν ἐπεχείρουν ἀρίστης τὸν ἡγεμόνα βουλῆς, πρῶτον μὲν λάθρα, καὶ
βουλευόμενοι, καὶ δρῶντες, ὅσον ἐπὶ τὴν ἔργου φθορὰν· καὶ τέλος πολέμοι τῷ
450 κρατοῦντι φανερώς γίνονται: οἱ μὲν αὐτῶν φυγῇ τὰ φρούρια κατασχόντες, οἱ δὲ τοῖς
ἀνθισταμένοις συνέτρεχον. Ὁ δὲ γενναίως πάντα θέμενος ἐν δευτέρῳ, πολεμεῖν αὐτοῖς
ὡς πολεμίῳ βουλεύεται. Καὶ τοῖς μὲν αὐτῶν ἂ χρὴ πράττειν ἐξ ἐπιτάγματος ὑφηγεῖται,
τοῖς δ' ὡς σύμβουλος ἢ διδάσκαλος ἀγαθὸς παραγγέλλει. Καὶ ποτὲ μὲν εὐεργεσίας

425 ἀρχόντων PL: ἀρχόντων S 434 θαυμασιώτερον corr. L: θαυμασιώτερ[...] PS 435 οὐδὲ PS: οὐδὲν
L | προτέροις corr. L: προτερ[...] PS 437 ἄμαχον corr. L: ἄμαχος PS 438 παλαιῶν corr. L: παλαιῶν
PS | θαυμασίως corr. L: θαυμασίους PS 439 αὐτοῦ φαίνεσθαι corr. L: αὐτῷ φένεσθαι PS 441 οὐδὲ τῇ
PS: οὐδέ τι sci. L | παλαιῶν corr. L: παλαιῶν PS | ἐνῆν corr. L: ἐνὺν PS 442 τοσοῦτον corr. L:
τοσοῦτου P, τοσοῦτου S 443 τῷ corr. L: τὸ PS 444 ἀνύσαι PS: ἀνῦσαι L 445 εὐπορῇ corr. L: εὐπορεῖ
PS 451 γενναίως scripsi: γενναῖος PSL 453 παραγγέλλει corr. L: παραγγέλει PS

αὐτοῖς ὑπισχνεῖται, ποτὲ δὲ τούτοις ἀπειλεῖ κάκιστα, ἵνα τοὺς μὲν ἐλπίδι, τοὺς δὲ φόβῳ
 455 πρὸς ἑαυτὸν ἐλκύσῃ ῥαδίως καὶ γενναίως ἤδη πάντα ποιήσειεν. Ὁ δὲ καὶ γέγονε. Τοὺς
 μὲν γὰρ αὐτῶν εὐεργεσία καὶ τιμῇ, τοὺς δὲ πολέμῳ καὶ βία νόμων ἐλάμβανε· καὶ πάντας
 ἤδη καταγωνισάμενος, ὅλων ὡς εἰκὸς περιγίγνεται. Πλὴν οὐ μικροῖς οὐδ' ὀλίγοις
 ἐνέτυχε τῶν δεινῶν, ἄχρις ἂν ἐνέγκοι τὴν ἐν αὐτοῖς νίκην. Ἐπειτα καινὸν ἔργον
 τειχίζειν ἐπιχειρεῖ· καὶ τοῦτο καινῷ τρόπῳ καὶ παραδόξῳ. Λίθους καὶ ξύλα συνθεῖς,
 460 τάφρους ἔξωθεν περιελάσας, καὶ σκόλοπας ἤδη κατασκάψας, πύργους τε ἀναστήσας,
 καὶ φρούρια θέμενος οὐ τὰ τυχόντα, καλῶς <καὶ> γενναίως αὐτὸ ἀσφαλίσκεται. Καὶ γὰρ
 ἅπαντα σχεδὸν ἐξ ἀδαμαντίνων τῶν λίθων, καὶ σιδήρῳ συνδεδεμένων ἐποίει· ἅπερ
 ἀκριβῶς οἱ πολέμοι βάλλοντες πανταχόθεν, οὔτε χανῶσαι τὴν οἰκοδομὴν, ἀλλ' οὐδὲ
 τὴν ἀρμονίαν καὶ παραλύσαι δυνήσονται, ἀλλ' ἀπελεύσονται μᾶλλον τὴν αὐτῶν
 465 καταλύνοντες δύναμιν. Τοιοῦτος γνώσει ξένη τοῦ βασιλέως ὁ περίβολος ἀναφαίνεται.
 Τοῦτο σαφὴς ἀσφάλεια τῇ νήσῳ πάντως ἐγένετο, λιμὴν ἀκύμων πλέουσι, μεγίστη
 καταφυγὴ πολὺ θαλάττης ἰσχυροτέρα, χειμαζομένοις ἀρραγὴς ἄγκυρα. Οὐδενὶ γὰρ τὸ
 γένος ἡμῶν, ἢ τῷ περὶ τὴν τράπεζαν ἔοικεν ὕδατι νῦν, ἐφ' ὅ,τι ἂν ἐλκύσῃ τις ἄκρῳ τῷ
 δακτύλῳ φερόμενον αὐτὸ μέρος, ἢ καλὰ μὲν τινὶ παραποταμίῳ πρὸς ἅπαν καμπτομένῳ
 470 τὸ πνέον. Ὡς νῦν αὐτὸς πηγνυμένους τῷ πυρὶ τῶν βαρβάρων, ἔλυσας εὐκρασίᾳ σου· καὶ
 θυμῷ καιομένους αὐτῶν ἐθεράπευσας δρόσῳ θερμῇ σου. Εἰ γὰρ μόνον ἐθέλοιεν οἱ τῶν
 ὑπηκόων παῖδες, οὐ μόνον ἐπιβουλαὶ τῶν ἀνθρώπων <οὐκ> ἰσχύσουσιν, ἀλλὰ καὶ τοῦ
 Ἀρχιμήδους αἱ μηχαναὶ πᾶσαι ὅταν εὐρεθῶσιν, οὐ δυνήσονται βλάψαι, ἀλλὰ
 προσβαλοῦσι μὲν ἴσως αὐτῷ οὐ περιέσσονται δέ. Οὐδὲ γὰρ ἀπλῶς γέγονεν, ἀλλὰ μέλλων
 475 οἰκοδομεῖν, τὸ θαυμαζόμενον ἔργον ἅπαντι, ἀλλαχοῦ μὲν ἔσκαψε βάθος, ἀλλαχοῦ δὲ
 καὶ θεμέλιον εὐρὼν ἀρχαῖον, ἀνεκμόχλευτον οὐκ ἔσθ', ἀλλὰ κινήσας ἐπέθηκε τὴν ἔξωθεν
 αὐτοῦ δύναμιν καὶ σχεδὸν ἀνάλωτον ἅπασιν ἀνιστᾷ, ὥς μὴ δὲ γρύξαι τινὰ τολμῆσαι
 φωνήν. Τὸ δὲ μεῖζον ὥς βραχεῖ χρόνῳ, καὶ τὸ μῆκος ἐγγὺς σταδίων ἐξήκοντα. Καὶ

458-460 καινὸν – ἀναστήσας: cf. Ioh. Chrys. *In princ. Act.*, PG 51, 77.13-17 462-465 ἐξ ἀδαμαντίνων
 – δύναμιν: cf. Ioh. Chrys. *In princ. Act.*, PG 51, 78.25-30 468-470 τῷ περὶ τὴν τράπεζαν – πνέον: cf.
 Luc. *Hermot.* 68.32-36 472-474 οὐ μόνον – περιέσσονται δέ: cf. Ioh. Chrys. *In princ. Act.*, PG 51, 77.26-
 32 477 ὥς μὴ δὲ γρύξαι – τολμῆσαι: cf. Phil. Iud. *De vit. contempl.* 75.5-6

454 ἐλπίδι PL: ἐλπίδ⁸ S 455 ἐλκύσῃ PS: ἐλκύσοι L || ποιήσειεν PS: ποιήσοιεν L 458 ἔργον corr. L:
 ἔργων PS 460 περιελάσας PL: περιελέσας S || σκόλοπας corr. L: σκόλωπας PS 461 καὶ add. L: om. PS
 || αὐτὸ ἀσφαλίσκεται corr. L: αὐτὸν ἀσφαλεῖται PS 464 ἀπελεύσονται SL: ἀπελεύονται P 465 δύναμιν
 SL: δυνάμι P || ἀναφαίνεται corr. L: ἀναφένεται PS 466 ἀκύμων corr. L: ἀκύμαν PS 467 ἰσχυροτέρα
 corr. L: ἰσχυρότερ[.] P, ἰσχυρο⁹ S 468 ἐφ' ὅτι corr. L: ἐφ' ὃ PS 469 παραποταμίῳ corr. L: παραποταμία
 PS 470 πηγνυμένους PS: πνιγμένους scr. L || πυρὶ PL: περὶ S || ἔλυσας PL: ἔλυσαι S 471 ἐθέλοιεν
 corr. L: ἐθέλειεν PS 472 οὐκ add. L: om. PS || τοῦ corr. L: τῶν PS 474 προσβαλοῦσι corr. L:
 προσβαλλοῦσι PS 476 ἀνεκμόχλευτον corr. L: ἀνεμόχλευτον PS

πάντα πεποιημένος ὥς ἔδει, καταλιπὼν ἐκεῖσε κληρονόμον τὸν ἄριστον δεσπότην
480 πορφυρογέννητον (ᾧ καὶ δοίῃ χρόνους καλοὺς Θεὸς) Ἑωσφόρου λαμπρότερός τε καὶ
φαιδρότερος, ἀνέτειλεν ἐν τῇ Πόλει· καὶ τὸ καινὸν ὥς ἐκ Δύσεως, οὐκ ἐστεφανωμένος
παστοῖς, οὐδὲ πορφύραν φορῶν, ἀλλ' ἀνδρεία, γνώσει, δικαιοσύνη, καὶ σωφροσύνη
κεκοσμημένος.

24. Ὡ ποῖος αἰὼν οὕτω μακρὸς λήθῃ καλύψαι δυνήσεται, τὰ πεπραγμένα σοι
485 βασιλεῦ ἢ τίς ἂν ὑμνήσειεν ἀξίως αὐτά; Ποῖα χεῖλη, τίνι στόματι, ποίῳ ψυχῇς
ἡγεμονικῷ, τίνι γλώττῃ, ποῖα φωνῇς ὀργανοποιΐα; Ἐγὼ μὲν οἶμαι καὶ πᾶς τις ἂν μοι
συνομολογήσειεν ἀληθεύειν, ὥς εἰ δυνατόν ἦν ἀστέρων καὶ τῶν ἰχθύων ἕκαστον, καὶ
βοτάνην ἅπασαν ἀναλαβεῖν ἀνθρώπειον στόμα, καὶ πρὸς φωνὴν ὅλον οὐρανὸν ἅμα καὶ
τὴν γῆν καὶ τὴν θάλατταν ἀναλυθῆναι, μόλις ἂν εἰπεῖν ἴσχυσαν ἄξια βασιλεῖ τῷ
490 παρόντι. Οὐκοῦν προσδέχου μικρὸν ἡμῖν ἔπαινον. Ὁ γὰρ Θεὸς τὸ κατὰ δύναμιν,
ἅπαντας ἀπαιτεῖ. Καὶ σοὶ οὖν αὐτοῦ μιμητῇ γενομένῳ, καὶ Ῥωμαίων ὥς εἰκὸς
βασιλεύοντι, ἥκιστα πρέπον ἄλλως ἄλλο. Πᾶς τις ἂν ἄλλος ἄλλῳ χρώμενος εἴποι λόγῳ
μᾶλλον, ἢ τούτῳ.

481-482 οὐκ ἐστεφανωμένος παστοῖς: cf. Theod. Stud. *Epitaph. in matr.* 31.1483 **484** ὦ ποῖος – πεπραγμένα σοι: cf. Ioh. Chrys. *Contra theatra*, PG 56, 552.15-16 **485-486** βασιλεῦ – ὀργανοποιΐα: cf. Phil. Iud. *De vit. Mos.* 2, 239.1-2 **490-491** ὁ γὰρ Θεὸς – ἀπαιτεῖ: cf. Greg. Naz. *Or.* 7.17; *Or.* 43.82

480 Ἑωσφόρου suppl. L: ἑωσφόρ[.] PS **481** φαιδρότερος PL: φαιδρό^{τα} S || οὐκ ἐστεφανωμένος corr. L: οὐ στεφανωμένος PS **482** παστοῖς suppl. L: π[.]στοῖς PS || ἀνδρεία PS: ἀνδρία L **485** ποῖα χεῖλη PS: ποίῳ χεῖλει corr. L **488** ἀνθρώπειον corr. L: ἀνθρώπεινον PS **492** χρώμενος corr. L: χρώμενος PS **493** τούτῳ corr. L: τοῦτο PS || post τοῦτο add. τέλος S

Γ' ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

στ. 14-15: Πηγή των συγκεκριμένων στίχων, όπως επισημάνθηκε και στο υπόμνημα πηγών της παρούσας έκδοσης, είναι ο Φίλων ο Αλεξανδρινός ή Ιουδαίος. Ο Φίλων στην αρχή του *Περὶ ἀρετῶν* δηλώνει: «τὴν ἀρειμάνιον λύτταν ὀργῇ συμβούλῳ χρωμένην». Ειδικότερα, επισημαίνει ότι το αληθινό θάρρος δεν βρίσκεται στη μανία του πολεμιστή, αλλά στην επιστήμη. Στη συνέχεια, προσθέτει ότι υπάρχουν πολίτες, οι οποίοι αν και είναι ανάπηροι είτε λόγω μιας ασθένειας είτε λόγω ηλικίας, είναι υγιείς και δυνατοί. Έτσι λοιπόν, αυτοί απέχουν από τη βία και συχνά συμβάλλουν με σοφές προτάσεις, όσον αφορά τα δημόσια και ιδιωτικά αγαθά, και καλλιεργούν αληθινό θάρρος, αφού είναι *ἀσκηταὶ σοφίας*.²⁴¹

στ. 44-46: Οι συγκεκριμένοι στίχοι αναφέρονται στη δράση του Μανουήλ Β' στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Η Θεσσαλονίκη ήταν το μοναδικό αστικό κέντρο που τελούσε υπό βυζαντινή κατοχή, καθώς οι Τούρκοι είχαν κυριεύσει το Διδυμότειχο στη Θράκη και ο σουλτάνος τους, Μουράτ Α', είχε εδραιώσει την κυριαρχία του στην Αδριανούπολη, η οποία είχε καταληφθεί από τους Τούρκους το 1361. Ο Μανουήλ υπηρέτησε αρχικά στη Θεσσαλονίκη ως διοικητής από το 1369 έως το 1372-3, ενώ διοίκησε την πόλη και κατά τα κρίσιμα χρόνια της πολιορκίας της από τους Τούρκους. Ο Χρυσολωράς στους συγκεκριμένους στίχους υπαινίσσεται τα στρατιωτικά επιτεύγματα του Μανουήλ στη διάρκεια της πρώτης του θητείας, από τα οποία το πιο χαρακτηριστικό είναι η ανακατάληψη των Σερρών τον Νοέμβριο του 1371, μετά την ήττα των Σέρβων από τους Τούρκους στη μάχη του Μαρίτσα. Επίσης, ο αυτοκράτορας κατάφερε να ανακτήσει εδάφη στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης, τα οποία είχαν περιέλθει παλαιότερα στην κυριαρχία των Σέρβων. Ο Μανουήλ Β' κατά τη δεύτερη θητεία του στη διοίκηση της Θεσσαλονίκης εγκαθίδρυσε μία ανεξάρτητη διακυβέρνηση και τιτλοφορήθηκε ως αυτοκράτορας και όχι δεσπότης. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι αν και η πόλη κατείχε ένα ημιαυτόνομο καθεστώς από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα, οι διοικητές της δεν ενεργούσαν αυτόνομα, αλλά λογοδοτούσαν στον αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης. Ωστόσο, η διακυβέρνηση του Μανουήλ δεν συμβάδιζε με αυτή την αρχή, αλλά η χρήση του τίτλου του αυτοκράτορα τονίζει την περιφρόνησή του απέναντι στον Ιωάννη Ε' και τη ρήξη του με την Κωνσταντινούπολη.

²⁴¹ Βλ. Bizzarro, *Cento epistole*, σ. 89.

Η βασιλεία του Μανουήλ στη Θεσσαλονίκη χωρίζεται σε δύο περιόδους: η πρώτη, η οποία σηματοδεύτηκε από μία σειρά πολεμικών επιτυχιών εναντίον των Τούρκων, διήρκησε από το 1382 έως πριν τις 19 Σεπτεμβρίου του 1383, ημερομηνία κατά την οποία οι Τούρκοι κατέλαβαν τις Σέρρες. Η δεύτερη περιελάμβανε τα τέσσερα χρόνια κατά τα οποία οι Τούρκοι πολιορκούσαν την πόλη, η οποία έφθασε στο τέλος της τον Απρίλιο του 1387 με την αποχώρηση του Μανουήλ και την παράδοση της Θεσσαλονίκης. Μετά την κατάληψη των Σερρών οι Τούρκοι κατευθύνονταν προς τη Θεσσαλονίκη και με τελεσίγραφό τους επιχειρούσαν να την καταστήσουν φόρου υποτελή σε αυτούς. Έτσι λοιπόν, ο Μανουήλ εκφώνησε στη συγκέντρωση του λαού έναν Συμβουλευτικό Λόγο, με τον οποίο επιχειρούσε να πείσει τους πολίτες ότι δεν είναι δυνατή η συνθηκολόγηση με τους αντιπάλους, αλλά θα πρέπει να πολεμήσουν μέχρις εσχάτων.²⁴²

στ. 47: Τον 15^ο αιώνα η παρέμβαση του «δήμου» δεν περιοριζόταν μόνο στην τελετουργική επισφράγιση της ανόδου του αυτοκράτορα στον θρόνο, αλλά οι ιστορικοί της Άλωσης κάνουν λόγο για συνελεύσεις των κατοίκων της πόλης κατά τη διάρκεια των οποίων ελήφθησαν κρίσιμες αποφάσεις. Ειδικότερα, ο Χαλκοκονδύλης αποδίδει την επιλογή του Μανουήλ Β΄ ως αυτοκράτορα σε συλλογική απόφαση των Βυζαντινών²⁴³. αντίστοιχα στο ίδιο γεγονός αναφέρεται και ο Δημήτριος Χρυσολωράς με τη φράση «χειροτονητῆς μᾶλλον ἢ κληρωτῆς». Επίσης, ο Μανουήλ Χρυσολωράς στο εγκώμιό του προς τιμήν του Μανουήλ Β΄ επαινεί τον αυτοκράτορα, επειδή καθιστούσε τους υπηκόους του κοινωνούς των αποφάσεών του.²⁴⁴ Τέλος, τις προαναφερθείσες συνελεύσεις τις συγκαλούσε είτε ο ίδιος ο αυτοκράτορας είτε το «συμβούλιο της πόλης», ωστόσο δεν γνωρίζουμε την ακριβή σύνθεσή τους.²⁴⁵

στ. 56-57: Ο Χρυσολωράς σε αυτούς τους στίχους παραπέμπει στον Φίλωνα τον Ιουδαίο. Ο Φίλων πολλές φορές στα έργα του παρομοιάζει τον καλό κυβερνήτη με τον ποιμένα και υπενθυμίζει ότι αυτή η πρακτική είναι μία καλή προετοιμασία για την

²⁴² Βλ. G. T. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica (1382-1387)*, [Orientalia Christiana Analecta], Roma 1960, σσ. 52-88 και Ε. Καλτσογιάννη/Σ. Κοτζάμπαση/Η. Παρασκευοπούλου, *Η Θεσσαλονίκη στη βυζαντινή λογοτεχνία. Ρητορικά και αγιολογικά κείμενα* (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες, 32), Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 60-3, Çelik, *Manuel II*, σσ. 77-110 και Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, σσ. 433-4.

²⁴³ Βλ. E. Darkó (ed.), *Laonici Chalkokondylae Historiarum Demonstrationes*, τ. 1, Βουδαπέστη 1922, βιβλ. Β΄, σ. 57.14-7.

²⁴⁴ Βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης/Δ. Σ. Σοφιανός (εκδ.), *Μανουήλ Χρυσολωρά Λόγος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών 2001, σ. 62.

²⁴⁵ Βλ. Τ. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ή Οικονόμος, Πολιτική Εξουσία και Ιδεολογία πριν την Άλωση*, Αθήνα 2007, σσ. 159-63.

ανάληψη της εξουσίας. Επίσης, η παρουσίαση του αυτοκράτορα ως ποιμένα είναι κοινός τόπος της αυτοκρατορικής ιδεολογίας.²⁴⁶

στ. 61-66: Πηγή των συγκεκριμένων στίχων είναι ο Φίλων ο Ιουδαίος, *Περὶ τοῦ βίου Μωυσέως*, 2, 179.4-181.4: «οἷα γὰρ φυτὸν εὐγενὲς ἅπαντα νέους βλαστοὺς ἐξέφυσε καὶ ὑπ' εὐφορίας καρπῶν ἔβριθεν. οἱ δὲ καρποὶ κάρυα ἦσαν, ἃ φύσιν ἐναντίαν ἔχει τοῖς ἄλλοις· ἐπὶ γὰρ τῶν πλείστων, σταφυλῆς, ἐλαίας, μήλων, διαφέρει τὸ σπέρμα καὶ τὸ ἐδώδιμον, ἃ διαφέροντα τόποις χωρίζεται· τὸ μὲν γὰρ ἐδώδιμον ἔξω, τὸ δὲ σπέρμα εἴσω κατακέκλεισται· τοῦ δὲ καρύου ταῦτόν ἐστι τὸ τε σπέρμα καὶ τὸ ἐδώδιμον, ἀμφοτέρων εἰς μίαν ιδέαν ἀποκριθέντων, καὶ τόπος εἷς ὁ ἐντὸς ὠχυρωμένος καὶ περιπεφρουρημένος ἔρκει διπλῶ, τῷ μὲν ἐκ φλοιοῦ πάνυ βαθέος, τῷ δ' οὐδὲν ἀποδέοντι ξυλίνου κατασκευάσματος· ἀφ' οὗ τελείαν ἀρετὴν αἰνίττεται. ὥσπερ γὰρ ἐν καρύφῳ ταῦτόν ἐστιν ἀρχὴ καὶ τέλος, ἀρχὴ μὲν ἡ σπέρμα, τέλος δὲ ἡ καρπός, οὕτως ἔχει καὶ ἐπὶ τῶν ἀρετῶν· ἐκάστη γὰρ συμβέβηκεν εἶναι καὶ ἀρχὴν καὶ τέλος...». Ειδικότερα, στο παραπάνω χωρίο περιγράφεται το θαῦμα της ράβδου του Ααρών, η οποία ήταν φυλαγμένη μέσα σε ένα ναό και έγινε αμυγδαλιά σε μία νύχτα. Ο Φίλων παρατηρεῖ ότι αυτό το φυτό, αφού ἔχει ενωμένα μέσα του την αρχή, δηλαδή τον σπόρο, και το τέλος, δηλαδή το βρώσιμο μέρος, αντιπροσωπεύει την τέλεια ἀρετή, η οποία περιέχει και η ίδια μέσα της την αρχή και το τέλος, καθὼς εἶναι ο ὑψιστος στόχος μιας ζωῆς σύμφωνα με τη φύση.²⁴⁷

στ. 72: Ο Χρυσολωράς με τη φράση «δευτέρᾳ τάξει τῶν Ἰνδῶν ὅμοιον» παραπέμπει στην *Ἰνδική* του Αρριανού (§ 11.9-10). Σύμφωνα με τον Αρριανό, η δεύτερη και πολυπληθέστερη τάξη των Ἰνδῶν ἀπαρτίζεται ἀπὸ τους γεωργούς. Οἱ γεωργοὶ δεν ενδιαφέρονταν για τα ὅπλα και τις πολεμικὲς πράξεις, ἀλλὰ ἡ μόνη τους ἀσχολία ἦταν ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς καὶ ἡ πληρωμὴ τῶν φόρων στους βασιλεῖς καὶ στις πόλεις (ὅσες ἦταν αὐτόνομες). Εάν οἱ Ἰνδοὶ βρίσκονταν σε ἐμφύλιο πόλεμο, κανένας δεν κακομεταχειριζόταν τους καλλιεργητὲς οὔτε τὴ γῆ, ἐνῶ οἱ γεωργοὶ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ζοῦν ἡρεμὰ καὶ νὰ ἀσχολοῦνται με τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς. Ο Χρυσολωράς φαίνεται ὅτι επικαλεῖται τὸ συγκεκριμένο παράδειγμα γιὰ νὰ τονίσει ὅτι ὁ Μανουήλ Β' ἐνθάρρυνε τους υπηκόους του νὰ εἶναι δραστήριοι καὶ νὰ μὴν ἀπέχουν ἀπὸ τα κοινὰ προβλήματα, ἀλλὰ ἀντίθετα νὰ ἐπιδεικνύουν ἀλληλεγγύη ἀπέναντι στους

²⁴⁶ Βλ. Bizzarro, *Cento epistole*, σ. 90 καὶ τὸ κεφάλαιο «Τὰ στοιχεῖα τῆς αυτοκρατορικῆς ιδεολογίας στὴ Σύγκριση τοῦ Χρυσολωρά», σσ. 42-3.

²⁴⁷ Βλ. Bizzarro, *Cento epistole*, σ. 89.

συνανθρώπους τους και να συμβάλουν με αυτό τον τρόπο στην αποκατάσταση του δικαίου.

στ. 81:

- **Ζήνων ο Κιτιεύς** (335-263 π.Χ.). Ήταν φιλόσοφος της ελληνιστικής εποχής που καταγόταν από το Κίτιο της Κύπρου και υπήρξε θεμελιωτής του Στωικισμού. Ήρθε στην Αθήνα το 313 και λέγεται ότι είχε σπουδάσει ή είχε επηρεαστεί από διάφορους φιλοσόφους, όπως ο Κράτης ο Κυνικός, ο Αντισθένης, ο Ξενοκράτης και ο Πολέμονας. Ο Ζήνων δίδασκε στην Ποικίλη Στοά, η οποία έδωσε το όνομά της στην σχολή του Στωικισμού. Ακόμη, ήταν αξιοθαύμαστος στην Αθήνα και σε μεγάλη ηλικία, γύρω στο 276 π.Χ., προσκλήθηκε από τον Αντίγονο Γονατά να πάει στην αυλή του, αλλά ο Ζήνων αρνήθηκε και έστειλε δύο μαθητές του. Τα έργα του Ζήνωνα καθιέρωσαν τον Στωικισμό ως ένα σύνολο ιδεών, που διαρθρώνονται σε τρία μέρη: λογική (και θεωρία της γνώσης), φυσική (και μεταφυσική) και ηθική.²⁴⁸
- **Βάκχυρις**. Ήταν βασιλιάς της Αιγύπτου και μνημονεύεται για τη δικαιοσύνη του.²⁴⁹
- **Μελχισεδέκ**. Ο Μελχισεδέκ εμφανίζεται στη *Βίβλο* ως προστάτης του Αβραάμ, προκάτοχος του Δαβίδ και προεικόνιση του Ιησού. Ήταν βασιλιάς και ιερέας της Σαλήμ.²⁵⁰

στ. 158:

- **Μήδοι**. Ιρανικός λαός που ζούσε στο μεγαλύτερο μέρος του σημερινού Ιράν.²⁵¹
- **Χαλδαίοι**. Οι Χαλδαίοι ήταν λαός της Μεσοποταμίας.²⁵²
- **Κύρος Β΄ ο Μέγας** (559 – 530 π.Χ.). Το 557 έγινε βασιλιάς του Ανσάν της Περσίας και έπειτα υπέταξε την Μηδία, τις Σάρδεις, τη Λυδία, τη Βαβυλωνία. Έγινε δηλαδή ο πρώτος Πέρσης βασιλιάς, ο οποίος ένωσε όλες αυτές τις περιοχές σε μία ενιαία αυτοκρατορία. Οι πηγές τον παρουσιάζουν ως έναν ευπρόσδεκτο κατακτητή από την πλευρά των κατακτημένων.²⁵³

²⁴⁸ Βλ. *OCD*, σσ. 1587-8.

²⁴⁹ A. Adler (ed.), *Suidae Lexicon*, τ. 1, Leipzig 1928-1938 [ανατ. Leipzig 1971], σ. 450.

²⁵⁰ Βλ. J. D. Douglas, *The New Bible Dictionary*, London 1967, σσ. 806-7 και X. Léon-Dufour, *Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας*. Μετάφρ. Σ. Αγουρίδης κ.ά., Αθήνα 1980, σσ. 639-40.

²⁵¹ Βλ. Αλεξάκης, *Ιστορίες*, σ. 297, σημ. 97.

²⁵² Ό.π, σ. 295, σημ. 96.

²⁵³ Βλ. *OCD*, σ. 407.

- **Κροίσος** (560-546 π.Χ.). Ήταν ο γιος του Αλυάττη και τελευταίος βασιλιάς της Λυδίας. Εξασφάλισε τον θρόνο μετά από μία πάλη με τον ετεροθαλή αδελφό του, ο οποίος ήταν κατά το ήμισυ Έλληνας ως προς την καταγωγή, και υπέταξε τις ελληνικές πόλεις στα μικρασιατικά παράλια. Ωστόσο, οι σχέσεις του με τους Έλληνες δεν ήταν εχθρικές, καθώς συνέβαλε στην ανοικοδόμηση του Αρτεμισίου στην Έφεσο και έκανε δωρεές σε ελληνικούς ναούς, ειδικά στους Δελφούς. Ορισμένα ανέκδοτα μαρτυρούν την φιλικότητά του απέναντι στους Έλληνες επισκέπτες και τον πλούτο του. Η άνοδος της Περσίας οδήγησε τον Κροίσο να αναζητήσει βοήθεια στην Ελλάδα και την Αίγυπτο, όμως οι Σάρδεις καταλήφθηκαν από τον Κύρο και ο Κροίσος εκθρονίστηκε.²⁵⁴

στ. 171:

- **Δημόκριτος**. Γεννήθηκε στα Άβδηρα της Θράκης περίπου το 460-57 π.Χ. και ήταν προσωκρατικός φιλόσοφος. Τα έργα του ταξινομούνται ως εξής: ηθικά, φυσικά, αταξινόμητα, μαθηματικά, μουσική (η οποία περιλαμβάνει φιλολογική και λογοτεχνική κριτική), τεχνικά και σημειώσεις. Από την εποχή του Αριστοτέλη, θεωρείται ότι ο Δημόκριτος και ο Λεύκιππος δημιούργησαν από κοινού την ατομική θεωρία του σύμπαντος. Σε γενικές γραμμές υποστηρίζουν ότι η ύλη αποτελείται από αδιάσπαστα στοιχεία, τα άτομα που είναι στερεά, αόρατα και αδιαφοροποίητα ως προς το υλικό τους.²⁵⁵
- **Αναξαγόρας** (500-428 π.Χ.). Γεννήθηκε στις Κλαζομενές της Ιωνίας και ήταν γιος του Ηγησίβουλου. Τα στοιχεία της βιογραφίας του, αν και αφθονούν, είναι συγκεχυμένα. Τα έργα του σώζονται σε αποσπάσματα, από τα οποία το μεγαλύτερο αναφέρει ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε από την αρχική μείξη με τη λειτουργία του νου, ο οποίος αποτελεί μία διακριτή αρχή, που δεν αναμειγνύεται με άλλες ουσίες, αλλά είναι ικανή να τις διατάζει και να τις ελέγξει.²⁵⁶

στ. 172: Κράτης ο Θηβαίος ή Κυνικός (~368/365-288/285 π.Χ.). Ήταν κυνικός φιλόσοφος και ποιητής. Μετακόμισε στην Αθήνα σε νεαρή ηλικία, έγινε οπαδός του Διογένη και έδωσε την περιουσία του στους φτωχούς. Υιοθέτησε έναν παρόμοιο τρόπο ζωής και αντίληψης με τον Διογένη και τον ακολουθούσε αυστηρά, ενώ ορισμένες

²⁵⁴ Ο.π, σ. 395.

²⁵⁵ Ο.π, σσ. 437-8.

²⁵⁶ Ο.π, σσ. 82-3.

φορές στους υπόλοιπους επέτρεπε ένα μεγαλύτερο περιθώριο ελευθερίας. Έτσι λοιπόν, έγινε ο σύνδεσμος μεταξύ του «σκληρού» και «ήπιου» Κυνισμού.²⁵⁷

στ. 177: Βέλεσος. Σύμφωνα με τον Κτησία, ο Βέλεσος ήταν στρατηγός των Βαβυλωνίων, αλλά ανήκε και στην τάξη των ιερέων που οι Βαβυλώνιοι ονόμαζαν Χαλδαίους. Ήταν αυτός που παρακίνησε τον Αρβάκη να επαναστατήσει, προφητεύοντάς του ότι θα βασιλέψει στη χώρα του Σαρδανάπαλου.²⁵⁸

στ. 178: Αρβάκης. Όπως αναφέρει ο Κτησίας ο Κνίδιος, ο Αρβάκης ήταν στρατηγός του Σαρδανάπαλου, τον οποίο ανέτρεψε ιδρύοντας το κράτος των Μήδων γύρω στο 830 π.Χ.²⁵⁹

στ. 180:

- **Σόλων.** Ήταν Αθηναίος πολιτικός και ποιητής και λέγεται ότι καταγόταν από ευγενική γενιά. Ο Ηρόδοτος χαρακτηρίζει τον Σόλωνα ως σοφό, νομοθέτη και ποιητή. Η *Σεισάχθεια* είναι μία από τις πιο γνωστές νομοθετικές ρυθμίσεις του Σόλωνα, με την οποία απαγόρευσε την υποδούλωση των ανδρών για χρέη. Τέλος, συνέταξε ένα νέο κώδικα νόμων, αντικαθιστώντας τους αυστηρούς νόμους του Δράκοντα, με μοναδική εξαίρεση τους νόμους για την ανθρωποκτονία. Ο Χρυσολωράς στο κείμενο εστιάζει στην συνάντηση του Σόλωνα με τον Κροίσο, τον βασιλιά της Λυδίας, και την παρρησία που επεδείκνυε ο Σόλων ενώπιόν του. Κύρια πηγή για το συγκεκριμένο επεισόδιο είναι ο Ηρόδοτος (*Ιστορίαι*, 1, 29-33). Πιο συγκεκριμένα ο Σόλων έφτασε στις Σάρδεις, στην αυλή του Κροίσου, ο οποίος τον φιλοξένησε στα βασιλικά ανάκτορα και του έδειξε τους θησαυρούς του. Έτσι λοιπόν, ο Κροίσος ρώτησε τον Σόλωνα ποιος είναι ο πιο ευτυχισμένος άνθρωπος και ο τελευταίος του απάντησε τον Τέλλο τον Αθηναίο. Έπειτα, ο Κροίσος ρώτησε ποιος βρίσκεται στη δεύτερη θέση μετά τον Τέλλο και ο Σόλων απάντησε τον Κλέοβη και τον Βίωνα. Στη συνέχεια, ο Κροίσος εκνευρίστηκε που δεν τον συμπεριέλαβε στις απαντήσεις του ο Σόλων, αλλά ο τελευταίος του εξήγησε ότι σημασία δεν έχει πόσο πολύ πλούτο κατέχει ο καθένας, αλλά ότι ο άνθρωπος είναι έρμαιο της τύχης («οὔτω ὢν, ὃ Κροῖσε, πᾶν ἔστι ἄνθρωπος συμφορῇ»). Συνεπώς, ο πιο πλούσιος δεν είναι απαραίτητα και ο πιο ευτυχισμένος. Στο τέλος του λόγου του ο Σόλων τονίζει ότι σημασία έχει και το τέλος της ζωής του κάθε ανθρώπου,

²⁵⁷ Ο.π, σ. 390.

²⁵⁸ Βλ. Αλεξάκης, *Ιστορίαι*, σ. 309, σημ. 117.

²⁵⁹ Ο.π, σ. 309, σημ. 116.

διότι «πολλοῖσι γὰρ δὴ ὑποδέξας ὄλβον ὁ θεὸς προρρίζους ἀνέτρεψε». Εν τέλει, ο Κροίσος δεν ικανοποιήθηκε με αυτή την εξήγηση και τον έδιωξε. Το παραπάνω επεισόδιο αφηγείται αναλυτικά και ο Πλούταρχος στον *Βίο του Σόλωνα* (παρ. 27).²⁶⁰

- **Διογένης ο Κυνικός** (~412/403-324/321 π.Χ.). Λίγο μετά το 362 ο Διογένης μαζί με τον πατέρα του, ο οποίος ήταν χρηματιστής στην Σινώπη, εξορίστηκαν για παραχάραξη του νομίσματος και πέρασε την υπόλοιπη ζωή του στην Αθήνα και στην Κόρινθο. Ο Διογένης ακολούθησε μία ζωή όσο το δυνατόν πιο κοντά στη «φυσική» ζωή του πρωτόγονου ανθρώπου. Αυτό συνεπαγόταν όσο το δυνατόν λιγότερα υλικά αγαθά (είχε μόνο έναν χονδρό μανδύα, εξοπλισμό για φυσική υποστήριξη-προστασία και μία τσάντα για φαγητό) και η τροφή προερχόταν είτε από τη γη είτε μέσω της κλοπής και της επαιτείας. Ακόμη, απέρριπτε την πολιτισμένη ζωή και όλες τις μορφές εκπαίδευσης και πολιτισμού ως εχθρικές για την ιδανική ζωή. Τέλος, ο Διογένης προσπαθούσε να προσηλυτίσει άλλους ανθρώπους μέσω της συμπεριφοράς του, μέσω των ρητορικών ικανοτήτων του και των διαφόρων έργων του. Θεωρείται σχεδόν βέβαιο ότι ο Διογένης εξέθεσε τις ιδέες του σε μία *Πολιτεία* και σε διάφορες τραγωδίες. Ο Χρυσολωράς εστιάζει στο επεισόδιο της συνάντησης του Διογένη με τον Μ. Αλέξανδρο, το οποίο αναφέρεται στον Πλούταρχο (*Αλέξανδρος*, 14.1-5). Ειδικότερα, όταν ο Μ. Αλέξανδρος βρέθηκε στη συγκέντρωση των Ελλήνων στον Ισθμό, στην οποία αποφασίστηκε να εκστρατεύσουν εναντίον των Περσών, είδε τον Διογένη, ο οποίος ήταν ξαπλωμένος στον ήλιο. Έτσι λοιπόν, ο Αλέξανδρος τον πλησίασε και όταν τον ρώτησε αν χρειάζεται κάτι, ο Διογένης του ζήτησε μόνο να μετακινηθεί από τον ήλιο («μικρὸν εἶπεν· ἀπὸ τοῦ ἡλίου μετάστηθι»). Τέλος, λέγεται ότι παρόλο που ο Αλέξανδρος ενοχλήθηκε από αυτή την απάντηση, θαύμασε *τὴν ὑπεροψίαν καὶ τὸ μέγεθος τοῦ ἀνδρός*, ώστε είπε ότι αν δεν ήμουν ο Αλέξανδρος θα ήθελα να ήμουν ο Διογένης («εἰ μὴ Ἀλέξανδρος ἦμην, Διογένης ἂν ἦμην»).²⁶¹
- **Γυμνοσοφιστές.** Σύμφωνα με τον Αρριανό (*Ἰνδική*, 11.1-8), στην πρώτη τάξη των Ἰνδῶν ανήκαν οι σοφιστές, οι οποίοι αν και ολιγάριθμοι, ήταν μεγαλοπρεπείς ως προς τη δόξα και την τιμή. Αυτοί προσέφεραν θυσίες στους

²⁶⁰ Βλ. και *OCD*, σσ. 1380-1.

²⁶¹ *Ο.π.*, σσ. 456-7.

θεούς και ασχολούνταν με την μαντική τέχνη. Επίσης, ζούσαν γυμνοί και τον χειμώνα κατέφευγαν στην ύπαιθρο αναζητώντας τον ήλιο, ενώ το καλοκαίρι συγκεντρώνονταν στα λιβάδια κάτω από τα δέντρα. Τέλος, τρέφονταν από τους καρπούς και τον φλοιό των δέντρων.

- **Κάλανος.** Ήταν ένας από τους γυμνοσοφιστές της Ινδίας και καταγόταν από τα Τάξιλα. Ο Κάλανος ακολούθησε το μακεδονικό στρατό λόγω του θαυμασμού του για τον Μ. Αλέξανδρο. Όμως, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού αρρώστησε και αρνούμενος να αλλάξει τον τρόπο της ζωής του, αυτοπυρπολήθηκε με παρουσία ολόκληρου του μακεδονικού στρατεύματος, με σκοπό να απαλλαχθεί από τα βάσανα της ανθρώπινης ζωής. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, το πραγματικό του όνομα ήταν Σφίνης και οι Έλληνες τον ονόμασαν Κάλανο, γιατί όταν χαιρετούσε τους ανθρώπους χρησιμοποιούσε τη λέξη *καλέ* αντί του *χαῖρε*, το οποίο χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες. Ο Πλούταρχος μάλλον με τη λέξη *καλέ* παραπέμπει στον σανσκριτικό τύπο *calyāna*, το οποίο χρησιμοποιούνταν σε προσφωνήσεις και δήλωνε τον καλό, τον δίκαιο ή τον διακεκριμένο άνθρωπο.²⁶² Ο Χρυσολωράς στο συγκεκριμένο απόσπασμα φαίνεται να αντλεί από τον Φίλωνα (*Περὶ τοῦ πάντα σπουδαῖον ἐλεύθερον εἶναι*, 93.1-96.12), ο οποίος αφηγείται ένα περιστατικό που αποδεικνύει την παρρησία του Κάλανου απέναντι στον Μ. Αλέξανδρο. Ειδικότερα, ο Μ. Αλέξανδρος ήθελε να αναδείξει σε όλη την Ελλάδα τη σοφία του Κάλανου και να φτάσει η φήμη του μέχρι την Ευρώπη και την Ασία. Έτσι λοιπόν, του πρότεινε να φύγει από την πατρίδα του και να τον ακολουθήσει, αλλά ο γυμνοσοφιστής του απάντησε με τόλμη: «τίνος οὖν ἄξιόν με τοῖς Ἑλλησιν ἐπιδείξεις, Ἀλέξανδρε, εἴ γε ἀναγκασθῆσομαι ποιεῖν ἃ μὴ βούλομαι;».

στ. 181: Ο Χρυσολωράς φαίνεται ότι και σε αυτή την περίπτωση αντλεί από τον Φίλωνα (*Περὶ τοῦ πάντα σπουδαῖον ἐλεύθερον εἶναι*, 125.1-6). Ο Φίλωνας αναφέρεται σε κάποιον Χαιρέα από την Αλεξάνδρεια, ο οποίος είχε προκαλέσει την οργή του βασιλιά της Αιγύπτου Πτολεμαίου (χωρίς να προσδιορίζεται πιο συγκεκριμένα). Ο Χαιρέας απάντησε ευθαρσώς στον βασιλιά ότι δεν τον απασχολεί ούτε ο ίδιος ούτε το αν έχει οργιστεί εξαιτίας του.

στ. 183-186: Ο «*βασιλεὺς τοῦ Βορρᾶ*» είναι μάλλον ο Βαγιαζήτ Α΄, καθώς με το ίδιο όνομα ο Χρυσολωράς τον προσδιορίζει και στον ευχαριστήριο λόγο του για τη

²⁶² Βλ. Smith, *Greek and Roman Biography*, τ. 1, σ. 559.

Θεοτόκο («Ἦκε γὰρ δυνάστης οὐ μικρὸς ὑπερβόρεως κατὰ τοῦ βασιλέως βορρᾶ»).²⁶³ Ο Χρυσολωράς στους συγκεκριμένους στίχους επιδιώκει να αναδείξει την αρετή και την παρρησία του Μανουήλ Β΄ έναντι του Βαγιαζήτ. Σε αυτό το σημείο πρέπει να τονίσουμε ότι η εικόνα που προβάλλει γενικότερα ο Μανουήλ για τον Βαγιαζήτ στις οκτώ επιστολές του (14-21) και στον *Διάλογο με έναν Πέρση* είναι ιδιαίτερα αρνητική. Τα παραπάνω έργα του Μανουήλ συντέθηκαν κατά την χρονική διάρκεια που ο βυζαντινός αυτοκράτορας κλήθηκε να συνοδεύσει τον σουλτάνο Βαγιαζήτ στις στρατιωτικές επιχειρήσεις στη Μ. Ασία, δηλαδή από τον Ιούνιο έως τον Ιανουάριο του 1391/2. Σύμφωνα με την 16^η επιστολή του αυτοκράτορα προς τον Δημήτριο Κυδώνη, ο Βαγιαζήτ απεικονίζεται ως ένας μέθυσος «βάρβαρος» που αγαπά τις απολαύσεις. Η παραπάνω εικόνα αποτελεί κοινό τόπο στη βυζαντινή λογοτεχνία, αλλά στην περίπτωση του Μανουήλ φαίνεται ότι προκύπτει από την έντονη αντιπάθεια που έτρεφε για τον Βαγιαζήτ. Ειδικότερα, ο Μανουήλ θέλει να αναπαραστήσει τον εαυτό του ως έναν μορφωμένο και λόγιο βασιλιά, ο οποίος αναγκάζοταν να συμβιώσει με έναν απλοϊκό στρατό «βαρβάρων» που αγαπούσαν τις ηδονές. Τέλος, στον *Διάλογο με έναν Πέρση* ο αυτοκράτορας αποκαλεί τον σουλτάνο ως κεραυνό εξαιτίας της γοργότητας των μοχθηρών του πράξεων.²⁶⁴

στ. 187:

- **Χέμμισ.** Ήταν βασιλιάς της Αιγύπτου, ο οποίος αναφέρεται στον Διόδωρο Σικελιώτη (*Βιβλιοθήκη Ιστορική*, I, 63.2): «Ὅγδοος δὲ βασιλεὺς γενόμενος Χέμμισ ὁ Μεμφίτης ἦρξε μὲν ἔτη πεντήκοντα, κατεσκεύασε δὲ τὴν μεγίστην τῶν τριῶν πυραμίδων τῶν ἐν τοῖς ἑπτὰ τοῖς ἐπιφανεστάτοις ἔργοις ἀριθμουμένων».
- **Βούσιρις.** Ήταν ένας θρυλικός βασιλιάς της Αιγύπτου, ο οποίος σύμφωνα με την ιωνική παράδοση έσφαζε τους ξένους που έρχονταν στην Αίγυπτο στο βωμό του Δία και στο τέλος τον σκότωσε ο Ηρακλής. Ο Απολλόδωρος αναφέρει ότι ο Βούσιρις ήταν ένας από τους 50 γιους του Αιγύπτου και στη συνέχεια τον διαδέχθηκαν οκτώ βασιλιάδες, που κατάγονταν από αυτόν, ο τελευταίος από τους οποίους ονομαζόταν επίσης Βούσιρις και ήταν ιδρυτής της πόλης του Δία, την οποία οι Έλληνες ονόμασαν Θήβα.²⁶⁵

²⁶³ Βλ. P. Gautier, "Action de grâces de Démétrius Chrysoloras à la Théotokos pour l' anniversaire de la bataille d'Ankara (28 Juillet 1403)", *REB* 19 (1961), 350, στ. 54-5.

²⁶⁴ Βλ. Çelik, *Manuel II*, σσ. 130-57.

²⁶⁵ Βλ. *OCD*, σ. 255 και Smith, *Greek and Roman Biography*, τ. 1, σ. 518.

στ. 188:

- **Μήνης.** Ήταν ο πρώτος βασιλιάς της Αιγύπτου και η αρχαιότερη μαρτυρία προέρχεται από τον Ηρόδοτο (*Ιστορίαι*, 2, 99.1-4). Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, ο Μήνης οικοδόμησε τη Μέμφιδα σε ένα κομμάτι γης εκτρέποντας τη ροή του ποταμού Νείλου και ανήγειρε έναν λαμπρό ναό του προς τιμήν του Ηφαίστου.²⁶⁶
- **Μέμφις.** Ήταν η πρώτη πρωτεύουσα του ενοποιημένου βασιλείου της Αιγύπτου και βρισκόταν στη δυτική όχθη του Νείλου. Η ίδρυση της πόλης ανήκει στην πρώιμη εποχή της Αιγυπτιακής ιστορίας και αποδίδεται στον Μήνη, ο οποίος λόγω της στρατηγική της θέσης την διάλεξε ως πρωτεύουσα του κράτους. Ειδικότερα, η πόλη της Μέμφιδος ήταν συνδεδεμένη αφενός με τα νότια τμήματα της κοιλάδας του Νείλου και αφετέρου με την Ασία και την Ευρώπη, μέσω της διώρυγας του Σουέζ. Σύμφωνα με τον Διόδωρο, το μήκος της περιοχής ήταν τουλάχιστον 15 μίλια.²⁶⁷
- Η **Σεμίραμις** και ο **Νίνος** ήταν οι μυθικοί ιδρυτές της Ασσυριακής αυτοκρατορίας. Η ιστορία τους αναφέρεται εκτενώς από τον Διόδωρο, ο οποίος αναπαράγει τον Κτησία τον Κνίδιο. Ειδικότερα, ο Νίνος ήταν ένας μεγάλος πολεμιστής, ο οποίος ίδρυσε την πόλη Νινευή (ή Νίνος, όπως αναφέρεται στο κείμενο) περίπου το 2182 π.Χ. και υπέταξε το μεγαλύτερο μέρος της Ασίας. Λέγεται ότι η Σεμίραμις ήταν αρχικά σύζυγος ενός εκ των στρατηγών του βασιλιά, αλλά ο Νίνος γοητεύτηκε τόσο από τη γενναιότητα και την ομορφιά της, που αποφάσισε να την παντρευτεί και ο άτυχος σύζυγός της έβαλε τέλος στη ζωή του. Από τον Νίνο η Σεμίραμις απέκτησε έναν γιο, τον Νινύα, και με τον θάνατο του Νίνου τον διαδέχθηκε στο θρόνο. Σύμφωνα με μία άλλη αφήγηση, η Σεμίραμις είχε λάβει από τον σύζυγό της την άδεια να κυβερνήσει την Ασία για πέντε ημέρες και επί τη ευκαιρία φυλάκισε τον βασιλιά σε ένα μπουντρούμι ή όπως επίσης αναφέρεται, τον θανάτωσε και έτσι απέκτησε την εξουσία. Τέλος, η φήμη της επισκίασε αυτή του Νίνου και οι μετέπειτα γενιές αφηγούνταν τις θαυμάσιες πράξεις της και τα ηρωικά της κατορθώματα. Έμεινε γνωστή για την ανοικοδόμηση τόσο της Βαβυλώνας όσο και πολλών άλλων πόλεων στον Τίγρη και στον Ευφράτη. Επίσης, κατασκεύασε τους Κρεμαστούς

²⁶⁶ Βλ. Smith, *Greek and Roman Biography*, τ. 2, σ. 1040.

²⁶⁷ Βλ. W. Smith, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, τ. 2, Boston 1870, σσ. 324-6.

Κήπους της Βαβυλώνας. Τέλος, κατέκτησε πολλά έθνη της Ασίας, υπέταξε την Αίγυπτο και ένα μεγάλο μέρος της Αιθιοπίας. Η Σεμίραμις βασίλευσε σαράντα δύο χρόνια και έπειτα ανέλαβε την εξουσία ο γιος της, Νινύας. Τα περισσότερα στοιχεία του θρύλου της παραδίδονται από τον Κτησία και τοποθετείται ιστορικά γύρω στο 800 π.Χ.²⁶⁸

- **Μοΐρις.** Υπήρξε βασιλιάς της Αιγύπτου, ο οποίος κατασκεύασε τα βόρεια προπύλαια στην Μέμφιδα, που υπερτερούσαν των υπολοίπων λόγω της μεγαλοπρέπειάς τους, και μία λίμνη αξιοθαύμαστη για το μέγεθός της, σύμφωνα με τον Διόδωρο Σικελιώτη (*Βιβλιοθήκη Ιστορική*, 1, 51.5-6).

στ. 189: Μένδης. Σύμφωνα με τον Διόδωρο Σικελιώτη (*Βιβλιοθήκη Ιστορική*, 1, 61.1-2), ήταν βασιλιάς της Αιγύπτου, ο οποίος κατασκεύασε τον περίφημο λαβύρινθο, που ήταν θαυμαστός για τη δεξιοτεχνία του, καθώς όποιος έμπαινε σε αυτόν δεν μπορούσε να βρει εύκολα την έξοδο, εάν δεν είχε μαζί του κάποιον έμπειρο οδηγό.

στ. 190: Σέσωστρις. Έτσι ονόμασαν οι Έλληνες τον βασιλιά της Αιγύπτου, ο οποίος ονομαζόταν Ραμσής Β΄ ή Ραμσής ο Μέγας, γιος του Φαραώ Σέτι Α΄. Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι ο Σέσωστρις κατέκτησε όλο τον γνωστό τότε κόσμο και σε όλες τις χώρες που υπέταξε έστησε στήλες, στις οποίες έγραψε το όνομά του και της χώρας του. Επίσης, η ιστορία του Σέσωστρι αναφέρεται εκτενέστερα από τον Διόδωρο τον Σικελιώτη. Ειδικότερα, ο πατέρας του Σέσωστρι διέταξε όλα τα αρσενικά παιδιά που γεννήθηκαν την ίδια μέρα με τον γιο του να εκπαιδευτούν μαζί του στις πολεμικές τέχνες, ώστε να αναδειχθούν γενναίοι πολεμιστές και πιστοί σύντροφοι στη μελλοντική κατάκτηση του κόσμου. Έτσι λοιπόν μόλις μεγάλωσαν, ο μονάρχης τους έστειλε μαζί με τον γιο του και έναν στρατό να κατακτήσουν την Αραβία, την οποία υπέταξαν, και στη συνέχεια στη δυτική Αφρική, η οποία είχε την ίδια κατάληξη. Μόλις ο Σέσωστρις ανέβηκε στο θρόνο, άρχισε να προετοιμάζεται για την κατάκτηση του κόσμου.²⁶⁹

στ. 204-205: Ο Φίλωνας, στον οποίο παραπέμπει ο Χρυσολωράς, στο έργο του *Περὶ τῶν δέκα λόγων οἱ κεφάλαια νόμων εἰσίν*, αναφέρει ότι το λάθος, που διαπράχθηκε από ένα μεγάλο μέρος των ανθρώπων, ήταν να θεοποιήσουν τα τέσσερα στοιχεία, δηλαδή τη γη, το νερό, τον αέρα, τη φωτιά, ή ακόμη και τον ήλιο, τη σελήνη, τα αστέρια, τον ουρανό ή και ολόκληρο το σύμπαν.²⁷⁰

²⁶⁸ Βλ. Smith, *Greek and Roman Biography*, τ. 3, σσ. 776-7 και Αλεξάκης, *Ιστορίες*, σ. 269, σημ. 67 και 68.

²⁶⁹ Βλ. Smith, *Greek and Roman Biography*, τ. 3, σσ. 794-5 και Αλεξάκης, *Ιστορίες*, σ. 269, σημ. 69.

²⁷⁰ Βλ. Bizzarro, *Cento epistole*, σ. 96.

στ. 221-222: Στους συγκεκριμένους στίχους ο Χρυσολωράς παραπέμπει στην *Έξοδο* (32.26), όπου ο Μωυσής όταν επέστρεψε από το Σινά, συγκέντρωσε γύρω του όσους παρέμεναν πιστοί στον Κύριο λέγοντας: «Τίς πρὸς κύριον; ἴτω πρὸς με».²⁷¹

στ. 346-347: Ο Χρυσολωράς με τη φράση *διπτύχῳ γλώττῃ* παραπέμπει στον Διόδωρο Σικελιώτη (*Βιβλιοθήκη Ἱστορική*, 2, 56.4-6): «δίπτυχον μὲν γὰρ αὐτοὺς ἔχειν τὴν γλῶτταν ἐπὶ ποσόν, τὰ δ' ἐνδοτέρῳ προσδιαίρειν ὥστε διπλὴν αὐτὴν γίνεσθαι μέχρι τῆς ρίζης».

στ. 367-426: Ο Χρυσολωράς στους συγκεκριμένους στίχους αναφέρεται στις περίφημες βεντέτες των Μανιατών. Το συγκεκριμένο γεγονός μαρτυρείται και σε μία επιστολή του Ισιδώρου του Κιέβου προς τον Μανουήλ Β', στην οποία περιγράφεται η απόβαση στο Οίτυλο. Αντίστοιχα, περιγράφονται ανάλογες σκηνές βαρβαρότητας μεταξύ των κατοίκων, όπως και στο εγκώμιο του Χρυσολωρά, οι οποίες αλλάζουν χάρη στην παρέμβαση του αυτοκράτορα. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ισιδώρου, «μετά την παρέμβαση του Μανουήλ, ο γιος δεν τραβάει πια το σπαθί εναντίον του πατέρα, ούτε ο πατέρας δεν μολύνει το χέρι του εναντίον του γιου του, ούτε και ο αδερφός εναντίον του αδερφού του, αλλά ούτε και ο γείτονας δεν ενεργεί πλέον εναντίον του γείτονα. Πλέον μετά τη δολοφονία δεν κόβουν το δάκτυλο ή οποιοδήποτε άλλο μέλος του νεκρού για να το βυθίσουν στο ποτήρι και να το πιούν με φίλους· καθώς αυτή ήταν η αγαπημένη τους συνήθεια από παλιά».²⁷² Ο Σπ. Λάμπρος υποστηρίζει ότι οι μαρτυρίες του Χρυσολωρά και του Ισιδώρου παραπέμπουν στο έθιμο του μασχαλισμού, το οποίο είναι γνωστό από την αρχαιότητα.²⁷³

στ. 458-478: Ο Χρυσολωράς αναφέρει ότι ο Μανουήλ χρησιμοποίησε μία καινούργια τεχνική για την επισκευή του Εξαμιλίου τείχους, η οποία συνδύαζε την πέτρα και το ξύλο. Ωστόσο, αυτή η μαρτυρία δεν μπορεί να επαληθευτεί από καμία άλλη πηγή. Ακόμη, αναφέρει ότι το μήκος του ήταν περίπου εξήντα στάδια. Σε αυτό το σημείο αξίζει να επισημάνουμε ότι το Εξαμίλιο, το οποίο χτίστηκε από τον Θεοδόσιο Β', εκτείνονταν από τον Ισθμό της Κορίνθου μέχρι τον Σαρωνικό κόλπο και το μήκος του ήταν περίπου έξι μίλια και κοσμούσαν συνολικά από 133 πύργους. Ωστόσο, θα πρέπει

²⁷¹ Ό.π., σ. 96.

²⁷² Βλ. Zakythinos, *Le Despotat*, τ. 2, σσ. 12-3.

²⁷³ Βλ. Σπ. Λάμπρος, «Τὸ ἔθος τοῦ μασχαλισμοῦ παρὰ τοῖς Μανιάταις τῶν μέσων χρόνων», *NE* 2 (1905), 180-6.

να επισημάνουμε ότι τα αρχαιολογικά στοιχεία δείχνουν μία περιορισμένη αποκατάσταση του τείχους από τον Μανουήλ Β'.²⁷⁴

²⁷⁴ Βλ. Çelik, *Manuel II*, σσ. 311-2 και Barker, *Manuel II*, σ. 312, σημ. 20. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το Εξαμίλιο τείχος βλ. T. E. Gregory, *Isthmia, V: The Hexamilion and the Fortress*, Princeton 1993, σσ. 2-4, 19 και 41-4.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας είναι η κριτική έκδοση του εγκωμίου του Δημητρίου Χρυσολωρά με τίτλο «Σύγκρισις παλαιῶν ἀρχόντων, καὶ νέου τοῦ νῦν αὐτοκράτορος», το οποίο γράφτηκε προς τιμήν του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου (1350-1425).

Η εργασία διαρθρώνεται σε τρία τμήματα. Στο πρώτο και εισαγωγικό μέρος, αφού παρουσιαστεί εν συντομία η ζωή και το έργο του Δημητρίου Χρυσολωρά, αναλύονται η δομή και το περιεχόμενο του κειμένου, γίνεται αναφορά στο λογοτεχνικό του είδος, παρουσιάζεται η ρητορική παράδοση για τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο, καθώς και τα στοιχεία της αυτοκρατορικής ιδεολογίας που απαντούν στο κείμενο και τέλος, εξετάζονται οι πηγές και η χειρόγραφη παράδοσή του· η μελέτη της χειρόγραφης παράδοσης περιλαμβάνει την περιγραφή των χειρογράφων που παραδίδουν το κείμενο, τη διερεύνηση της μεταξύ τους σχέσης, καθώς και την ανάλυση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του παλαιότερου χειρογράφου, του κώδικα Paris. gr. 1190, ως προς την έγκλιση του τόνου και τη στίξη.

Το δεύτερο μέρος αποτελείται από την κριτική έκδοση του κειμένου του Δημητρίου Χρυσολωρά, η οποία συνοδεύεται από κριτικό υπόμνημα και υπόμνημα πηγών.

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος, προστίθενται ερμηνευτικά σχόλια που στοχεύουν σε μία πληρέστερη κατανόηση του κειμένου και συμβάλλουν στην συνολική αποτίμηση του εγκωμίου.

SUMMARY

The purpose of the present master thesis is the critical edition of an encomium composed by Demetrios Chrysoloras in honor of Emperor Manuel II Palaiologos (1350-1425), entitled “Comparison Between Rulers of the Old and the New Emperor”.

The thesis is divided into three sections. The first and introductory section opens with a brief presentation of the life and works of Demetrios Chrysoloras. This is followed by an analysis of the structure and content of the text, an examination of its literary genre, and a discussion of the rhetorical tradition concerning Manuel II Palaiologos. Additionally, elements of imperial ideology are explored, along with a discussion of the text’s sources and its manuscript tradition; the discussion of the manuscript tradition includes the description of the codices preserving the text and the examination of their relationship, as well as the analysis of the accentuation and punctuation of the oldest manuscript, the codex Paris. gr. 1191.

The second section comprises the critical edition of Demetrios Chrysoloras’s text, which is accompanied by an *Apparatus criticus* and an *Apparatus fontium*.

In the third and final part, interpretative comments are added, in order to give a more comprehensive understanding of the text and contribute to the overall assessment of the encomium.